In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

श्रीहरिनामामृत-व्याकरणम्

Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Acader

শ্রীকৃষ্ণকর্ণামৃতম্

লীলাশুক-

শ্রীবিল্বমঙ্গল-গোস্বামিপাদ-বিরচিতম্

শ্রীধাম-মায়াপুরস্থ-

শ্রীচৈতন্যমঠতঃ প্রকাশিতম্ ।

Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

श्रीश्रीगुरु-गौरांगौ जयतः ।

श्रीहरिनामामृत-व्याकरणम्

ग्रन्थारम्भः

श्रीश्रीराधाकृष्णाभ्यां नमः

कृष्णमुपासितुमस्य स्रजमिब नामावलिं तनबै ।
त्वरितं वितरेदेषा, तत्साहित्यादिजामोदम् ॥ [१]

श्रीश्रीराधाकृष्णाभ्यां नमः ।

वन्दे तं कृष्णचैतन्यं तस्य भक्तगणं तथा ।
यस्य प्रसादादज्ञोऽपि सद्यः सर्वज्ञतां ब्रजेत् ॥
गदाधरं रूपसनातनञ्च श्रीभट्टयुग्मं रघुनाथदासम् ।
श्रीजीबदेवं परमं कृपालुमानन्दसिन्धुं शिरसा नमामि ॥
हरिनामामृतं वन्दे विष्णोः शब्दानुशासनम् ।
निखिलाघहरं कृष्णलीलानामयुतं शुभम् ॥
अहञ्च भाष्यकारश्च कुशाग्रीयधियावुभौ ।
नैव शब्दाम्बुधेः पारं किमन्ये जडबुद्धयः ॥

इति पाणिनिमुनिना यदुक्तं, तथापि—

श्रीलश्रीजीवगोस्वामिचरणाब्जाग्रमाश्रितः ।
बालोप्यहं तितीर्षामि हरिनामामृतार्णबम् ॥

ततः परम-कृपासरित्पति-परमेश्वरेण 'निजगुण-नाम-गण-कीर्तन-गरिम-प्रेम-प्रकाशातिस्निग्धीकृत पाषण्ड-दानवघटाघटित-दुर्घटोद्दाम-पावक-ज्वाला-ज्वलित ब्रह्माण्डभाण्डेनैव विखर्वीकृत-विशंकटतर-दोर्दण्ड-गर्व-पर्वतनिभ-

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

गर्विततराधिकार-कलिप्रचण्डप्रतापेन श्रीलश्रीकृष्णचैतन्यचन्द्रेण भगवता प्रथित-निजप्रणीत-नीति-व्रजविलासलसत्सान्द्रानन्दरस-शास्त्र-कासार-परम-हंसकः श्रीप्रणवांकुर-विद्युद्दामलसत्पुराणच्छदनानन्त-शाखा-कलित-श्रीभग-वन्मुखोद्गत-परम-परमेष्ठि-प्रणीत सूत्र-श्रुति-रसालसार-श्रीवृन्दावन-भाव-परिचित-सरस-मुकुलास्वादक-कोविदकोकिलः परम-कृपालुमौलिर्महामहो-पाध्यायावलिविराजित-चरणपंकजः श्रीमान् शुष्कालाप-कलित-कलापावलि-व्याकरणानुशीलन-दुस्थमतीनामनेकप्रकार-प्रकरण-निर्णयचिन्तितानामिदा-नीन्तनजनानां धर्मार्थकाममोक्षार्थं सदा हरिरस-लुब्धमानसानामनधीत-व्याकरणानामधीतेतर-व्याकरणानांच वैष्णवानां हिताभिलाष-परवशतया श्रीनामग्रहणपूर्वकविशिष्टव्युत्पत्तिवांछया श्रीकृष्णदेवप्रसादमधिगम्य श्रीमत् श्रीलसनातनगोस्वामिनां सूत्रानुसारेण श्रीजीवगोस्वामिनामा ग्रन्थकारः परम-मंगल-रूप-मनोहर-मधुर-हरिनामावलिभिः संकेतीकुर्वन् श्रीहरि-नामामृताख्य-वैष्णव-व्याकरणमारभमाणः स्वप्रयोजनोद्घाटनपूर्वकवस्तु-निर्देशाशीर्वादरूप-मंगलमाचरति एवं सर्व एव ग्रन्थोऽयं मंगलरूप इति च विज्ञापयति ।

कृष्णमिति । कृष्णं स्वयं भगवन्तम् उपासितुम् अनुशीलयितुम् अस्य श्रीकृष्णस्य नामावलिं नामश्रेणीं सर्वेश्वर-दशावतारादिभिरहं तनवै विस्तारयाणि वस्तुनिर्देशोऽयम् ।

कृष्णस्य स्वयंभगवत्त्वे प्रमाणं, श्रीभागवते यथा—'एते चांशकलाः पुंसः कृष्णस्तु भगवान् स्वयम्' इति 'संकल्पविशेषार्थे' इत्यादिना विधातृ प्रत्ययः कृष्णोपासनमहं करवाणीतिवत् । कामिव स्रजं मालामिव । अन्यो यथा—'कृष्णमुपासितुं स्रजं तनुते' तद्वदित्यर्थः । माल्यं मालास्रजा-वित्यमरः । 'वीथ्यालिरावलिः पंक्तिः श्रेणी'ति च अमरः । 'प्रयोजनमनुद्दिश्य न मन्दोहि प्रवर्तते' इति । आशीर्वादमाह । (आशीर्नमस्क्रिया वस्तु-निर्देशोवाऽपि तन्मुखम् इति मंगलाचरणम्) एषा मया तन्यमाना नामावलि-स्त्वरितं शीघ्रं यथास्यात्तथा तस्य श्रीकृष्णस्य साहित्यादि मनोहर-मधुर-सुन्दर-भक्तिपरमतात्पर्यलीलामय श्रीमद्भागवतशास्त्रादि साहित्यादि-

n Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

आहत-जल्पित-जटितं, दृष्ट्वा शब्दानुशासन-स्तोमम् ।
हरिनामावलि-वलितं, व्याकरणं वैष्णवार्थमाचिन्मः ॥ [२]

पदेन लक्षणया तदनुशीलनम् । अत्रानुशीलनं धात्वर्थमात्रमुच्यते । तस्माज्जातमामोदं तदनुशीलनपरमानन्दसुखविशेषं वितरेत् दद्यात् स्वानुशीलकेभ्य इति शेषः । व्याकरणशास्त्रपरिज्ञानजन्यज्ञानविशेषं जनयित्वा भागवतग्रन्थानुशीलनेऽधिकारं ददात्विति निर्गलितार्थः । पक्षे परमानन्दप्रदस्वरूपत्वेन तमेव नन्दीश्वरेश्वरात्मजं निजेष्टदेवं कृष्णचैतन्यम् उपासितुम् इत्यादि पूर्ववत् साहित्यं शास्त्रविशेषम् । अत्र च हितेन प्राणिनामविद्यामोचनरूपोपकारेण सह वर्तमाना सहिता भगवद्भक्तिस्तामर्हति इति । गर्गादेर्नृसिंह-य इत्यनेन साहित्यं श्रीभागवतं भगवत्स्वरूपत्वात् । यद्वा तत्सहितस्य भगवत्संगस्य भावस्तत्साहित्यम् । आदिशब्देन तत्सेवादि । यद्वा तत्सहितमर्हतीति तत्साहित्यः श्रीवासनामा तद्भक्तः स आदिर्येषां ते श्रीस्वरूपादय स्तेभ्योजातम् आमोदं श्रीभागवतशास्त्रादि-परमार्थानुशीलनरूपं सुखविशेषम् । केचित्तु सहितस्य भावः साहित्यं शास्त्रमात्रं तच्चापि तच्छब्दोपादानात् श्रीभागवतम् । स्रजमिवेत्यनेन यथा परमभागवताः श्रीतुलसीमालिकामनिशं निजकण्ठे धारयन्ति तथा एतदनुशीलका वैष्णवा एतद् व्याकरणरूपां हरिनामावलिम् अभ्यासरूपेण कण्ठे धारयन्तु इति आक्षिप्यते । कृष्णमुपासितुमिति तुमन्तप्रयोगे नामावलिविस्तारस्य श्रीकृष्णानुशीलनमेव प्रयोजनम् । तदनुशीलनपूर्वकमनायासेन लभ्यमपि व्याकरण-परिज्ञानजन्यज्ञानञ्च, सम्वन्धस्य द्विनिष्ठतया नामनामिनोरभेदाच्च श्रीकृष्ण एव सम्वन्धः । श्रीभागवतार्थानुमोदनजातानन्दरूपमेवाभिधेयम् । एते त्रयोऽस्य ग्रन्थस्य व्यवहाराः । तेन श्रीकृष्णनामग्रहणपूर्वक-व्याकरण-परिज्ञानजन्य-ज्ञानविशेषं जनयित्वा श्रीमद्भागवतग्रन्थानुशीलनेऽधिकारं दद्यादिति निर्गलितार्थः ॥ [१]

ननु व्युत्पत्तिरेव साध्या चेत्तर्हि अन्यानि वहूनि व्याकरणानि सन्ति तैरेव सा भविष्यति किमेतद्बहूद्यमेनेति चेत्तत्राह आहतेति । शब्दानु-

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

व्याकरणे मरुनीवृति, जीवनलुब्धाः सदाघ संविघ्नाः।
हरिनामामृतमेतत्, पिवन्तु शतधावगाहन्ताम् ॥ [३]

शासनस्तोमम् अन्यव्याकरणसमूहम् आहत-जल्पित-जटितं दृष्ट्वा वयं हरिनामावलिवलितं व्याकरणं वैष्णवार्थं वैष्णवानामनुशीलनार्थम् आचिन्मः कुर्म इत्यर्थः। शब्दा अनुशिष्यन्ते व्युत्पाद्यन्ते येन तत् शब्दानुशासनं कलापादि-व्याकरणं तस्य स्तोमं समूहम्। यद्वा शब्दा विष्णुसम्वन्ध-वर्जित-वर्णात्मिका अनुशिष्यन्ते व्युत्पाद्यन्ते यैस्तानि शब्दमात्रसाध्यसूत्राणि स्तेषां स्तोमः समूहो यत्र तत् कलापादिकं किंविशिष्टं तत् आहतं निरर्थकं शुभादृष्टजनकताशून्य-जल्पितमुच्चारणं तेन जटितं युक्तम्। 'संघात-प्रकरौघवारनिकरव्यूहाः समूहश्च यः सन्दोहः समुदायराशि विशरव्राताः कलापोव्रजः। कूटं मण्डलचक्रवालपटल स्तोमागणः पेटकं वृन्दं चक्र-कदम्वकं समुदयः पुंजोत्करौ संहतिः' इति हैमः। आहतन्तु मृषार्थ-कमित्यमरः। व्याक्रियन्ते व्युत्पाद्यन्तेऽर्थपर्यवसानाः क्रियन्ते शब्दा अनेनात्र वा टनः करणाधिकणयोरित्यनेन सिद्धं व्याकरणं शब्दानुशासनं शास्त्रं कथं भूतं तत्। हरेः कृष्णस्य नामावलिभिः सर्वेश्वर-दशावतारादिभिः वलितं युक्तम्। 'राजीर्लेखा ततिः वीथीमालाल्यावलि पंक्तयः धोरणि श्रेणी'ति हैमः। वैष्णवार्थमिति ग्रन्थकरणप्रयोजनं निर्दिष्टम्। वैष्णवानां कृष्णानुशीलनेन कालक्षेपणमुचितं तत्तु अन्यव्याकरणानुशीलनेन न भवतीति ममायमुद्यम इति भावः। तेनात्राध्यापनाध्ययनाभ्यां गुरूत्वेऽपि श्रीवैष्णवा एवाधिकारिणः। नत्वन्ये षाड्दर्शनीया अपि देवतान्तरोपासका विष्णु-दीक्षारहितत्वेन हरिवहिर्मुखत्वात् ॥ [२]

तस्मादधीतेतरव्याकरणैरपि वैष्णवैस्तत्र तत्र व्याकरणे स्वाग्रहं परित्यज्य एतद् व्याकरणमेवानुशीलनीयमित्याह व्याकरणे इति,इतरव्याकरण-रूपे किंविशिष्टे मरूनीवृति निर्जलप्रदेशे ये सदाघसंबिघ्नाः सतताहत-जल्पितदुःखोद्विग्ना जीवनलुब्धा जललुब्धाश्च ते एतत् श्रीहरिनामरूपममृतं पियूषं पिवन्तु, परमादरेणानुशीलयन्तु, एतस्मिन् शतधा शतप्रकारम्

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

सांकेत्यं पारिहास्यं वा स्तोभं हेलनमेव वा।
वैकुण्ठनाम-ग्रहणमशेषाघहरं विदुः ॥ [४] (श्रीभाः ६।२।१४)इति।

अवगाहन्तां सदोहापोहादिना अत्यासक्ता भवन्तु च। 'समानौ मरुधन्वानौ' इति, 'नीवृज्जनपदोदेशः' इति चामरः। ये तु मरुदेशजन्मानः सदाघ-संविघ्ना दुःखं तु तत्तद्देशवासजन्यं प्राक्तनमेव मन्यन्ते तेऽपि कथंचिज्जीवन-लुब्धा भवन्ति, तदा एतत् परमकारुणिकमौलिनोद्दिष्टममृतजलं परमादरेण तृष्णानिरासार्थं पिबन्तु, प्राक्तनतापखण्डनाय एतस्मिन्नवगाहन्तामिति च भावः। तेन येतु त्रितापोपशमहेतु जनम-मरण-भ्रान्तबीजोत्पाटनोद्धुर-मेतदेव भगवत्स्वरूप-व्याकरणं प्रोह्य मिथ्याजल्पितयुक्तमन्यदेव व्याकरण-मनुशीलयन्ति, तेषां हा किमधिकं वक्तव्यमिति। हरिनामामृतमिति भंग्या ग्रन्थनामोऽपि निर्दिष्टं हरिनामरूपममृतं यत्र तत्—'पिबन्तु रसिकाः सर्वे कृष्णाख्यं परमामृतम्' इति पाद्मवचनात्। यद्वा हरिनामभिस्तत्-कीर्तनादिभिरमृतं मुक्तिरविद्यामोचनं यस्मात्तत् ॥ [३]

ननु व्याकरण-परिज्ञानसाध्ये श्रीहरिनामसंकेतादिभिर्विघ्नधंसपूर्वक-परमानन्दहितं भवेदित्यत्र किं प्रमाणमित्यत्राह श्रीभागवतपद्यं 'सांकेत्यम्' इति। विशदान्वयोऽत्र सांकेत्यं—स्त्री-पुत्रादौ संकेतितं, यथा—हे स्त्रि विष्णुप्रिये! हे पुत्र नारायण! इति। पारिहास्यं—परिहासेन कृतं, यथा—पश्वाद्युपचारेण श्यालकादौ त्वं हरिः त्वं हरिरिति। स्तोभं—गीतालाप-पुरणार्थं कृतम्। हेलनं—सावज्ञं यथा किं विष्णुनेति। वैकुण्ठनामग्रहणं—विकुण्ठजातस्य श्रीकृष्णस्य नामोच्चारणम् अशेषाघहरं निखिलपापनाशकं विदुर्जानन्ति मुनय इति शेषः ॥ [४]

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

[प्रथमम्]

संज्ञा-सन्धि-प्रकरणम्

संज्ञा-प्रकरणम्

१। नारायणादुद्भूतोऽयं वर्णक्रमः।

अ आ इ ई उ ऊ ऋ ॠ ऌ ॡ ए ऐ ओ औ अं अः। क ख ग घ ङ। च छ ज झ ञ। ट ठ ड ढ ण। त थ द ध न। प फ ब भ म। य र ल व श ष स ह क्ष। एते 'वर्णाः', 'अक्षराणि', 'अलः' च।

अथ श्रीगंगास्तोतवत् साध्यानुक्रममवलम्ब्य साधनानुक्रममनतिशीघ्रज्ञेयत्वेनानंगीकृत्य च संस्कृत-प्राकृत-पैशाच्यादि-षट्पंचाशद्भाषासु संस्कृतभाषायाः प्रधानत्वात् तदारभमाणोऽयं गोस्वामिपादः सन्ध्यादि-सप्तपादस्वरूपं ग्रन्थमाचष्टे। तत्रादौ सन्धिकार्यस्य सर्वप्रकरणव्यापित्वेन तत् प्रथमपरिज्ञानाय 'संज्ञा-सन्धिप्रकरणम्' प्रथमम्। तत्र नारायणादित्यादौ पंचम्यादिमात्रज्ञानविषयीभूतत्वात् द्वितीयं 'सुवन्तम्'। तत्र पदलक्षणे तत्साधनविष्णुभक्तिलक्षणे च धातु-तिवादि-विशेषापेक्षया तृतीयम् 'आख्यातम्', तदुभयसम्वन्धवैशिष्टत्वेन विणुभक्त्यर्थजिज्ञासया चतुर्थं 'कारकम्'। तत्र कर्तृ-कर्मणोः षष्ठीत्यत्रोट्टंकितेन तद्विशेषसाध्यत्वात् 'कृदन्तम्' पंचमम्। तत्र तत्रैवाध्यापक-मुखोद्गतत्वेन कृत्प्रकरणे तत् सूत्रकथनाच्च 'समासः' षष्ठः। तत्रैवोट्टंकितत्वेन विष्णुधिदैवतो वैष्णव इत्यनुसन्धानाच्च सप्तमः 'तद्धितः'। एवमेवमनेककारणमनुक्रमस्य तत्तत्प्रकरणे विवेचनीयम्। तावत् शास्त्राणां शब्दयोनित्वेन शब्दानां वर्णमूलत्वात् प्रथमतो वर्णक्रमस्य उत्पत्तिमाह—

१। नारायणादिति। अयम् अरामादि हरामान्तो वर्णक्रमो नारायणात् प्रपंचाप्रपंच-सर्वकारणभूतत्वेऽपि सर्वाम्नाय तत्कारणवक्तुरुद्भूत उत्पन्य इत्यन्वयः। नारायणादिति जनने प्रकृतित्यनेनापादाने पंचमी। नारीणां नराणां वा वृन्दं नारं जलं वा तदयनमाश्रयो यस्य तस्मात्। गोपरामादिषु विहारित्वेन सर्वान्तर्यामित्वेन कारणार्णव-गर्भोद-क्षीरोदशायित्वेन च यो विराजमानः श्रीकृष्णस्तस्मादित्यर्थः। उद्भूत इति—उत्पूर्वात् भूसत्तायां

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

एषामुद्भवस्थानानि—अ-आ-कवर्ग-ह-विसर्गाणां कण्ठः ; इ-ई-च-वर्ग-य-शानां तालु ; उ-ऊ-पवर्गाणामोष्ठः ; ऋ-ॠ-टवर्गरषाणां मूर्द्धा ; ऌ-ॡ-तवर्ग-ल-सानां दन्ताः ; एदैतोः कण्ठतालू ; ओदौतोः कण्ठौष्ठम् ; वकारस्य दन्तौष्ठम् ; अनुस्वारस्य शिरोनासिका वा इत्यादीनि ॥१॥

भूधातोः गत्यर्थाकर्मकेत्यादिना कर्तरि भूतकाले क्तः। अत्राख्यातवन्मुख्यत्वेनाकांक्षा-पूरकत्वान्न क्रियान्तरापेक्षा। अयमिति 'इदमोऽयं सौ' इत्यनेन वर्णक्रमविनिर्देशे इदमोरूपम्। वर्णक्रम इति—वर्णश्चासौ क्रमश्चेति क्रमस्य विशिष्टतानुत्पत्तेः वर्णेभ्यो वर्णानां वर्णेषु वा क्रम इति जन्य सम्बन्धविशेषस्वरूपस्य लभ्यत्वेनैव वर्णानां क्रियायं व्यावृत्तिवारणाय च वर्णैर्युक्तः क्रम इति मध्यपदलोपी तृतीयाकृष्णपुरुषः सभ्यः। तुलस्युदकम् अनन्ताय दातव्यमितिवत् वर्णानि उद्भूतानि तत्क्रमश्च उद्भूत इत्यर्थः। यदा तु वर्णैः सहितः क्रम इति तदगम्ये सहशब्दे विष्णुभक्त्यर्थः-गुप्तत्वात् तत् समस्त एव न सार्वत्रिको यत्र यत्र समासेन विष्णुभक्त्यर्थगुप्तः स्यात् नातिव्यक्तश्च स्यात्तत्र तत्र न समास इष्ट इति वक्ष्यमाणत्वात्। वर्णो-द्विजादौ शुक्लादौ स्तुतौ वर्णं तु वाक्षरे इति नानार्थवर्गः। क्रमः परिपाटिः। तेन भगवतः श्रीनारायणस्य तदितरेषांच मुखोद्गतत्वेन कण्ठादि-अभिहितारामादीनामुच्चारणभेदसौष्ठवं दर्शितम्। अन्यथा वर्ण इत्येवकृते अत्यनुक्रमत्वेनैव यथेष्टोच्चारणम्। नारायणादित्यनेन वर्णानां नित्यत्वं तदंशभूतत्वंच दर्शितम्। अयमित्यनेन—'मुखबाहूरुपादेभ्यः पुरुषस्याश्रमैः सह। चत्वारो जज्ञिरे वर्णा गुणैर्विप्रादयः पृथक्॥' इति श्रीभागवतोक्तत्वात् वर्णो द्विजादावित्यादि शासनाच्च कथं विप्रादिक्रमो नांच्यते इति पूर्वपक्षोऽपि निराकृतः। यस्मान्नारायणादयं वर्णक्रमः प्रादुर्भुतः स एवास्मदादीनांच मूलाधारादि-षट्चक्रानधितिष्ठन् सूक्ष्मवागाद्यवस्थावता प्रणवरूपेण वर्णक्रमात्मकोऽपि भवति तद्यथा—आत्मा वुद्ध्या सामर्थ्यार्थान् नियुंक्ते तद्विवक्षया। मनस्त्वह्निमाहन्ति स प्रेरयति मारुतम्। वह्नि मारुतसंयोगात् क्षोभाद्वागिन्द्रियस्य च। सूक्ष्मा वाक् जायते पूर्वं स एव कथित ध्वनिः। तत्तत् स्थनेष्वथ यदा वायुश्चलति सेन्द्रियः। पश्यन्ती वर्णरूपा वाक् तत उत्पत्तिमर्हति। मध्यमा पदरूपाथो

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

२। तत्रादौ चतुर्दश सर्वेश्वराः।

तस्मिन् वर्णक्रमे आदौ चतुर्दश वर्णाः 'सर्वेश्वर'-नामानो भवन्ति— अ आ इ ई उ ऊ ऋ ॠ ऌ ॡ ए ऐ ओ औ। एते 'स्वराः' 'अचः'च प्राचीनानाम्। एते स्वतन्त्रोच्चारणाः। कादीनामुच्चारणंचैषा-

---

वाक्यरूपाथो वैखरी। इति वाचामवस्थाः स्युर्मुखमध्ये तदिन्द्रियम्। अर्थ-प्रयत्नयोर्वाक्यात् श्रुतादनुमितान्मतात्। विशिष्टं खं मुखं राति विखरा सैव वैखरी जायते प्रादुर्भवति। तथाच भगवद्वाक्यम्—'ओम् इत्येकाक्षरं व्रह्म व्याहरन्मामनुस्मरन्' इति।

ननु स क इत्याह—अ आ इत्यादि। अत्र क-ष-संयोगे 'क्ष' इति वक्ष्यमाणत्वेऽपि क्ष-रामश्च दर्शितः। एते इति। एते अरामादयो वर्णा अक्षराणि अलश्चोच्यन्ते इत्यन्वयः।

सर्वेषामेव वर्णानां सामान्यतो नारायणादुत्पत्तिमुक्त्वा कः कुतो उत्पन्न इति पुनर्विशेषमाह—एषामिति।

अ आ। अ-आ-कवर्ग-ह-विसर्गाणामुद्भवस्थानं नारायणस्य कण्ठो भवतीति हेतोरेते कण्ठया उच्यन्ते, एवमुत्तरत्रापि यथा योग्यमूह्यम्। यथोक्तमन्यैः—'हृत्-कण्ठ-जिह्वं खलु तालु-मूर्धा-दन्तास्तथोष्ठावथनासिका च। वर्णप्रकोष्ठान्यध-ऊर्धभेदानीत्याह चाष्टावुपदेशतोऽन्यत्॥' तथाच शिक्षाकारा आहुः,—'अष्टौ स्थानानि वर्णानामुरः कण्ठः शिरस्तथा। जिह्वामूलंच दन्ताश्च नासिकौष्ठंच तालु च॥' इति। एदैतोः कण्ठताल्वित्यत्र क्रमेणेष्टः। तेन एरामस्य ऐरामस्य च कण्ठतालूद्भवस्थानमित्यर्थः; तदपि युगपदेवेति वोद्धव्यम्।

ओदौतोः कण्ठौष्ठमिति। वकारस्य दन्तौष्ठमित्यत्रापि युगपदेवेति वोद्धव्यम्। यद्यपि दन्तौष्ठमित्युक्तं तथापि अविष्णुवर्गीयस्यास्य व्यवहारात् सर्वत्र दन्त्यत्वेनैव प्रसिद्धिः। कण्ठतालु, कण्ठोष्ठं, दन्तौष्ठमिति 'प्राण्यंगानाम्' इति समाहारः, समाहारे व्रह्मत्वमेकत्वंचेति। इत्यादिनीत्यस्य उद्भवस्थानानीत्यनेनान्वयः॥

२। संज्ञाच परिभाषा च विधिर्नियम एव च। अतिदेशोऽधिकारश्च इति सूत्राणि षड्विधानि तेषु प्रथमनिर्दिष्टतया संज्ञाया एव प्राधान्यात्

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

मधीनमिति सर्वेश्वराः। एवमन्यत्रापि ज्ञेयम्। 'मात्रालाघवमात्रं पुत्रोत्सवः' इति परेऽभिमन्यन्ते। हरिनामाक्षरलाभाद्वयं त्वमूदृक् तिरस्कुर्मः ॥ २ ॥

३। दश दशावताराः।

तत्रादौ दश वर्णाः 'दशावतार'-नामानो भवन्ति—अ आ इ ई उ ऊ ऋ ॠ ऌ ॡ। एते 'समानाः', 'अकः' च प्राचीनानाम् ॥ ३ ॥

४। तेषां द्वौ द्वावेकात्मकौ।

तेषां दशावताराणां मध्ये क्रमेण द्वौ द्वौ वर्णौ प्रत्येकं परस्परंच एकात्मकौ ज्ञेयौ ; यथा—अ आ इति द्वौ एकात्मकौ, इ ई इति द्वौ

प्रथमं संज्ञासूत्रान्येव कुर्वन् तत्रापि सर्वव्यापकतया आदौ सर्वेश्वर-संज्ञमाह तत्रेति, आदिशब्दोऽत्र प्रथमवाचकः। एते स्वतन्त्रोच्चारणा इति, एते चतुर्दशवर्णाः स्वतन्त्रोच्चारणा भवन्ति। स्वतन्त्रं—निरपेक्ष्यं, कादीनामधीनम् उच्चारणं येषां ते स्वतन्त्रोच्चारणाः। कादीनां वर्णानामुच्चारणंचैषां वर्णानामधीनं भवतीति हेतुः सर्वेश्वरा उच्यन्ते। सर्वेषां स्थावरजंगमादीनामिश्वरः, सर्वेश्वरशब्देन सर्वावतारि-स्वयंभगवान् कृष्ण उच्यते इति भगवन्नामता प्रसिद्धिः। एवमन्यत्रापि ज्ञेयमिति, एवमुक्तप्रकारेण सर्वेश्वरादन्यत्रापि दशावतारादि-संज्ञासु च गुणानुरूपं नामकरणं ज्ञेयं यथा सर्वेश्वरशब्दस्यार्थः कृतस्तथा अन्य संज्ञाशब्दस्यापि अर्थो ज्ञेयमित्यर्थः।

अत्र शास्त्रे मात्रालाघवे तात्पर्यं नास्तीत्याह मात्रेति। मात्रालाघवमात्रं—मात्रालाघवमेव मात्राल्पतैव पुत्रोत्सववत् भवतीत्येतद्वचनम् अपरे पण्डिता अभिमन्यन्ते स्वीकुर्वन्तीत्यर्थः, 'मात्रं कार्त्स्न्येऽवधारणः' इति नानार्थवर्गः। वयं पुन अमूदृक् अदो मात्रालाघवमात्रं पुत्रोत्सव इति तिरस्कुर्म अत्र हेतुर्हरीति ॥

३। दश दशा। सुगमम्। अत्र सर्वेश्वरेषु दशावतारशब्देन मत्स्य-कूर्मादय उच्यन्ते, इति हेतुर्भगवन्नामता ॥

४। तेषां। सुगमम्। एक अद्वितीय आत्मास्वरूपं यस्य स एकात्मकः, एकात्मकशब्देन ब्रह्मभावापन्न-जीव उच्यते। अथवा हरिहराद्वैतता

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

एकात्मकौ एवम् उ ऊ इत्यादि। अत्र 'सवर्ण'-संज्ञा च। प्रत्येकमेकात्मकत्वं स्पष्टमेवेति परस्परार्थमिदं सूत्रम् ॥ ४ ॥

५। पूर्वो वामनः।

तेषामेकात्मकानां पुर्वपुर्वो वर्णो 'वामन'-नामा—अ इ उ ऋ ऌ। एते 'ह्रस्वाः', 'निर्ह्रस्वाः' च ॥ ५ ॥

६। परस्त्रिबिक्रमः।

तेषामेकात्मकानां परपरो वर्णः 'त्रिविक्रम'-नामा—आ ई ऊ ॠ ॡ। एते 'दीर्घाः' च ॥ ६ ॥

७। त्रिमात्रो महापुरुषः।

त्रिमात्रत्वेनोच्चार्यमाणो वर्णो वामनस्त्रिविक्रमश्च 'महापुरुष'-संज्ञः स्यात्। एष दूराह्वाने गाने रोदनादौ च प्रसिद्धः। 'प्लुत'-संज्ञश्च, यथोक्तम्—

एकमात्रो भवेद्ध्रस्वो द्विमात्रो दीर्घ उच्यते।
त्रिमात्रस्तु प्लुतो ज्ञेयो व्यञ्जनञ्चार्धमात्रकम् ॥ इति।

आदित्रयस्य कुक्कुट-रुतौ क्रमेण प्रसिद्धिः। अत्र महापुरुषे वामनमपि त्रिविक्रममुच्चारयन्ति लिखन्ति च तज्ज्ञाः। आगच्छ भो विष्णुमित्रा ३ आगच्छ। आगतोऽस्मि भो विश्वपा ३ आगतोऽस्मि ॥७॥

एकात्मकशब्दस्य भगवन्नामता। प्रत्येकमिति अतावित्यर्थः। परस्परमिति अदातावित्यर्थः। एवमन्यत्रापि ज्ञेयम् ॥

५। पूर्व इति। त्रिविक्रमापेक्षया वलेरध्वरगतस्य भगवतः प्रथमतो ह्रस्व-विग्रहप्रकटनेनैव वामनत्वं प्रसिद्धम्, इति भगवन्नामता ॥

६। पर इति। वामनापेक्षया पश्चाद्बलेः सकाशात् त्रिपाद-भूमि-याचनेन भगवतो वृहद्वपुः प्रदर्शनात् त्रिबिक्रमत्वम्, इत्यस्य भगवन्नामता ॥

७। त्रिमात्र इति। महापुरुषशब्देन सर्वसल्लक्षणान्वितपुरुष उच्यते, स भगवानेव नान्योऽतोऽस्य भगवन्नामता। अत्र शास्त्रान्तरस्य लक्षण-मुच्यते न्यग्रोधपरिमण्डलो महापुरुषः। 'पञ्चदीर्घः पञ्चसूक्ष्मः सप्तरक्तः

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

८। अ-आ-वर्जिताः सर्वेश्वरा ईश्वराः।

अ आ इति वर्णद्वयवर्जिताः सर्वेश्वराः 'ईश्वर'-नामानः—इ ई उ ऊ ऋ ॠ ऌ ॡ ए ऐ ओ औ। एते 'नामिनः', 'इचः' च ॥ ८ ॥

९। दशावतारा ईशाः।

अ आ-वर्जिता दशावताराः 'ईश'-नामानः—इ ई उ ऊ ऋ ॠ ऌ ॡ। एते 'इकः' च ॥ ९ ॥

१०। अ-आ-इ-ई-उ-ऊ अनन्ताः।

'अणः' च ॥ १० ॥

११। इ-ई-उ-ऊ चतुःसनाः।

'इणः' च ॥ ११ ॥

१२। उ-ऊ-ऋ-ॠ चतुर्भुजाः।

'उकः' च। प्रयोजनाभावात् ऌ ॡ न गृह्यते ॥ १२ ॥

षडुन्नतः। त्रिह्रस्वः पृथुगम्भीरो द्वात्रिंशल्लक्षणो महान् ॥' एतैरुपलक्षिते महापुरुषः। आदित्रयस्य ह्रस्वदीर्घप्लुतरूपस्य कुक्कुटध्वनौ; तज्ज्ञा महापुरुषज्ञाः पण्डिताः ॥

८। अ आ। सुगमम्। ईश्वरशब्देन मायानियन्ता भगवानुच्यते, इत्यस्य भगवन्नामता ॥

९। दशा। सुगमम्। ईशशब्देन मायामुग्धजीव-निकाय-नियामको भगवान् उच्यते, अतोऽस्य भगवन्नामता ॥

१०। अ आ इति सुगमम्। अनन्तशब्देन सहस्र फणः शेष उच्यते, इत्यस्य भगवन्नामता ॥

११। इ ई चत्वारः सना यत्र ते 'चतुःसनाः'। चतुःसनशब्देन सनक-सनातन-सनन्दन-सनत्कुमारा उच्यन्ते, इति भगवन्नामता ॥

१२। उ ऊ। सुगमम्। चत्वारो भुजा येषां ते 'चतुर्भुजाः', चतुर्भुजशब्देन नारायण उच्यते, अतो भगवन्नामता ॥

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

१३। ए-ऐ-ओ-औ चतुर्व्यूहाः

'सन्ध्यक्षराणि', 'एचः' च। एते सर्वे एव त्रिविक्रमाः ॥ १३ ॥

१४। अं इति विष्णुचक्रम्।

अकार उच्चारणार्थः। विन्दुस्वरूपो वर्णो 'विष्णुचक्र'-नामा, 'अनुस्वारः', 'विन्दुः', 'लवः' च ॥ १४ ॥

१५। अँ इति विष्णुचापः।

अर्धचन्द्राकृतिवर्णो 'विष्णुचाप'-नामा, 'अनुनासिकः' च। नासिकाभवोऽयम्; सानुनासिकस्तु मुखनासिकाभवः ॥ १५ ॥

१६। अः इति विष्णुसर्गः।

विन्दुद्वयाकारो वर्णो 'विष्णुसर्ग'-नामा, 'विसर्गः', 'विसर्जनीयः', 'विसृष्टः', 'अभिनिष्ठानः' च ॥ १६ ॥

१३। ए ऐ सुगमम्। चत्वारो व्यूहो येषां ते 'चतुर्व्यूहाः'। चतुर्व्यूहशब्देन वासुदेव-संकर्षण-प्रद्युम्नानिरुद्धा उच्यन्ते, इति भगवन्नामता ॥

१४। अमिति सुगमम्। विष्णोश्चक्रं—विष्णुचक्रं, विष्णुचक्रशब्देन सुदर्शनाख्यमस्त्रमुच्यते, इति भगवन्नामता। 'विन्दुर्लवेति विन्दुर्लवेऽप्यव्ययम्वे'ति मेदिनी ॥

१५। अँ इति सुगमम्। अकार उच्चारणार्थः, चन्द्रस्य अर्धं अर्धचन्द्रः, अर्धचन्द्र इवाकृतिराकारो यस्य सोऽर्धचन्द्राकृतिः, अर्धचन्द्राकृतिश्चासौ वर्णश्चेति अर्धचन्द्राकृतिवर्ण इत्यस्य सविन्दुरित्यपि विशेषणमुह्यं चन्द्रविन्दुत्वेनैव प्रसिद्धः 'नादाद्वायुरजायत विन्दोराकाशसम्भूति'रित्यागमाच्च। विष्णोश्चाप विष्णुचापः, चापशब्देन धनुरुच्यते, अतो विष्णुचापः शार्ङ्गमित्यस्य भगवन्नामता। नासिकाभवोऽयमिति। अयमनुनासिको नासिकाभवः; अनुनासिकसहितो वर्णस्तु मुखनासिकाभवः। वर्णो मुखभव अनुनासिको नासिकाभव इत्यर्थः। वर्णानां कण्ठताल्वादि भवत्वेनैव मुखभवत्वं विद्यत एवेति ॥

१६। अः इति सुगमम्। अकार उच्चारणार्थः। सर्गः सृष्टिः विष्णोः सर्गो विष्णुसर्ग इति विष्णुसर्गशब्दस्यार्थः; ब्रह्मलोकोपरिवैकुण्ठध्रुवलोकयो विन्दुद्वयाकारत्वेन विष्णुसर्गस्य प्रसिद्धिरित्यस्य भगवन्नामता ॥

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

१७। कादयो विष्णुजनाः।

ककारादयो हकारान्ता वर्णा 'विष्णुजन'-नामानो भवन्ति; विष्णोः सर्वव्यापकतया 'सर्वेश्वरस्य' जना इव तस्याधीना इत्यर्थः—क ख ग घ ङ। च छ ज झ ञ। ट ठ ड ढ ण। त थ द ध न। प फ ब भ म। य र ल व श ष स ह; क-ष-संयोगे तु क्षः। एते 'व्यञ्जनानि', 'हलः' च ॥ १७ ॥

१८। य-व-वर्जितास्तु वलाः।

'रलः' च ॥ १८ ॥

१९। ते मान्ताः पञ्च पञ्च विष्णुवर्गाः।

ते ककारादयो मकारान्ता वर्णाः पञ्च पञ्च 'विष्णुवर्गा' भवन्ति। एते 'वर्गाः' च। क ख ग घ ङ इति क-वर्गः; एवं च-वर्गः, ट-वर्गः, त-वर्गः, प-वर्गश्च। एते 'कु-चु-टु-तु-पु'-नामानश्च; 'स्पर्शाः' तु सर्व एव ॥१९॥

१७। कादयः। सर्वेश्वरस्येत्यनन्तरं कृष्णस्येति वहुषु पुस्तकेषु दृश्यते, तत्तु लिपिकरप्रमादकृतं। विष्णोर्यथा सर्वव्यापकतया धर्मेण आब्रह्म-स्तम्वपर्यन्ताः स्थावरजंगमादयः सर्वे जना स्तस्य विष्णोरधीना सन्ति, तथैव सर्वेश्वरस्य सर्वेश्वरसंज्ञवर्णस्य कादयो विष्णुजना वर्णा अधीना भवन्ति। विष्णुजनशव्देन सुनन्दनमुखाः पार्षदा उच्यन्ते, इति हेतुर्भंग-वन्नामता ॥

१८। यव वर्जिताः। सुगमम्। यव वर्जिता विष्णुजनाः 'वल'-नामानो भवन्ति। वलशव्दो वलरामवाची, इति भगवन्नामता ॥

१९। ते मान्ताः। सुगमम्। विष्णोर्वर्गाः—विष्णुवर्गाः। विष्णुवर्ग-शब्देन सत्यलोकोपरि वैकुण्ठाद्यधीश्वरादय उच्यन्ते, इति भगवन्नामता।

कु चु टु तु पु नामानश्चेति। उकार पंचमवर्णग्रहणार्थः, उकारस्य पंचमस्वरत्वात्। स्पर्शाः—स्पर्शनामानो भवन्तीत्यर्थः। यद्वा सर्वे विष्णु-वर्गा एव निश्चितं स्पर्शाः स्वस्वोद्भवस्थानेषु स्पर्शोच्चारणा भवन्ति ॥

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

२०। ञ-वर्जितास्तु विष्णुगणाः।

'मयः च। तत्र समानवर्गः 'सवर्ग' उच्यते, 'सबर्णः' च ॥२०॥

२१। क-च-ट-त-पा हरिकमलानि।

'प्रथमाः', 'चपः' च ॥२१॥

२२। ख-छ-ठ-थ-फा हरिखड्गाः।

'द्वितीयाः', 'छफः' च ॥२२॥

२३। ग-ज-ड-द-वा हरिगदाः।

'तृतीयाः', 'जवः' च ॥२३॥

२४। घ-झ-ढ-ध-भा हरिघोषाः।

'चतुर्थाः', 'झभः' च ॥२४॥

२५। ङ-ञ-ण-न-मा हरिवेणवः।

'पंचमाः', 'अनुनासिकाः', ञमश्च। एते च मुखनासिकाभवाः ॥२५॥

२०। ञ वर्जिताः। ञ-वर्जिता विष्णुवर्गाः 'विष्णुगण'-नामानो भवन्ति। विष्णुगणशब्देन अनन्त-वैकुण्ठनिवासिनः सारूप्यप्राप्ता उच्यन्ते, इति भगवन्नामता ॥

२१। क च। सुगमम्। हरेः कमलानि—हरिकमलानि ; हरिकमलशब्देन हरेः पद्ममुच्यते, अतो भगवन्नामता ॥

२२। ख छ। सुगमम्। हरेः खड्गाः—हरिखड्गाः, हरिखड्गशब्देन नन्दक उच्यते, अतो भगवन्नामता ॥

२३। ग ज। सुगमम्। हरेर्गदा—हरिगदा ; हरिगदाशब्देन कौमोदकी उच्यते, इत्यस्य भगवन्नामता ॥

२४। घ झ। सुगमम्। घोषो—गोपपल्ली, 'घोष-आभीरपल्ली' स्यादित्यमरः। हरिसम्बन्धी घोषो—हरिघोष, नन्दालय प्रभृतिः, किंवा नादेन घोषेण गुहां प्रविष्ट इति श्रीभागवतोक्तत्वात् हरेः प्रणवोच्चारणादिश्चेति हरिघोष-शब्दस्यार्थोऽतोऽस्य भगवन्नामता ॥

२५। ङ ञ। सुगमम्। हरेर्वेणवः—हरिवेणवः ; हरिवेणु-शब्देन हरेर्वंश्यादय उच्यन्ते, इति भगवन्नामता ॥

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

२६। त एतद्वर्जिता विष्णुदासाः।

हरिवेणु-वर्जिता विष्णुवर्गा 'विष्णुदास'-नामानः—क ख ग घ, च छ ज झ, ट ठ ड ढ, त थ द ध, प फ ब भ। एते 'झपः' च॥२६॥

२७। य-र-ल-वा हरेर्मित्राणि।

'अन्तःस्थाः', 'यणः' च। एते सविष्णुचापा, निर्विष्णुचापाश्च॥२७॥

२८। श-ष-स-हा हरिगोत्राणि।

'उष्माणः', 'षिटः', 'शलः' च॥२८॥

२९। श-ष-साः शौरयः।

'शरः' च॥२९॥

३०। विष्णुदास-हरिगोत्राणि वैष्णवाः।

एतानि 'वैष्णव'-नामानि—क ख ग घ, च छ ज झ, ट ठ ड ढ, त थ द ध, प फ ब भ, श ष स ह। एते 'घुटः', 'झलः' च॥३०॥

३१। हरिगदा-हरिघोष-हरिवेणु-हरिमित्राणि-हश्च गोपालाः।

एते 'गोपाल'-नामानः—ग घ ङ, ज झ ञ, ड ढ ण, द ध न, ब भ म, य र ल व ह; एते 'घोषवन्तः', 'हशः' च॥३१॥

२६। त एतद्वर्जिता। सुगमम्। विष्णोर्दासाः—विष्णुदासाः; विष्णुदासशब्देन सारंग-पत्रि-प्रभृतय उच्यन्तेऽतो भगवन्नामता॥

२७। य र। सुगमम्। हरेर्मित्रं—हरिमित्रं। हरिमित्रशब्देन नन्दादिरुच्यते, यन्मित्रं परमानन्दमिति स्मरणात्, अतोऽस्य भगवन्नामता॥

२८। श ष स ह। सुगमम्। हरेर्गोत्रं—हरिगोत्रं। हरिगोत्र-शब्देन कन्दर्प-सांवादय उच्यन्ते, इति भगवन्नामता।

२९। श ष स। सुगमम्। शौरि-शब्देन वसुदेवादय उच्यन्ते, इत्यस्य भगवन्नामता॥

३०। विष्णु। वैष्णव-शब्देन विष्णुधिदैवताः शुक-प्रह्लादादयः कन्दर्पादयश्च उच्यन्तेऽत एषामुभयेषां विष्णुधिदैवत्वेन वैष्णवनामता॥

३१। हरिगदा। सुगमम्। अत्र गोपाल-शब्देन गोपरूपिणो भगवतः

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

३२। यादवा अन्ये।

गोपालेभ्योऽन्ये विष्णुजनाः 'यादव'-नामानः—क ख, च छ, ट ठ, त थ, प फ, श ष स ; एते 'अघोषाः' 'खरः' च ॥३२॥

३३। शौरि-वर्जितास्तु सात्वताः।

शौरि-वर्जितास्तु यादवाः 'सात्वत'-नामानः 'खपः' च ॥३३॥

३४। 'अस्पर्शी' प्रयत्नः सर्वेश्वराणाम्, 'स्पर्शी' विष्णुवर्गाणाम्, 'ईषत्स्पर्शी' हरिमित्राणाम्।

३५। रादनुस्वाराच्च परं य-वाभ्यान्तु पूर्वं विना यरामस्य पुनरविष्णुपदादावीषत्स्पर्शितरः।

सम्वन्धात् गोरक्षकत्वेन एते हरिगदादयो गोपाल-नामान उच्यन्ते। प्रत्येकं तेषां भगवन्नामता पूर्वत्र प्रतिपादिता इति भगवन्नामता ॥

३२। यादवा। सुगमम्। यादव-शब्देन सामान्य यदुकुलोद्भवा उच्यन्ते, यद्यपि यादवानां कियद्गोपालांचैकवंशत्वं, तथापि वृन्दावनस्थत्वेन गोपाला मथुरास्थत्वेन यादवा इति भेदविवक्षितम् ॥

३३। शौरिः। शौरि-वर्जिता यादवाः सात्वत-नामानः। सात्वत-शब्देन तद्वंशोत्पन्ना उच्यन्ते, तेतु परमभक्ता इति। अथवा सत्शब्देन सत्वमूर्तिर्भगवानुच्यते, उपास्यतया स विद्यते येषामिति सत्वन्तः ततः स्वार्थेऽण् सात्वता वैष्णवा इति ॥

३४। अस्पर्शी। सर्वेश्वराणामरामादीनां प्रयत्न उच्चारणम् अस्पर्शी अस्पृष्टकरण एषामुच्चारणस्य करणेन सह स्पर्शो न भवतीत्यर्थः। विष्णुवर्गाणां करामादीनां प्रयत्नः स्पर्शी स्पृष्टकरणः, एषामुच्चारण-करणस्य करणेन सह स्पर्शो भवतीत्यर्थः। हरिमित्राणां य-र-ल-वानां प्रयत्न ईषत्स्पर्शी ईषत्स्पृष्टकरणः, एषामुच्चारणकरणस्य करणेन सह ईषत्स्पर्शो भवतीत्यर्थः ॥

३५। रात्। ररामादनुस्वाराच्च परं यरामं यवाभ्यां पूर्वं च यरामं विना वर्जयित्वा अविष्णुपदादौ वर्तमानस्य अन्यस्य यरामस्य प्रयत्न ईषत्स्पर्शीतरो भवति। अस्पर्शितुल्यो भवतीत्यर्थः ॥

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

३६। उपेन्द्रात् क्वचित् विष्णुपदादौ च।

'उपेन्द्र'-संज्ञा (आ॰ प्र॰ ४०७), 'विष्णुपद'-संज्ञा (वि॰ प्र॰ १५४) च वक्ष्येते। त्रिबिक्रम-महापुरुष-हरिगोत्राणां विवृतश्चेति ज्ञेयम्। तत्र 'रात्' इति क्रमेण दर्श्यंते—अर्य्यमा, यंयम्यते, अय्यते, वाय्वग्नी, नारायणाय, नियमः, प्रयुङ्क्ते। अत्र पञ्चमषष्ठे एवोदाहरणे, अन्यानि तु प्रत्युदाहरणानि ॥ ३५-३६ ॥

३७। वर्णस्वरूपे रामः।

वर्णस्य स्वरूपमात्रे वाच्ये 'राम'-शब्दो देयः, तस्यैकपरिग्रहताख्यातेः, यथा—अ-रामः, इ-रामः इत्यादि। 'अत्', 'इत्' इत्यादि च पाणिनेः; 'अ-कार' इत्यादि च कलापस्य। यथा च—क-राम इत्यादि। 'क-कार' इत्यादि तु प्राचाम्। ररामस्तु 'रेफ' इति ॥३७॥

३८। तदादिद्वये द्वयम्।

यो वर्णो निर्द्दिश्यते, तदादिद्वये वाच्ये 'द्वय'-शब्दो देयः; यथा—

३६। उपेन्द्रात्। विष्णुपदादौ वर्तमानस्यापि उपेन्द्रात् परस्य यरामस्य प्रयत्नः क्वचिदीषत्स्पर्शितरो भवति। त्रिविक्रमादीनां प्रयत्नो विवृतश्च विवृतो विवृतकरण एषामुच्चारणे करणविस्तारो मुखव्यादानेन उच्चार इत्यर्थः। किन्तु हरिगोत्राणां प्रयत्नस्य विवृतत्वं नातिस्पष्टम्। तत्रेति दर्श्यंते उदाहरणं प्रत्युदाहरणञ्चेति शेषः क्वचिदिति वचनान्नात्रेषत्-स्पर्शितरः प्रयुङ्क्त इति पञ्चमषष्ठे इति पञ्चमषष्ठे पदे इत्यर्थः ॥

३७। वर्ण। स्वरूपमात्रे स्वरूप एवेत्यर्थः। ननु शब्दान्तरं कथं न दीयते, तत्राह तस्येति तस्य रामस्य रामशब्दाभिधेयस्य श्रीरघुनन्दनस्य एकपरिग्रहताख्यातेः श्रीसीतैकभार्यत्वख्यातेरित्यर्थः। अथ चायं रामशब्दः एकमेव वर्णं परिगृह्णातीति। ररामस्तु रेफ इति प्राचामिति शेषः ॥

३८। तदादि। ननु श्रीकृष्णानुशीलनेनैव वैष्णवानां कालहरणं

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

अ-द्वयम्, इद्वयम् इत्यादि। अस्य लक्ष्मीनारायणवाचित्वाद्भगवन्नामता: तन्मन्त्रो हि 'द्वय'-मन्त्राख्यः पद्मपुराणे। 'अवर्ण' इत्यादि च प्राचाम्; 'अकार' इत्यादि च पाणिनेः ॥३८॥

३९। आदेशो विरिञ्चिः।

विरिञ्चिर्ब्रह्मा यथैकं वस्तूपादाय अन्यत् करोति, तथा यो विधिः प्रवर्तते, स 'आदेशः', 'विरिञ्चिः' चोच्यते ॥३९॥

युक्तमतोऽस्य व्याकरणस्य भगवन्नामभिः सम्वलितं संज्ञादि-करणीयमिति भवता प्रतिपादितं तथाप्यस्मिन् कथं द्वयशब्दो गृहीतो द्वयशब्दस्य तावद् द्वित्व संख्यावाचित्वेन भगवन्नामताभावादिति चेत्तत्रोच्यते अस्येति अस्य द्वयशब्दस्य। तन्मन्त्रो लक्ष्मीनारायणमन्त्रो हि यतो द्वयमन्त्राख्यो द्वयमन्त्र-नामा पद्मपुराणेऽस्तीति दर्शनात् ॥

३९। आदेशः। उपादेशगृहीत्वेत्यर्थः। आदेशो विरिञ्चिश्चोच्यते इति। प्राचीनैरादेश उच्यते अस्माभिर्विरिञ्चिरुच्यते इत्यर्थः। एवमुत्तर-त्रापि। तथाहि यथा विरिञ्चिरेकं वस्तु गृहीत्वा अन्यत् करोति तथा यो विधिः प्रवर्तते स आदेशो विरिञ्चिरुच्यते इत्यर्थः। ननु विष्णुर्यथा मध्यत इत्यत्र आगमस्य यथा विष्णुत्वं घटते तथात्रादेशस्य विरिञ्चित्वं न घटते, किन्तु सूत्रस्यैवेति चेत् तदैवं व्याख्येयं तद् यथा—विरिञ्चिर्ब्रह्मा यथा एकं वस्तूपादाय गृहीत्वा अन्यदन्याकारं वस्त्वन्तरं करोति वस्त्वन्तरं गृहीत्वा स्वयमेव वान्यदन्याकारमात्मानं करोति, तथा यो विधिः प्रवर्तते स आदेशो विरिञ्चिश्च कथ्यते। समष्टिव्यष्टिभेदेन ब्रह्मण एव सर्वरूपि-त्वात् इत्यनेन व्याख्यानेन सूत्रस्य तत्कार्यस्य च विरिञ्चित्वं ज्ञेयं यदैकं वस्तु गृहीत्वा वस्त्वन्तरं करोति तदा सूत्रस्य विरिञ्चिता यदा चात्मानम् अन्यद्वस्त्वन्तरं करोति तदा सूत्रकार्यस्यैव विरिञ्चितेति तथाच स्वयमपि ग्रन्थकृता 'कर्तव्यत्वेनोपदेशो विधि'रित्यनेन सूत्रस्य ईदृशो विधिर्विरिञ्चि-रित्यनेन तत्कार्यस्य च विरिञ्चित्वं वक्ष्यते ॥

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

४० । आगमो विष्णुः ।

विष्णुर्यथा मध्यतः स्वयमाविर्भूय पोषको भवति, तथा यो विधिः प्रवर्तते, स 'आगमः', 'विष्णुः' चोच्यते ॥४०॥

४१ । लोपो हरः ।

हरो यथा नाशहेतुर्भवति, तथा यो विधिः प्रवर्तते, स 'लोपः' 'हरः' चोच्यते । तत्र हरो द्विधा भवेत्—तत्रादर्शन-मात्रहेतु'र्हरः', आत्यन्तिकलयहेतु'र्महाहरः', 'लुग्' इत्यन्ये ॥४१॥

४२ । सूत्राणि षड्विधानि ।

*'संज्ञा[1] च परिभाषा[2] च विधि[3]र्नियम[4] एव च ।
अतिदेशो[5]ऽधिकारः[6] च षड्विधं सूत्रलक्षणम् ॥' इति ।

---

४० । आगमः । मध्यत इति ब्रह्मरुद्रयोः सृष्टिसंहारयोर्वा मध्ये इत्यर्थः । तथा प्रकृतिप्रत्यययोर्मध्ये आविर्भूय द्वयोः पोषको भूत्वा यो विधिः प्रवर्तते स विष्णुरुच्यते ॥

४१ । लोपः । वृत्तिमाह हर इति । हरो यथा वस्तूनां नाशहेतुर्भवति तथा वर्णादीनां नाशहेतुरिति शेषं समानम् । नन्वादेशो विरिञ्चिरित्यत्र ब्रह्मणः समष्टि-व्यष्टि-शरीरद्वयावच्छेदकत्वेन दृष्टान्तकृतेन-सूत्र-तत्कार्ययो-र्विरिञ्चितोक्ता भवता सा तत्र संगच्छते, इदानीन्तु लोपो हर इत्यत्र सूत्र-तत्कार्ययोः कथं हरत्वं किन्तु सूत्रस्यैव तत् सत्यमुच्यते, यद्यप्यत्र सूत्रस्यैव हरत्वं घटते तथापि कार्यकारणयोरभेदोपचारत्वेन द्वयोस्तज्ज्ञेयम् । ननु यद्यप्येवं तथापि दृष्टान्ते समाधानं न दार्ष्टान्ते, नहि हरो यस्य नाशहेतु-र्भवति तं नाशयन् स्वयं नश्यति इति चेत् तदेवं समाधेयं, नाशस्या-दर्शनार्थत्वात् हरोऽयं नाशयति तन्नाशे सति स्वयमप्यन्तर्धत्ते नतु तिष्ठती-त्यांशिकदृष्टान्तमिति हरसंज्ञयोर्भेदमाह तत्रेति अदर्शनस्य अदर्शनत्वमेव हेतुरदर्शनमात्रहेतुः ॥

४२ । संज्ञाचेति । सूत्रलक्षणं सूत्रस्वरूपं सूत्रमिति फलितार्थः । अन्यानीति परिभाषादीनां लक्षणानीत्यर्थः । यद्वा सूत्रलक्षणं सूत्रचिह्नं

---

*१। संज्ञा (०१-४३ सूत्राणि), २। परिभाषा (स० प्र० [५]), ३। विधिः (स० प्र० ४७), ४। नियमः (वि० प्र० २५७), ५। अतिदेशः (स० प्र० ५४), अधिकारः (वि० प्र० ३४५)।

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

'प्रतिषेधोऽधिकारश्च' इति केचित् पठन्ति च। अत्र नामकरणं 'संज्ञा' यथा—'तत्रादौ चतुर्दश सर्वेश्वराः' इत्यादि; अन्यानि वक्ष्यन्ते ॥४२॥

४३। असिद्धरूपं न त्याज्यम्, प्रतिज्ञेयं कृदन्तिका।

अत्र व्याकरणे त्वन्यत्रैवासिद्धरूपं मध्ये मध्ये न त्यज्यते, किन्तु सिद्धं कृत्वैव त्यज्यते। तत्तच्च कृत्पर्यन्तं ज्ञेयम्; न समास-तद्धितयोरित्यर्थः। दर्शनीयन्त्वग्रे ॥४३॥

इति संज्ञादि *।

चिह्नस्य षड्विधत्वेन सूत्राणामपि षड्विधत्वमत उक्तं सूत्राणि षड्-विधानीति। सूत्रं कितावदित्यपेक्षायां सूत्रमुच्यते—'स्वल्पाक्षरमनल्पार्थं विशुद्धं सर्वतोमुखम्। विशेषकथनापेक्षं सूत्रं सूत्रविदो विदुः॥' इति शास्त्रान्तरोक्तम्॥

४३। स्वव्याकरणनिष्ठ-रचनावैशिष्ट्यं ज्ञापयति असिद्धरूपमिति। अन्यत्रैवेति अन्यस्मिन् व्याकरणे यथा असिद्धरूपं मध्ये मध्ये त्यज्यते तथात्र व्याकरणेत्वसिद्धरूपं मध्ये मध्ये न त्यज्यते किन्तु सिद्धं कृत्वा एव त्यज्यते॥

* इति संज्ञादीति उक्तमिति शेषः। एवं सुवन्तपादादौ ये संज्ञादयो वक्ष्यन्ते तेष्वपि गुणानुरूपं नामकरणं ज्ञेयमिति। संज्ञादीत्यत्रादिशब्देन परिभाषादीनां ग्रहणम्॥

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

सन्धि-प्रकरणम्

सर्वेश्वर-सन्धिः

[५] यदिदं सन्धिनिर्माणं वर्णानामारभे मुदा ।
तेन मे कृष्णपादाब्जे मनःसन्धिर्विधीयताम् ।।
सन्धिरेकपदे नित्यं नित्यं धातूपसर्गयोः ।
अनित्यं सूत्रनिर्देशेऽन्यत्र चानित्यमिष्यते ।।
परिभाषेयम्; सा चानियमे नियमकारिणी ॥ [५]

४४। सर्वप्रकरणव्यापी वर्णमात्रनिमित्तकः ।
वार्णो विकारः सन्धिः स्याद्विषयापेक्षकः क्वचित् ।।

---

[५] वर्णानां सन्धिनिर्माणमारभमाणः श्रीमद् ग्रन्थकारस्तद्दृष्टान्तेन स्वस्य श्रीकृष्णपादाब्जविषयक-मनःसन्धिं श्रीकृष्णं प्रार्थयते यदिदमितिपद्येन । आरभे अहमिति शेषः । मुदा हर्षेण तेन वर्णानां सन्धिनिर्माणेन । मनः-सन्धिर्मनोमेलनं विधीयतां क्रियताम् । हे कृष्ण! यद् येन प्रकारेण वर्णानाम् इदं सन्धिनिर्माणं मुदा हर्षेण अहम् आरभें, तेन प्रकारेण मे मम मनःसन्धिः मनसः सन्धानं तव पादाब्जे त्वया विधीयताम् इति समुदितार्थः ।

परिभाषामाह सन्धिरिति । नित्यमित्यनित्यमितिच क्रियाविशेषणम् । परिभाषालक्षणमाह अनियम इति । अनियमे नियमं कर्त्तुं शीलं यस्या सा परिभाषा ।।

४४ । सन्धिलक्षणमाह—सर्वेति । सर्वप्रकरणं व्याप्तुं शीलमस्य सर्व-प्रकरणव्यापी वर्णमात्रं वर्णएव निमित्तमुपादानादिकारणं यत्र स वर्णमात्र-निमित्तको वर्णस्यायं वार्णोविकारः स्वरूपादन्यथाभावः । विषयमपेक्षत इति विषयापेक्षकः सर्वप्रकरणव्यापी वर्णमात्रनिमित्तको वर्णसम्वन्धी विकारः सन्धिः स्यादित्यन्वयः । स च सन्धिः क्वचित् सुवन्तादौ विषये विष्णुपदान्तविषयेऽविष्णुपदान्तविषये च अपेक्षको भवति । ननु विकारः सन्धिरित्येवास्तु लक्षणं किमेभिर्विशेषणैः । सत्यं । यदि भवतोक्तः सन्धिः

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

किञ्च—

४५। अचो ये हलिसंलग्नास्ते सर्वे परतो मताः।
हल् च तत् स्यादरामान्तं यत्र नान्याच् न चांघ्रिभित्॥

ततश्च कृष्ण + अग्रे इति स्थिते 'कार्यार्थमक्षरं विश्लेषयेन्मेलयेच्च' इति न्यायेन अरामविश्लेषः—कृष्ण् + अ + अग्रे ; ततश्च— ॥४५॥

४६। दशावतार एकात्मके मिलित्वा त्रिविक्रमः।

'दशावतार'-नामा वर्ण एकात्मके वर्णे परे सति तेन मिलित्वा त्रिविक्रमो भवति। ततश्च आरामस्य पुनर्मिलनम्=कृष्णाग्रे'; एवं राधा+आगता=राधागता; हरिहरि+इति=हरिहरीति; हरि+ईहा=हरीहा; विष्णु+उदयः=विष्णूदयः; विष्णु+ऊढा=विष्णूढा; नरभ्रातृ+ऋषिः=नरभ्रातॄषिः; गमॢ+ॡकारः=गमॡकारः॥४६॥

स्यात्तदा यस्य कस्यापि सन्धित्वं स्यादतो वार्णो इत्युक्तस्तस्मिन्नपि गोविन्द-वृष्णीन्द्रावतिव्याप्तिरिति वर्णमात्रनिमित्तक इत्युक्त स्तस्मिन् सत्यपि सन्धेः सर्वप्रकरणव्यापित्वसूचनाय सर्वप्रकरणव्यापीत्युक्तांस्तस्मिन् सति सर्वत्रैवाग्रे सन्धिः प्राप्नोतीत्यतो विषयापेक्षक इत्यप्युक्त एवं सर्वेषां हेतुहेतुमद्भावः कल्पनीय इति।

४५। ननु कृष्ण हरीत्यादौ येऽरामादयो विद्यन्ते ते परत्र पूर्वत्र वेति न ज्ञायन्ते एवं केवाऽरामान्तादयस्तेऽपि न ज्ञायन्ते इत्यपेक्षायामाह अच इति, परतः परत्र मता ज्ञाताः। तद्धल् अरामान्तं स्यादिति, हलन्तानामिति पाणीनि-सूत्रदर्शनात् हल् शब्दस्य ब्रह्मत्वम्। अंघ्रिं भिनत्तीति अंघ्रिभित्, व्यञ्जनवर्णस्य चिह्नविशेषः। यत्र हलि अरामादन्याच् न विद्यते तद्धल् अरामान्तं स्यादित्युपलक्षणम्, एवं यत्र हलि अरामादन्याच् न विद्यते तद्धल् अरामान्तं स्यात् तथा यत्र हलि उरामादन्याच् न विद्यते तद्धल् उरामान्तं स्यादित्यादि दिशा यत्र यत्र हलि यस्माद् यस्मादचोऽन्याच् न विद्यते तत्तद्धल् तत्तदजन्तं स्यादिति सर्वत्र कल्पनीयम्॥

४६। दशा। तेनेति तेन सहेत्यर्थः। ननु कृष्णाग्रे हरिहरीतीत्या-दावेव दशावतारे त्रिविक्रमविधानस्य सार्थकं 'राधागता', 'वधूदयः'

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

४७। ऋद्वय-ऌद्वययोरेकात्मकत्वं वाच्यम्।

ऋ ऌद्वयम् ऋद्वयम्, ऌ-ऋद्वयम् ऌद्वयमित्यादि। ईदृशो विधिर्विरिञ्चिः—'कर्तव्यत्वेनोपदेशो विधिः' इति ॥४७॥

४८। अद्वयमिद्वये ए।

अ आ इति द्वयम् इ ई इतिद्वये परे तेन मिलित्वा एरामो भवति। यादव+इन्द्रः=यादवेन्द्रः; गोकुल+ईशः=गोकुलेशः; मथुरा+ईशः=मथुरेशः ॥४८॥

रुक्मिणीहेत्यादौ तु निरर्थकं तेन दशावतार. इत्यत्र वामन एकात्मक इति क्रियताम्। सत्यम्। यद्येवं तर्हि सूत्रे दशावतारस्याग्रहणात् राधागतेत्यादौ त्रिविक्रमविधानाभावात् राधा आगता इत्यादि स्थितिः स्यात्, परस्परमिलनमपि न स्यात् कथनाभावात्। वक्ष्यते च ग्रन्थकृता वामनस्य त्रिवित्रमो नामीत्यत्र 'कृष्णस्य त्रिविक्रमः' इत्यनेन सिद्धत्वेऽपि सूत्रस्य प्रयोजनं हरीणामित्यादावेव तद्वदिह यद्यपि राधागतादौ स्वल्पं फलं तथापि कृष्णाग्रे इत्यादौ सम्यक् फलमिति न सूत्रस्य निरर्थकत्वम्। उक्तञ्चान्यैः—'अदीर्घो दीर्घतां याति पुनर्दीर्घेण दीर्घताम्। पर्जन्यवदिदं शास्त्रं जले वृष्टिः स्थले यथा ॥' इति। हरीहा—हरिचेष्टा, विष्णूढा—रुक्मिण्यादिः। नरभ्रातॄषिरिति नरभ्राता नारायणः सतु ऋषिरेव ततश्च नरभ्राता चासौ ऋषिश्चेति श्यामरामसमासः। गम्ॡकार इत्येतत् पदं क्रमदीश्वरासम्मतं तन्मते गमॄकार इत्येव भवति।

४७। ऋद्वयम्। ऋ ऌद्वयमित्युक्तम् एवम् ऌऋद्वयम् ऌद्वयमित्यपि भवतीति ज्ञेयम्। ऋदृति रराम-भागद्वययुक्त ऋरामोवेति वक्तव्यम्। होतृ ऋकार इत्यत्र होतृकारः, होतॄकारो वा। ऋद्ऌति ऌदृति लराम-भागद्वययुक्त ऌरामोवेति च वक्तव्यम्। होतृ ऌकार इत्यत्र होतॢलृकारः। गम्ॡ ऋकार इत्यत्र गम्ल्लॢकार इति।

ईदृशेति। ईदृशो दशावतार एकात्मके मिलित्वा त्रिविक्रम इत्यनेन दशावतारस्य स्थाने त्रिविक्रमविधिर्विरिञ्चि र्भवति। एवमुत्तरत्रापि इद्वयादि परे अद्वयस्य स्थाने एरामादिरपि विधिर्विरिञ्चिरिति ज्ञेयम्।

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

४९। प्रादेषैष्ययोर्वा तथा।

प्रात् उत्तरस्मात् एष-एष्ययो परयोस्तथा सन्धिर्वा भवति। प्र+एषः=प्रेषः; प्र+एष्यः=प्रेष्यः; पक्षे 'एद्वये ऐ'—प्रैषः, प्रैष्यः ॥४९॥

५०। उद्वये ओ।

अ आ इति-द्वयम् उ ऊ इति-द्वये परे मिलित्वा ओरामो भवति। अद्वयमत्र पूर्वतोऽनुवर्तते; यदुक्तम्—

'कार्यिणा हन्यते कार्यी कार्यं कार्येण हन्यते।
निमित्तञ्च निमित्तेन यच्छेषमनुवर्तते ॥' इति।

पुरुष+उत्तमः=पुरुषोत्तमः; सुपर्ण+ऊढः=सुपर्णोढः; द्वारका+उत्सवः=द्वारकोत्सवः ॥५०॥

विधिलक्षणमाह कर्तव्यत्वेनेति कर्तव्यत्वरूपेण य उपदेशः स विरिञ्चिः। अत्रोपदेशपदं करणघणन्तं कर्मघणन्तञ्च गृहीतं, यदा करणघणन्तं तदा सूत्रस्यैव विरिञ्चित्वं, यदा कर्मघणन्तं तदा कार्यस्यैवेति प्रतिपादितसूत्रस्यतु पाणिनीयैरप्युक्तं तद् यथा—'धातुसूत्रगणोनादि वाक्यलिङ्गानुशासनम्। आगमप्रत्ययादेशा उपदेशाः प्रकीर्तिताः ॥' इति।

४८। अद्वयम्। सुगमम्।

४९। प्रात्। एषैष्ययोः परयोः प्रादुत्तरोऽराम स्तथा वा भवति एषैष्ययोरेरामेण मिलित्वा एरामो वा भवतीत्यर्थः। प्रादिति सौत्रत्वाद-रामान्तनिर्देशः ॥

५०। उद्वये। सुगमम्। ननु सूत्रेऽद्वयं न दृश्यते, वृत्तौ कथम् अ आ इति द्वयम् उ ऊ इति द्वय इत्युच्यते इति चेत् तत्रैवाह अद्वयमत्रेति यद्यत्रा-द्वयमनुवर्तते तदा इद्वय इति ए इति च कथं नानुवर्तते इत्यत आह यदुक्त-मिति। कार्यिणेति। कार्यिणा कार्यी हन्यते वाध्यते, कार्येण कार्यं हन्यते वाध्यते, निमित्तञ्च निमित्तेन हन्यते वाध्यते, यत् शेषम् अवशिष्टं केनापि न वाध्यते तदनुवर्तते इत्यर्थः। कार्यमस्यास्तीति कार्यी, यत् क्रियते तत् कार्यं, येन विना यन्न भवति तत्तस्य निमित्तं, तच्चात्र द्विविधं—प्राङ्-

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

५१। ओमि च तथा।

कृष्ण+ओम्=कृष्णोम् ॥५१॥

५२। ऋद्वये अर्।

अ आ इतिद्वयम् ऋ ॠ इतिद्वये परे मिलित्वा अर् भवति—कृष्ण+ऋद्धिः=कृष्ण्-अर्-द्धिः इति स्थिते,—'जलतुम्बिका'न्यायेन पूर्वविष्णुजनस्य परोर्ध्वगमनम्, 'जलवालुका'न्यायेन परसर्वेश्वरस्य पूर्वविष्णुजने प्रवेशः=कृष्णर्द्धिः ॥५२॥

५३। ऌद्वये अल्।

अ आ इतिद्वयम् ऌ ॡ इतिद्वये परे मिलित्वा अल् भवति—यमुना+ऌकारायते=यमुनल्कारायते ॥५३॥

निमित्तं परनिमित्तञ्च। अवाध्यत्वेनैवोत्तरोत्तरतः पुनर्वर्तनमनुवृत्तिरिति, साच कार्य्यनुवृत्ति कार्यानुवृत्ति निमित्तानुवृत्तिरिति त्रिधा। अत्र उद्वयेन परनिमित्तेन इद्वयं परनिमित्तं वाध्यते, ओरामकार्येण एरामकार्यं वाध्यते। अद्वयकार्यितु केनापि न वाध्यते, अतस्तदनुवर्तते इति ज्ञेयम्। कार्यिणा कार्यि वाध्यते इति स्थानान्तरे वोद्धव्यम्। स्थानान्तरन्तु उद्वयं व इत्यादौ ज्ञेयम्। सुपर्णोढ इति सुपर्णो गरुड स्तेनोढः सुपर्णोढः श्रीकृष्णः ॥

५१। ओमि। अ आ इति द्वयम् ओमिच परे तथा सन्धिर्भवति, ओमीत्यनेन मिलित्वा ओरामो भवतीत्यर्थः ॥

५२। ऋद्वये। ऋद्धिर्वृद्धिः। जलतुम्बिकेति जले तुम्बिका इव यो न्यायः प्रवर्तते स जलतुम्बिकान्यायः, तेन जलतुम्बिकान्यायेन तुम्बी अलावुः। 'तुम्ब्यलावुरुभे समे' इत्यमरः। सात्र शुष्कान्तःशून्यैव ज्ञेया। सा यथा जले अन्तस्त्यक्तापि ऊर्ध्वमेव गच्छति तथा पूर्वस्थितो विष्णुजनः परोर्ध्वमेव गच्छतीत्यर्थः। जलवालुकेति। जले वालुका इव यो न्यायः प्रवर्तते, स जलवालुकान्यायः, तेन जलवालुकान्यायेन वालुका यथा जलोपरि निक्षिप्तापि अन्तरे प्रविशति तथा परस्थितः सर्वेश्वरः पूर्वविष्णुजने एव प्रविशतीत्यर्थः ॥

५३। ऌद्वये। ऌकारायत इति ऌकार इवाचरतीत्यर्थः ॥

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

५४। पुनरद्वयसन्धौ आङादेशः परनिमित्तवद् वक्तव्यः।

अतिदेशोऽयम्—'अन्यतुल्यत्वविधानमतिदेशः'। अत्रारामास्य ङित्त्वं क्रियायोगे इति वक्ष्यते (स° प्र° ७०)। आ+इहि=एहि, कृष्ण+एहि=कृष्णेहि; आ+ऊढा=ओढा, कृष्ण+ओढा=कृष्णोढा; आ+ऋद्धिः=अर्द्धिः, कृष्ण+अर्द्धिः=कृष्णर्द्धिः; आ+ऌकारायते=अल्कारायते, यमुना+अल्कारायते=यमुनल्कारायते ॥५४॥

५५। एद्वये ऐ।

अ आ इतिद्वयम् ए ऐ इतिद्वये परे मिलित्वा ऐरामो भवति। कृष्ण+एकनाथः=कृष्णैकनाथः। कृष्ण+ऐश्वर्यम्=कृष्णैश्वर्यम् ॥

५६। स्वादीरेरिणोश्च तथा।

स्व+ईरम्=स्वैरम्; स्व+ईरी=स्वैरी; स्वैरिणी च; 'नाम्नो ग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणम्' इति न्यायात् ॥५६॥

५४। पुनरद्वयम्। पुनरद्वयसन्धौ विषये आङादेश अर्थादिरामादिना सहेति शेषः। आङ् आदेश एरामादिः परनिमित्तवत् इरामादिवद्वक्तव्य आङ् पूर्वनिमित्तम्। तेन यथा अराम इरामेण सह मिलित्वा एरामो भवति तथा अराम एरामेणापि सह मिलित्वा एराम भवतीत्येवं क्रमेण वोद्धव्यम्। अतिदेशलक्षणमाह अन्येति। अन्यतुल्यत्वस्य विधानं अन्य-तुल्यत्वविधानम्। अत्रेति अत्र अस्य लक्षणस्योदाहरणेषु आरामस्य क्रियायोगे ङित्त्वमिति वक्ष्यते इत्यर्थः।

५५। एद्वये। सुगमम्।

५६। स्वात्। इरेरिणोः परयोः स्वादुत्तरोऽरामस्तथा भवति मिलित्वा ऐरामो भवतीत्यर्थः। स्वादिति पूर्ववत्। ननु सूत्रे ईरिन् शब्दोऽस्ति तर्हि कथं स्वैरिणी इति भवतु, इति चेत्तत्राह नाम्न इति। लिङ्गेति लिंग्यते ज्ञायते स्त्रीत्वादिकमनेनेति लिङ्गमावादि तद्विशिष्टस्य तद्युक्तस्य इत्यर्थः ॥

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

५७। ओद्वये औ।

अ आ इति द्वयम् ओ औ इति द्वये परे मिलित्वा औरामो भवति—कृष्ण+ओदनम्=कृष्णौदनम्; कृष्ण+औन्नत्यम्=कृष्णौन्नत्यम् ॥५७॥

५८। प्रादूढोढ्योश्च तथा।

प्र+ऊढः=प्रौढः; प्र+ऊढिः=प्रौढिः; ऊहमिति केचित् पठन्ति—प्रौह। नेह प्रोढवान्, 'अर्थवद्ग्रहणेऽनर्थकस्य न ग्रहणम्' इति न्यायात् ॥५८॥

५९। इद्वयमेव यः सर्वेश्वरे।

इ ई इति द्वयमेव सर्वेश्वरे परे यरामो भवति, नतु मिलित्वा। य इत्यत्र अराम उच्चारणार्थः। एवमन्यत्रापि। हरि+अर्चनम्=हर्यर्चनम्; हरि+आसनम्=हर्यासनम्; दधि+उपेन्द्रस्य=दध्युपेन्द्रस्य; रुक्मिणी+एषा=रुक्मिण्येषा। द्वित्वप्रकरणे एतावतैव सिद्धिः। विकल्पेन तु मतान्तराणि वक्ष्यन्ते[1]; 'तस्मादसिद्धरूपं न त्याज्यम्' (स° प्र° ४३) इति प्रतिज्ञा नात्र व्यभिचरति।

५७। ओद्वये। सुगमम्।

५८। प्रात्। ऊढोढ्योः परयोः प्रादुत्तरोऽरामस्तथा भवति मिलित्वा औरामो भवतीत्यर्थः। प्रादिति पूर्ववत्। अर्थवदिति अत्र ऊढशब्दः स्वार्थको गृह्यते, अत ऊढवच्छब्दैकदेशस्य ऊढेत्यस्य अर्थशून्यत्वात्तस्मिन् परे न भवतीत्यर्थः। अत्रार्थ एव नास्तीति न, किन्तु यत्र यदर्थं गृहीत्वा यत्कार्यं क्रियते, तदतिरिक्तार्थोऽनर्थक इति ॥

५९। इद्वयमेव। नतु मिलित्वेति सर्वेश्वरेण सहेति एवशब्दोपादानादिति शेषः। एतावतैव सिद्धिरिति। एषामुदाहरणानामनेन लक्षणेनैव सिद्धिरित्यर्थः ॥

द्वित्वेति। द्वित्वञ्च विकल्पञ्च तयोः समाहारः, द्वित्वविकल्पं

१। स० प्र० ९१, १२०-१२२-संख्यक-सूत्राणि द्रष्टव्यानि।

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

कथं 'हरिहरीति' ? हरिहरीति, एकात्मकतामवलम्व्य त्रिबिक्रम-विधेर्विशेषत्वेन वलवत्वात्। तथाहि—समस्तव्यापि 'सामान्यम्', एकदेशव्यापी 'विशेषः'; सामान्यबिधिः 'उत्सर्गः', विशेषविधिः 'अपवादः' इति स्थिते 'पूर्वपरयोः परविधिर्वलवान्', 'नित्यानित्ययो-र्नित्यः', 'अन्तरङ्गवहिरङ्गयोरन्तरङ्गः', 'उत्सर्गापवादयोरपवादः'। तेषु चोत्तरोत्तर इति। दशावतारे सामान्यत्वञ्चेत्तत्राद्वयमित्येव क्रियेत, 'विष्णूदयः' इत्यादावपि परपरसूत्रप्राप्तेः। तदेवमेते चान्ये च न्याया युक्त्या प्रसिद्ध्याच स्वीकृतत्वात् पूर्वमुत्तरञ्च ग्रन्थं व्याप्नु-वन्ति ॥५६॥

गवाश्वादित्वात्। तेन द्वित्वविकल्पेन पुनर्मतान्तराणि कार्याणि वक्ष्यन्ते। कथमिति सिद्धान्तमाह एकात्मकतामिति सर्वेश्वरमात्रे परे यरामो भवति इति यरामविधेः सामान्यत्वम्। एकात्मकतामित्यत्र स्वरूपमात्रे ताप् प्रत्यय एकात्मकस्वरूपमित्यर्थः। उक्तमर्थं द्रढयति तथाहीत्यादिना तेषु चोत्तर इत्यन्तेन। समस्तमनेकदेशं व्याप्तुं शीलमस्येति समस्तव्यापी, एकदेशं व्याप्तुंशीलमस्येति एकदेशव्यापी। उत्सर्ग इति उत्सर्गनामेत्यर्थः। एवमपवादेऽपि वलवानिति नित्यादिष्वपि योज्यम्। तेष्विति। ननु तेष्वित्यत्र चतुर्षु अष्टसु वेति किं व्याख्येयमिति सन्देहो मैवं, यद्यत्र तेषु चाष्टष्विति व्याख्यायते, तदा फलाभावः प्रत्युत पौनरुक्तमेव पूर्वपरयोः परविधिर्वलवानित्यादिना व्याख्यानेनाष्टसु न्यायेषु उत्तरोत्तरन्यायानां वलवत्वसिद्धेःरतएव युग्मत्वेन निर्दिष्टेषु तेषु च चतुर्षु न्यायेषु उत्तरोत्तर-न्यायवलवानित्येवं व्याख्येयं, तेन उत्सर्गापवादयोरपवाद इत्यस्य सर्वेभ्य एव वलवत्वं व्यक्तम्। दशावतार इति त्रिविक्रमता दशावतारस्य भवति, यरामता इद्वयस्य एव भवति। दशावतारे त्रिविक्रमविधेः सामान्यत्वं यदि वक्तव्यं, तदा तत्र त्रिविक्रमसूत्रे अद्वयमित्येव क्रियेत। ननु अद्वयमात्रे कथं त्रिविक्रमः प्रवर्ततां हरिहरीतीत्यत्र विष्णूदय इत्यादावपि तस्य प्रवृत्तेरित्याह विष्णूदय इत्यादाविति। यथा हरिहरीतीत्यत्र इद्वयमेव यः सर्वेश्वर इत्यस्य प्राप्तिः, तथा विष्णूदय इत्यादावपि उद्वयं व इत्यादेः प्राप्तिस्तस्मात् त्रिविक्रमस्य अद्वय एव प्राप्तिरिति अद्वयमित्येव क्रियेत

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

६०। उद्वयं वः।

उ ऊ इतिद्वयं सर्वेश्वरे परे वरामो भवति—मधु+अरिः= मध्वरिः; विष्णु+आश्रितः=विष्ण्वाश्रितः ॥६०॥

६१। ऋद्वयं रः।

ऋ ॠ इतिद्वयं सर्वेश्वरे परे ररामो भवति—रामभ्रातृ+उदयः= रामभ्रात्रुदयः। रामभ्रातृ+ऐश्वर्यम्=रामभ्रात्रैश्वर्यम् ॥६१॥

६२। लृद्वयं लः।

लृ ॡ इतिद्वयं सर्वेश्वरे परे लरामो भवति—शक्लृ+अर्थः= शक्लर्थः। श्रीपतेरेव। व्याडिगालवयोर्मतेन मध्ये एव य-व-र-ला भवन्ति—हरियर्चनम्, मधुवरिः, भुवादि इत्यादि ॥६२॥

तस्मादद्वयं न कृत्वा यद्दशावतार इति कृतं ततएव हेतोर्हरिहरीत्यादौ त्रिविक्रम एव प्रवर्तते इत्यर्थः। दशावतारे सामान्यत्वं चेत् तदाऽद्वयं मिलित्वा त्रिविक्रम इत्येवं क्रियते, यस्मादित्येवं सूत्रं न कृतं तस्माद्दशावतारे एकात्मकत्वाऽपेक्षया सामान्यत्वं नास्त्येव इति ध्वन्यर्थः। तदेवमिति तत्तस्मात् प्राचीनैः स्वीकृतत्वाद्धेतोरेवमुक्तं प्रकारेणार्थपोषकत्वेन एते पूर्वापरयोः परविधिर्बलवानित्यादय अन्ये उक्ता वक्ष्यमाणाश्च न्यायाः स्थित्यनतिक्रमाः केचित् युक्त्या तर्केण स्वीकृताः केचित् प्रसिद्ध्या च लोकप्रसिद्ध्या पूर्वमुत्तरञ्च ग्रन्थं व्याप्नुवन्ति इति ज्ञेयम्। तर्कप्रसिद्ध्यो-रेषामनुसारित्वं ज्ञेयम्। यथा पूर्वापरविरोधे च कोन्वऽर्थोऽभिमतो भवे-दित्यादीनामूहनं तर्क इति ॥

६०। उद्वयम्। सुगमम्। मधुरसुरविशेषः।

६१। ऋद्वयम्। सुगमम्।

६२। लृद्वयम्। शकलृधातोरर्थः शक्तिः, सातु भगवत एव। श्रीपतेरिति श्रीपतेः पण्डितस्य मते एवमुक्तप्रकारेण इद्वयादीनां स्थाने सर्वेश्वरे परे यादयः प्रयोगा भवन्ति। एवशब्दोऽत्र उपमान-वाचक एवौपम्येऽवधारणे इति विश्वः। व्याडीति व्याडिगालवौ पण्डितविशेषौ तयोर्मतेन मध्ये एव इति नतु इद्वयादय इत्यर्थः।

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

६३। ए अय्।

एराम अय् भवति, सर्वेश्वरे परे--कृष्णे + उत्कर्षः = कृष्णयुत्कर्षः ॥६३॥

६४। ऐ आय्।

ऐराम आय् भवति, सर्वेश्वरे परे—यमुनायै + अर्घः = यमुनायायर्घः ; गोप्यै + आसनम् = गोप्यायासनम् ॥६४॥

६५। ओ अव्।

ओरामो अव् भवति, सर्वेश्वरे परे—विष्णो + इह = विष्णविह ॥६५॥

६६। औ आव्।

औराम आव् भवति, सर्वेश्वरे परे—कृष्णौ + अत्र = कृष्णावत्र ॥६६॥

६७। ए-ओभ्यामस्य हरो विष्णुपदान्ते।

ए-ओरामाभ्यां विष्णुपदान्ते स्थिताभ्यां परस्य अरामस्य हरो भवति—हरे + अत्र = हरेऽत्र। विष्णो + अत्र = विष्णोऽत्र ॥६७॥

६८। अयादीनां य-वयोर्वा।

अय् आय् अव् आव् इत्येषां विरिञ्चीनां य-वयोर्वा हरो भवति विष्णुपदान्ते विषये—कृष्णयुत्कर्षः = कृष्णउत्कर्षः ; यमुनायायर्घः =

६३। ए अय्। सुगमम्।

६४। ऐ आय्। सुगमम्।

६५। ओ अव्। सुगमम्।

६६। औ आव्। सुगमम्।

६७। ए-ओभ्याम्। सुगमम्। ए अय् इत्ययादेशे प्राप्ते ओ अव् इत्यवादेशेच प्राप्ते नियमोऽयं तेन अरामादन्यस्मिन् सर्वेश्वरेऽयादिर्भवति। ए-ओभ्यान्तु परस्यारामस्य हर एव स्यादिति भावः ॥

६८। अय्। सुगमम्।

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

यमुनायाअर्घः; गोप्यायासनम्=गोप्याआसनम्; विष्णविह=विष्ण-इहः; कृष्णावत्र=कृष्णाअत्र। यवाविमावीषत्स्पर्शिनावीषत्स्पर्शितरौ च मतौ ॥६८॥

६९। तेषां न सन्धिर्नित्यम्।

तेषां य-व-लोपिनां नित्यं सन्धिर्न भवति। प्रतिषेधोऽयम्। कृष्ण-उत्कर्षः, यमुनायाअर्घः, गोप्याआसनम्, विष्णइह इत्यादि ॥६९॥

७०। ओरामान्तानामनन्तानां चाव्ययानां सर्वेश्वरे।

ओरामान्तानामनन्तानाञ्च केवलानामव्ययानां सर्वेश्वरे परे सति पूर्वस्य च परस्य च सन्धिर्न भवति—नोऽउपेन्द्र; नोअच्युतः। कथं तद्धिते वि-प्रत्ययान्तस्य 'गो'-शब्दस्याव्ययत्वे सति 'गोऽभवत्' इति? 'गोऽभवत्' इत्यत्र 'लाक्षणिक-प्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैव ग्रहणम्' इति न्यायेन स्यात्।

६९। तेषाम्। वाऽनुवृत्ति-शङ्कानिरासार्थं नित्यमिति कृतम्॥

७०। ओरा। ए-ओभ्यामस्य हर इत्यादिना प्राप्तेऽयं प्रतिषेध ओरामान्तानामव्ययानाम् अनन्तानाञ्च केवलानामव्ययानामित्यर्थः। ओरामान्तानां विष्णुजनसंयुक्तत्वेन केवलत्वाभावात्। अथवा वृत्त्युक्त-केवलशब्देन सर्वेषामेवाव्ययानां केवलत्वं लक्ष्यते, तस्मादोरामान्ताव्यया-नामपि केवलत्वं लाक्षणिकौरामान्तं वर्जयित्वा प्रतिपदोक्तत्वापेक्षयोक्तम्। 'सविशेषणे विधिनिषेधौ विशेषणमुपसंक्रामतः सति विशेष्ये वाधे' इति न्यायात्। तेन नञ्पक्रान्तस्याव्ययस्यापि केवलत्वञ्चेति अन्यथा गोऽभव-दित्यादावप्यतिव्याप्तिः स्यात्। 'अलक्ष्ये लक्षणगमनमतिव्याप्तिः'। 'लक्ष्ये लक्षणगमनं व्याप्ति'श्चेति। नो इति निषेधार्थम्। कथमिति ननु अगौ-गौ रभवदित्यर्थे तद्धिते सर्वेऽद्विप्रत्ययान्तस्य गोशब्दस्याव्ययत्वे सति गो अभवदित्यत्र गोऽभवदिति कथं सिद्ध्यतु इत्याक्षेपे सिद्धान्तमाह लाक्षणि-केति। लाक्षणिक-प्रतिपदोक्तयोरित्यत्र मध्ये इति शेषः। प्रतिपदोक्तं प्रति-स्थानोक्तं, स्वभावसिद्धमित्यर्थः। 'पदं व्यवसिति-त्राण-स्थान-लक्ष्मांघ्रि-

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

अरामादयः सम्वोधनादौ। तत्र सम्वोधने—'अ अनन्त'; स्मरणे—'आ एवमच्युतलीला'; भर्त्सने—'इ अच्युतं न भजसि'; वाक्पूरणे—'ई ईदृशः संसारः'; आमन्त्रणे—'उ अच्युत'; प्रतिषेधे—'ड डपसन्नं मां त्यजसि'। आङस्तु सन्धिर्भवत्येव—आ+अनन्तम्=आनन्तम्, अनन्तमर्यादां कृत्वेत्यर्थः।

"ईषदर्थे क्रियायोगे व्याप्ति-मर्यादयोश्च यः।
एतमातं ङितं विद्याद्वाक्य-स्मरणयोरङित्॥" इति ॥७०॥

वस्तुषु' इति नानार्थवर्गः। आरामादयः सम्वोधनादौ वर्तन्ते, तेषां सन्धि-निषेधेन रूपाणि दर्श्यन्ते इति शेषः। अत्र सम्वोधने यथेति शेषः। एवं स्मरण इत्यादावपि। अ अनन्तेति हे अनन्तेत्यर्थः। स्मरणं चिन्तनं तस्मिन् यथा—आ एवेति एवमुक्तप्रकारेण अच्युतलीला आ स्मरणीया इत्यर्थः। भर्त्सने तिरस्कारे रूपं यथा—इ अच्युतेति। भो अवैष्णव अच्युतं न भजसि इ त्वां धिगित्यर्थः। वाक्पूरणं वाक्पोषणं तस्मिन्नर्थे रूपं यथा—ई ईदृश इति। हे भ्रातरीदृशः संसारः, ई एतादृशो भवितु-मर्हतीत्यर्थः। आमन्त्रणं सम्वोधनं कामाचारकरणमिति यावत् तस्मिन् यथा—उ अच्युतेति। अच्युत उ भोः स्वाभिप्रेतश्चेन्मामुद्धर। प्रतिषेधे निषेधे रूपं यथा—उ उपसन्नमिति। तवानुगतं मां त्यजसि उ मात्यज। सर्वेश्वरे परे इति किम्? एहि+अ=एह्य, अत्र+इ=अत्रे, प्र+उ=प्रो। पूर्वसर्वेश्वरत्वादित्यादौ वृत्तौ केवलानामित्युपादानात् प्रैतीत्यादौ च सन्धिर्भवत्येव।

आङः। ङित् आरामस्य अव्ययस्य सन्धिर्भवत्येव। आङोऽपि केवलानन्ताव्ययत्वात् सन्धिनिषेधो भवितुमर्हति, सतु आचार्याणां सम्मत इति नियमसूत्रमेतत् कृतम्। सानुवन्ध-निरनुवन्धयोरारामयोर्भेदार्थं सिद्धान्तकारिकामाह ईषदिति। ईषदर्थे इति ईषदर्थे अल्पार्थे—आ श्यामः। क्रियायोगे—आगच्छेति। व्याप्तौ—आ वैकुण्ठं संसारः। मर्यादायाम्—आ वैकुण्ठं व्यासकीर्त्तिः। वाक्ये—आ एवं किलैतत्। स्मरणे—आ एवमच्युतलीलेति॥

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

७१। ईदूदेतां द्विवचनस्य मणीवादिवर्जम्।

द्विवचनस्थानीयानाम् ई-ऊ-एरामाणां सम्बन्धे सर्वेश्वरे परे सन्धिर्न भवति। हरी अत्र; विष्णू अत्र; अमू अत्र; गङ्गे अत्र; भजेते अजितम्; अमुके अत्र स्तः। चान्द्रास्त्वत्र सन्धिमिच्छन्ति—'अमुकेऽत्र स्तः'। मणीवादौ तु सन्धिर्भवत्येव, विकल्प इत्येके—मणी+इव=मणीव; एवं दम्पती+इव=दम्पतीव; रोदसी+इव=रोदसीव; जम्पती+इव=जम्पतीव ॥७१॥

७२। अदसोऽमीत्यस्य।

'अदस्'-शब्दसम्बन्धिनः 'अमी' इत्यस्य पदस्य सर्वेश्वरे परे सन्धिर्न भवति—अमी अच्युतप्रिया। 'अमी' इति किम्? अमुकेऽत्र स्युः। ओरामान्ताद्या असन्धयः पाणिनीयानां (पा १।१।११) 'प्रगृह्य'-संज्ञाः ॥७२॥

७३। महापुरुषस्य च।

महापुरुषस्य च सम्बन्धे सर्वेश्वरे परे सन्धिर्न भवति ॥७३॥

७१। ईदू। द्विवचनस्थानीयानां द्विवचनरूप-स्थानिसम्वन्धिनां द्विवचन-सम्वन्धिनामित्यर्थः। हरी अत्रेत्यादावुदाहरणे 'इद्वयमेव यः सर्वेश्वरे' इत्यादिना सूत्रेण यरामादिप्राप्तेर्निषेधोऽयम्। अजितं श्रीकृष्णमित्यर्थः। अत्र विषये चान्द्रास्तु सन्धिमिच्छन्त्येव। विकल्प इत्येक इत्येके क्रमदीश्वरादयः। मणिवादिर्गणो यथा—'मणी भार्यापती चैव दम्पती रोदसी तथा। वाससी जम्पतीचैवमिव जायापती तथा ॥'

७२। अदस। अदस इत्युपादानात् अम रोगे इत्यस्य धातोः कृत्प्रत्ययान्तस्य अम इत्यस्मात् तद्धितेऽणिप्रत्यये कृते यदमीति भवति तस्य सन्धिर्भवत्येव। तथा अमा कला चन्द्रो विद्यतेऽस्य अमी चन्द्र इत्यस्यापि सन्धिः। असन्धय इति असन्धिनामान इत्यर्थः। पाणिनीयानां पण्डितानां मते ओरामान्ताद्या असन्धिनामानः प्रगृह्यसंज्ञा भवन्ति ॥

७३। महा। सुगमम्।

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

७४। दूराह्वानादावन्त्यसर्वेश्वरस्य महापुरुषत्वं मतम्।

आगच्छ हरे३, आगच्छ। तिष्ठ हरे३, अत्र तिष्ठ। 'सर्वेश्वरे परे' निषेधादत्र तु सन्धिः—गच्छ आ३च्युतदत्त, गच्छा३च्युतदत्त। आदि-महापुरुषमिदं सम्बोधनम्। तथाहि तत्सूत्राणि—दूराह्वानादौ यत्नविशेषे वाक्यस्यान्ते सम्बोधनपदस्य संसारो 'महापुरुषः'। क्रियान्वयावच्छिन्नः पदसमूहो 'वाक्यम्' ॥७४॥

७४। दूराह्वानादाविति। दूराह्वानादौ यत्नविशेष इत्यनेनान्त्य-सर्वेश्वरस्य महापुरुषत्वं मतमिति वक्ष्यते। आगच्छ हरे३ आगच्छ इत्यत्र ए अय् इत्यनेन प्राप्तसन्धिनिषेधः। तिष्ठ हरे३ अत्र तिष्ठ इत्यत्रतु ए-ओभ्यामित्यनेन प्राप्तसन्धिनिषेध इति। सर्वेश्वरे परे निषेधात् सर्वेश्वरपूर्वत्वेऽत्र सन्धिर्भवेदिति भावः। आ अच्युतदत्तेत्यत्र गुरोरनृतोऽनन्त्यस्याप्येकैकस्य प्राचामित्यनेन वक्ष्यमाणेनाच्युतदत्त-शब्दस्याद्यरामस्य महापुरुषत्वमित्याह आदीति। महापुरुषो वामनमपि त्रिविक्रममुच्चारयन्ति लिखन्ति च तज्ज्ञाः, अतोऽच्युतदत्तस्याद्यरामस्य त्रिविक्रमपाठश्चेति। प्रसङ्गाद् यथा महापुरुषलक्षणानि दर्शितानि तथा तेन प्रकारेण हि निश्चितं, तत्सूत्राणि महापुरुषलक्षणानीदानीं दर्श्यन्ते।

दूरा। स्वाभाविकात् यत्नादधिको यत्नोऽत्र यत्नविशेषः, दूरात् आह्वानमाक्रोशनं दूराह्वानं तत् आदिर्यस्य स दूराह्वानादि, तस्मिन् दूराह्वानादावर्थविषये यत्नविशेषे सति वाक्यस्यान्ते वर्तमानस्य सम्बोधन-पदस्य संसारो महापुरुषः स्यात्।

वाक्यलक्षणमाह क्रियेति। क्रिया सत्तादिलक्षणो धात्वर्थः, तस्या क्रियाया अन्वयेन सम्वन्धेन अवच्छिन्नो युक्तः क्रियान्वयावच्छिन्नः पदानां समूहः पदसमूहः, पदमत्र विष्णुपदं, समूहशब्दोऽत्रानेकत्ववाची। तथा च क्रियासम्बन्धयुक्तो विष्णुपदसमूहो वाक्यं स्यादिति निर्गलितार्थः। 'तिङ्-सुबन्तचयो वाक्यं क्रिया वा कारकान्विता' इत्यमरः॥

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

७५। अन्त्यसर्वेश्वरादिवर्णाः संसार-संज्ञाः।

'टि'-संज्ञाश्च। आगच्छ हरे३। तिष्ठ हरे३। 'आदि'-पदेन 'गाने रोदने विचारे च' इति सारस्वतादयः। 'सम्बोधनमात्रे च' इति काशिकाः। कृष्णं भजस्व वैष्णवा३। वाक्यस्यान्ते न त्विह,— हरे आगच्छ। 'कृष्णा३ एहि' इति प्रक्रियाकौमुद्यां (पा ६।१।१२५) भ्रमः।

सारस्वत-प्रक्रियायां भ्रमा ये सन्ति भूरयः।
लिखितुं ते न शक्यन्ते ज्ञेयास्त्वस्यानुसारतः॥
सर्वेषाममतं यत् स्यात् स 'भ्रमः' परिचीयते।
बहूनाममतं यत्तत् केषाञ्चिन्मतमिष्यते॥७५॥

७५। अन्त्य। अन्ते भवोऽन्त्यः, अन्त्यश्चासौ सर्वेश्वरश्चेति अन्त्यसर्वेश्वरः, अन्त्यसर्वेश्वर आदिर्येषां ते अन्त्यसर्वेश्वरादयः, तेच ते वर्णाश्चेति अन्त्यसर्वेश्वरादिवर्णाः। सम्यक् सारः संसारः श्रीकृष्ण इति संसारपदस्य भगवन्नामता। अन्त्यसर्वेश्वरप्रभृतयो वर्णाः संसारसंज्ञा भवन्तीत्यर्थः। टि-संज्ञाश्चेति प्राचामिति शेषः। सूत्रे दूराह्वानादावित्यादिपदगृहीतार्थान् सारस्वतादिमतेनैव स्पष्टयति आदीति। सूत्रस्थादिपदेन गाने रोदने विचारेचार्थे विषये वाक्यस्यान्ते वर्तमान-सम्बोधनपदस्य संसारो महापुरुष इति सारस्वतादयः पण्डिता वदन्तीत्यर्थः। मतान्तरमाह सम्बोधनेति। सम्बोधनपदमात्रे चकारात् दूराह्वानादावपि वर्तमाने तस्मिन् महापुरुषः स्यादिति काशिका आहूरिति गौरवे बहुवचनम्। यद्यपि सम्बोधनमात्रे चेत्युक्तं तथापि वाक्यस्यान्त एव न तदभाव इत्याह वाक्येति। भ्रम इति वाक्यस्यान्ते महापुरुषोदाहरणादिति शेषः। सारस्वतेति भूरयो बहवो ये भ्रमाः सन्ति मया ते लिखितुं न शक्यन्ते, पुनरस्य प्रक्रिया-कौमुद्युदाहरणस्यानुसाराद्भवद्भिर्ज्ञेया इत्यर्थः। भ्रमः क इत्यपेक्षायामाह सर्वेषामिति। परिचीयते ज्ञायते बहूनामित्यवान्तरानेकानामित्यर्थः॥

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

७६। हैं-हे-प्रयोगे तु हैं-हयोरेवानन्त्ययोरपि।

हैं३ कृष्ण ; हें३ कृष्ण ; कृष्ण हैं३ ; कृष्ण हे३ ॥७६॥

७७। प्रत्यभिवाद-वाक्ये संसारः, न तु स्त्री-शूद्र-विषये।

'अभिवादये विष्णुमित्रोऽहम्' इत्यनन्तरं गुरुराह—'आयुष्मानेधि विष्णुमित्रा३' ॥७७॥

पूर्वोक्तविधीनां स्थानविशेषमाह—

७८। गुरोरनृतोऽनन्तस्याप्येकैकस्य प्राचाम्।

ऋरामवर्जितस्य गुरोरनन्तस्यापि वर्णस्य यः संसारस्तस्यैकैकस्य सम्बोधने महापुरुषः स्यात्—प्राचामाचार्यानां मते, न तु अन्येषाम् ॥७८॥

७६। हैं हे। दूराह्वानादौ यत्नविशेषे गम्ये वाक्यस्यान्ते वर्तमान-सम्बोधनपद-सम्बन्धिनो हैंहयोः प्रयोगेतु सति सम्बोधनस्यानन्त्ययोरपि-कारादन्त्ययोश्च तयोर्यः संसारः स एव महापुरुषः स्यान्नतु सम्बोधनस्य संसारः ॥

७७। प्रत्य। अभिवादो नमस्कारस्तं प्रत्यभिवादस्य गुर्वादेराशीर्वचनं प्रत्यभिवादस्तथाभूते वाक्ये वर्तमान-सम्बोधनपदस्य संसारो महापुरुषः स्यात्। स्त्रीशूद्रौ विषयौ यस्य तस्मिन् प्रत्यभिवादवाक्ये तस्य संसारो महापुरुषो नतु स्यात्। अभिवादये इति नमस्करोमीत्यर्थः। इति इत्यस्याभिवादवाक्यस्यानन्तरमित्यर्थः। स्त्री-शूद्रविषये यथा—आयुष्मती भव गार्गि! आयुष्मान् भव भद्रदास! स्वयं ग्रन्थकृद्वृत्तिकाराभिमानी सन् आह पूर्वोक्तेति। पूर्वमुक्ता विधयः सूत्राणि येषां तेषां महापुरुषाणां स्थानविशेषमाह ग्रन्थकृदिति शेषः ॥

७८। गुरोः। न ऋत् अनृत्, तस्य वृत्तिमाह—ऋरामेति। दुराह्वानादावित्यनुवर्तत एव। तेन दुराह्वानादौ यत्नविशेषे वाक्यस्यान्ते वर्तमाने सम्बोधने पदे ऋरामवर्जितस्य गुरुरूपस्य अन्त्यस्य अन्तभव-रहितस्य आद्यस्य मध्यस्यापि शब्दादन्त्यस्य वर्णस्य यः संसारस्तस्य संसारस्यैकस्य स्थाने क्रमेण महापूरुषः स्यात्। प्राचां पाणिन्यादीनामा-

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

७९। वामनो लघुः।

८०। त्रिबिक्रमो गुरुः।

८१। सत्सङ्गात् पूर्वो वामनोऽपि गुरुः।

८२। मिथः संलग्नो विष्णुजनः सत्सङ्ग-संज्ञः।

'संयोगः' च। वी३ष्णुमित्र; विष्णुमी३त्र। मतान्तरे विष्णुमित्रा३ इत्येव। 'अनृतः' किम्? कृष्णमी३त्र; कृष्णमित्रा३। 'आगच्छ' इति सर्वस्यादौ योज्यम्, वाक्याधिकारात् ॥८२॥

८३। पृष्ट-प्रतिवचने हेर्वा।

अकार्षीं मालां विष्णुमित्र? अकार्षं ही३, अकार्षं हि ॥८३॥

चार्याणां मतेऽयं नत्वन्येषामाधुनिकानामित्यर्थः। आनुसङ्गिकतया लघ्वादीनां लक्षणान्यप्याह वामनेत्यादि ॥

७९। वामन। सुगमम् ॥

८०। त्रिवि। सुगमम् ॥

८१। सत्स। सुगमम् ॥

८२। मिथः। मिथः संलग्नः परस्परं संयुक्त इत्यर्थः। संयोगः-संज्ञश्चेत्यन्ये। यथोक्तं छन्दमञ्जरिकृता—'सानुस्वारश्च दीर्घश्च विसर्गी च गूरुर्भवेत्। वर्णसंयोगपूर्वश्च तथा पादान्तगोऽपि वा ॥' वाक्यस्यान्ते वर्तमान-सम्बोधनपदे महापुरुष इति यदुक्तं, तत्तु सर्वस्यादावागच्छेति योजनं विना न घटते इत्याह आगच्छेति हेतुमाह वाक्येति ॥

८३। पृष्ट। प्रतिवचनं प्रत्युक्तिः, पृष्टस्य प्रतिवचनं तत्र वर्तमानस्य हि-शब्दस्य संसारो महापुरुषो वा स्यात्। प्रतिवचनं पृष्टस्यैव भवति, तथापि शब्दोपादानां स्पष्टार्थम्। कृष्णार्थं मालाकरणे प्रेरितविष्णूमित्रं वैष्णवाचार्यो जिज्ञासतेऽकार्षीरिति। तदन्तरं स प्रत्युत्तरमाह अकार्षमिति पदमत्र पूर्वतोऽनुकर्षणीयम् ॥

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

८४। आक्षेप-गर्भे निगृहीत-परमतस्यानुवादे वाक्यस्य संसारो वा।

'अनित्या हरिभक्तिः' इत्यात्था३ ? पक्षे तु न ॥८४॥

८५। आम्रेडितस्य संसारो भर्त्सने पर्यायेण।

अवैष्णवा३, अवैष्णव ; अवैष्णव, अवैष्णवा३ ॥८५॥

८६। अङ्गेत्यनेन युक्तस्याख्यातस्य संसारो भर्त्सने साकांक्षता चेत्।

हरिं विनाङ्ग प्रीणीही३, इदानीं दुःखमाप्स्यसि। 'इदानीम्' इत्यादिरत्राकांक्षा ; एतां विना तु न स्यात् ॥८६॥

८४। आक्षेप। आक्षेपो गर्भे यस्य स आक्षेपगर्भस्तस्मिन्निगृहीतं यत् परस्य मतं तन्निगृहीतपरमतं तस्यानुवादे आक्षेपगर्भे निन्दान्तरे सति वाक्यस्य यः संसारो महापुरुषो वा स्यात्। अणुवादः पश्चात् कथनम्। रेऽवैष्णव या हरिभक्तिरणपायिनी साऽनित्यात्वमित्यात्थ ब्रवीषि त्वां धिगित्याक्षेपगर्भत्वम् ॥

८५। आम्रे। भर्त्सने गम्यमाने पर्यायेण क्रमेण आम्रेडितस्य द्विस्त्रिरुक्तस्य संसारो महापुरुषः स्यात्। 'आम्रेडितो द्विस्त्रिरुक्त'रित्यमरः ॥

८६। अङ्ग। आकांक्षया सह वर्तमानां साकांक्षां तस्य भावः साकांक्षता। चेद् यदि भर्त्सने साकांक्षता स्यात् तर्हि सम्वोधनसूचकेन अङ्गेतिशब्देन युक्तस्यान्ते वर्तमानस्याख्यातपदस्य संसारो महापुरुषो भवति। हे अङ्ग! हे भ्रातः! यतो हरिं विनान्यत्र प्रीणीहि प्रीतियुक्तो भवसि? अत इदानीमित्यादि योज्यं, इदानीमित्यादिरिति प्रथमान्तःपाठो लिपिकारप्रमादकृतः षष्ठ्यन्तःपाठोऽत्र ज्ञेयः। आकांक्षाशब्दस्य धर्मवाचित्वात्। एताम् आकांक्षाम् ॥

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

८७। विचारे पूर्ववाक्यस्य संसारः।

तमालो नु३, कृष्णो नु ॥८७॥

८८। प्रतिश्रवणे च संसारः।

प्रतिश्रवणमभ्युपगमः, प्रतिज्ञानं, श्रवणाभिमुख्यञ्च। हरिमन्त्रं देहि। हरिमन्त्रं ददामी३। हरिभक्तिर्नित्यां भवितुमर्हती३। विष्णुमित्र भोः, किमात्था३? एवमन्येऽपि ज्ञेयाः। विचार-प्रश्न-पूजासु चतुर्व्यूहस्य वक्ष्यते ॥८८॥

८९। पूर्वार्धस्य त्वरामः स्यादिदुतावुत्तरस्य हि।
विभक्तावयवात्तस्माच्छकारो द्विर्भवत्युत ॥

हरा३ इच्छत्रमेतत्ते? पटा३ उच्छत्रम् इत्यपि ॥८९॥

८७। विचा। सन्धिग्धे वस्तुनि प्रमाणेन तत्त्वपरीक्षाविचारस्तस्मिन् सति पूर्ववाक्यस्य संसारो महापुरुषः स्यात्। नु-शब्दो वितर्के। भवत्ययं तमालः कृष्णो वेत्यर्थः ॥

८८। प्रति। प्रतिश्रवणेऽर्थे वाक्यस्य संसारो महापुरुषः स्यात्। प्रतिश्रवणं त्रिधा भिद्यत इत्याह प्रतीति। अभ्युपगमो देयतया स्वीकारः प्रतिज्ञानं प्रतिज्ञा। श्रवणाभिमुख्यं श्रवणेऽभिमुख्यता। क्रमेणोदाहरणत्रयमाह हरिमन्त्रमिति। एवमुक्तप्रकारेण अन्येऽपि महापुरुषस्य प्रयोगा ज्ञेयाः। विधिवाक्यमाह विचारेति। विचारप्रश्नपूजासु गम्यमानासु चतुर्व्यूहस्य महापुरुषत्वं वक्ष्यते वक्तव्यं पूर्वार्धस्येत्यनेन इति शेषः ॥

८९। पूर्वा। विचारप्रश्नपूजासु गम्यासु चतुर्व्यूहस्य सन्ध्यक्षरस्य पूर्वार्धस्यारामः सन् सतु महापुरुषः स्यात्। उत्तरस्य परार्धस्य इदुतौ इ-उ-रामौ निश्चितं स्याताम्। हि-शब्देन नियमात् तौ महापुरुषौ न स्याताम्। तस्मात् इ-उ-रामस्वरूपात् विभक्तावयवात् विभागीकृताङ्गात् पर उतः पुनश्छकारो द्विर्भवति, द्विप्रकारः स्यादित्यर्थः। सन्दिग्धे वस्तुनीत्यनेन विचार उक्तः, प्रश्नः ज्ञीप्सा। पूजा सत्कारव्यापारणा। चतुर्व्यूहस्य सन्ध्यक्षरत्वात् सन्धिविश्लेषे कृते ए-ओरामयोरुत्तरार्धस्य इरामोरामौ भवेताम्।

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

९०। ओरामस्य वुद्ध-निमित्तस्येतौ सन्धिर्वा।

बुद्धनिमित्तको य ओरामस्तस्य सन्धिर्वा स्यात्, 'इति'-शब्दे परे। 'बुद्ध'-संज्ञा वक्ष्यते (वि° प्र° २४)। विष्णो इति, विष्णविति वा। 'बुद्धनिमित्तस्य' इति किम्? 'गवित्ययमाह'—अत्रानुकार्यानुकरणयो-र्भेदस्याविवक्षितत्वादसत्यर्थवत्वे विष्णुभक्तिर्नोपपद्यते, 'विष्णुभक्ति'-(वि° प्र°१४८) संज्ञा च वक्ष्यते ॥९०॥

९१। ईशस्यानेकात्मके वामनश्च वा।

'ईश'-संज्ञस्य एकात्मकान्य-सर्वेश्वरे परे सन्धिर्वा स्यात्, त्रिबिक्रमस्य वामनश्च वा—हरि आसनम्; रुक्मिणि एषा, रुक्मिणी

ऐ-औरामयोः परार्धस्य तु तौ न भवेतामिति वर्णस्वरूप-निरूपक-त-प्रत्ययान्तौ इदुताविति दर्शितम्। उदाहरणे हरा इति हे हरे एतच्छत्रं तव भवति किं न वेत्यर्थः। एवं हे पटो एतच्छत्रं तव भवति किं न वेति च। अत्रतु हरि-शब्दस्य भगवद्वाचित्वात् पटु-शब्दस्य निपुण-वाचित्वादादराधिक्येन पूज्यत्वं। एतच्छत्रं तव किं न वेत्यनेन तु युगपत् प्रश्नविचारत्वमिति ॥

९०। ओराम। वृत्तिमाह वुद्धेति। वुद्धे निमित्तं यस्येति पीताम्वरे क-प्रत्ययः। वक्ष्यते इति 'सम्बोधने सु-र्वुद्धसंज्ञ' इत्यनेनेति शेषः। वुद्ध-निमित्तौरामादन्यत्रतु न स्यादिति व्यावर्तयति वुद्धेति। अयं जनो गो वक्तीत्यर्थः। अत्रेति गो-शब्दोऽनुकार्ये गो व्यक्तिवोधकः, अनुकरणो गो-शब्दमात्रवोधकोऽपि स एव किन्त्वत्र तयोरनुकार्यानुकरणभूतयो गो-शब्दयो-र्भेदो न विवक्षित इत्यविवक्षितत्वादुन्मत्त-प्रलपितवदनर्थवत्त्वं, तस्मिन्ननर्थ-वत्त्वे सति गवित्यत्र विष्णुभक्तिर्नोपपद्यते नोपपन्ना भवति, अर्थवत्त्वे नैव नामसंज्ञस्य वक्ष्यमानत्वादिति वुद्धनिमित्ताभावात् सन्धिरित्यभिप्रायो वक्ष्यते इति स्वादितिवाद्या विष्णुभक्तय इत्यनेनेति शेषः ॥

९१। ईश। विवरणोदाहरणे स्पष्टे। वामनविधानं त्रिबिक्रमे एव सम्भवतीति त्रिबिक्रमस्येत्युक्तम्। ननु हरि+आसनमित्यादौ कथमनेन विभाषा क्रियते? 'अन्यत्र चानित्यमिष्यते' इत्यनेन सन्धिविभाषाया अवश्य-

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

एषा इति च। 'अन्यत्र चानित्यमिष्यते' इति मध्ये विलम्बोच्चारणे सन्धिर्न स्यादित्यर्थः। सूत्रेषु संहितासंज्ञेषु शीघ्रोच्चारणेऽपि विकल्प्यते ॥६१॥

६२। ऋद्वयाद्वययोर्ऋ ति।

अनयोर्ऋ ति परे सन्धिर्वा स्यात्, त्रिविक्रमस्य वामनश्च वा—स्रष्टृ-ऋषभः, यादव-ऋषभः। "हिम-ऋतावपि ताः स्म भृशस्विदः" इति माघः (६।६१)। माला-ऋषभस्य, मालऋषभस्य इति च। पक्षे यथाप्राप्तं हर्यासनम् इत्यादि ॥६२॥

६३। न नित्यसमासे न चाविष्णुपदान्ते निषेधवामनौ।

हर्यर्थम्; कुमार्यौ ॥६३॥

म्भावित्वादिति चेत् तत्राह अन्यत्रेति। अन्यत्र चानित्यमिष्यत इति इत्यस्य मध्ये विलम्बोच्चारणे सन्धिर्न भवतीत्यर्थः। अन्यत्रे चेत्यनेन मध्ये विलम्बोच्चारणे सति सन्धिर्न स्यात्, अत्रतु सूत्रकरणान्मध्ये शीघ्रोच्चारणेऽपि विभाषा इत्यभिप्रायः। ननु यदि अन्यत्र चेत्यत्र मध्ये विलम्बोच्चारणे सन्धिर्विकल्प्यते, तर्ह्येकत्र-पाठात् अनित्यं सूत्रनिर्देश इत्यत्रापि मध्ये विलम्बोच्चारणे सन्धिर्विभाष्यते इति चेत् तत्राह सूत्रेषु त्विति। सूत्रेषु तु संहिता-संज्ञेषु च नेयं व्यवस्था, किन्तु सूत्रेष्वित्यत्र मध्ये शीघ्रोच्चारणेऽपि विकल्प्यते इति पूर्वोक्तस्य विषयविभागः प्रतिपादितः। तत्र सूत्रे यथा—कृष्णात् टा इन, ते आते अन्ते इत्यादिः। संहितायां यथा—या तुष्टा राजऋषये वृतादात् पुरवे वरमित्यादिः। अन्यत्र चेति—छन्दसि यथा—सत्त्वं रजस्तम इति अहंकारश्चतुर्भुज इत्यादिः ॥

६२। ऋद्वय। सुगमम्। ऋषभः श्रेष्ठः। सूत्रे ऋतीति ऋरामे परे न ऋद्रूपे शब्दे इति सोदाहरणे न दृढीकृतमप्यतिदार्ढ्याय माघोदाहरणमुपन्यस्यति हिमेति। हिम-ऋतावपि ताः श्यामाः स्त्रियो भृशः स्विदः अतिशयेन स्वेदयुक्ताः स्म इत्यर्थः। पूर्वोक्तसूत्राणुसारेण यथाप्राप्तं हर्यासनमित्याद्यपि स्यादित्याह पक्ष इति ॥

६३। न नित्य। नित्यसमासे सति निषेधवामनौ न भवतः। अविष्णुपदान्ते च तौ न भवतः। हर्यर्थमिति हरये इदमित्यर्थे इदं

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

६४। ङञाः सन्ध्यभावः, ऊँ वश्चेतौ।

६५। विष्णुगणाद्वो वा सर्वेश्वरे।

उ-इति, ऊँ इति, विति ; किमु उक्तम्, किम्बुक्तम् ; किमु इति, किम्विति इत्यपि बोद्धव्यम्। 'विष्णुगणात्' इति किम् ? नञुक्तम्। अद्य ेव, हऌीषा, प्राच्छंति, ऋणार्णम्, गोऽग्रम्, गवेन्द्र इत्यादयस्त्वाख्यातसमासयोर्वक्ष्यन्ते, दुर्गमत्वात् ॥६४-६५॥

इति सर्वेश्वरसन्धिः।

वाच्यर्थशब्देन चेति नित्य-समासः। कुमार्यावित्येकशेषे कृते कुमारीशब्दात् औ, 'इद्वयमेव यः सर्वेश्वरे' इति य-रामः। र-रामस्य पूर्वोर्धगमनम्, औ-रामस्य पूर्वविष्णुजने प्रवेशः ॥

६४। उञः। सन्ध्यभावो भवति इति परे उञस्थाने ऊँ भवति वश्च॥

६५। विष्णु। सर्वेश्वरे परे विष्णुगणादुत्तरस्य उञः सन्ध्यभावो भवति, तस्य वस्तु वा भवति। प्रथमसूत्रस्य क्रमेणोदाहरणत्रयं दर्शयति—उ इतीत्यादि। परसूत्रस्योदाहरणद्वयमाह—किमु उक्तमित्यादि। यद्यपि परत्र सर्वेश्वर इत्युक्तं तथापि पूर्वोक्तेति-शब्दस्य विशेषत्वात् इति परे विष्णुगणादुत्तरस्यापि उञः पूर्वोक्तविधिरेवेत्यतः पुनरपि पूर्वोक्तोदाहरणान्युपन्यस्यति किमु इतीत्यादिः। किन्तु किमु इतीत्यस्मात् परं किमुं इतीति-लिपिकरप्रमादात् पतितम्। विष्णुगणादन्यस्मात् परस्यतु न स्यादित्याह—विष्णुगणात् किमिति। पक्षेऽपि 'ओ-रामान्तानामनन्तानाञ्चाव्ययानां सर्वेश्वरे' इत्यनेनासन्धिरेव। नञू क्तमिति प्रत्युदाहरणन्तु बहुषु पुस्तकेषु दृश्यते, तत्तु लिपिकरप्रमादकृतम्। नञु क्तमित्येव ज्ञेयं, सन्धिनिषेधस्यापरिहार्यत्वात्, किम्वा उञ इति पृथङ्निर्देशात् ञोऽन्तत्वेन केवलाव्ययत्वाभावाच्च नञू क्तमिति प्रत्युदाहरणमपि संगच्छते। इतिशब्दे तु पूर्ववदेवेत्याह—नञु इतीत्यादिः। दुर्गमाः सन्धयो वहवः सन्ति, तेषां दुर्गमत्व त् प्रथमतश्छात्राणामनधिकाराच्चात्रोदाहरणमनुचितमित्याह— अद्येवेत्यादयो वक्ष्यन्त इति। तत्र अद्येवेति 'अद्ययस्य हर एवेऽनवधारणे' इत्यनेन। हलीशेति 'शकन्ध्वादयोऽरामहरेण साधव' इत्यनेन। प्राच्छंतीति 'उपेन्द्रार-

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

अथ विष्णुजन-सन्धिः

९६। विष्णुदासो विष्णुपदान्ते हरिघोषे च हरिगदा।

विष्णुपदान्ते विषये, हरिघोषे च परे सति अविष्णुपदान्ते च, विष्णुदासनामा वर्णः सवर्ग-तृतीयः स्यात्, 'स्थाने सदृशतमः' इति न्यायेन—वाक्+अच्युतस्य=वागच्युतस्य ; वाक्+गोविन्दस्य=

स्त्रिविक्रमो', 'नामधातौ तु वा तदलश्च, नतु त्रिविक्रम-भवस्य' इत्यनेन। ऋणार्णमिति 'ऋण-प्र-वसन-वत्सर-वत्सतर-दश-कम्वलानां मिलित्वा वृष्णिन्द्र ऋणे' इत्यनेन। गोऽग्रमिति 'गोररामो वा सन्धि'रित्यनेन। गवेन्द्र इति 'गवेन्द्रो गवेशो अवेन साधु'रित्यनेन वक्ष्यत इति शेषः। इत्यादय इत्यादिशब्दात् पुनराख्याते 'संपर्युपेभ्यः सुट् करोतौ संस्काराद्यर्थेष्वि'त्यादिना संस्करोतीत्यादयो ज्ञेयाः। समासे तु 'ओत्वोष्ठयोस्तु वा' इत्यादीना श्यामोतुः, श्यामौतुरित्यादयो ज्ञेयाः॥

॥ सर्वेश्वरसन्धिं समापयति इतीति ॥

अथेति। अथानन्तरं सर्वेश्वरसन्धि-निरूपणानन्तरं विष्णुजनसन्धिर्निरूप्यते इत्यर्थः॥

९६। विष्णु। विष्णुपदान्ते विषये वर्तमानो विष्णुदासनामा वर्णो हरिगदा-संज्ञो भवन् समानवर्गस्य तृतीयवर्णः स्यात्। हरिघोषे च परे सति अविष्णुपदान्ते चकारात् विष्णुपदान्तेऽपि वर्तमानः सः तद्वर्गतृतीयः स्यात्। ननु विष्णुदासो हरिगदा भवतीत्युक्तं, तर्हि कथं विष्णुदासः सवर्ग-तृतीयः स्यादित्युच्यते इति चेत् तत्र हेतुमाह—स्थान इति। आदेशो भवन् स्थाने उच्चारणस्थाने सदृशतमोऽतिशयसदृशो भवतीति न्यायार्थः। अतः करामादिर्गरामादिरेव नतु जरामादिः। एवमन्यत्रापि। क्रमेणोदाहरति वागित्यादि। ककुभ्शब्दो दिग्वाची। विष्णुपदान्तादन्यत्राविष्णुपदान्ते न स्यादित्यर्थः। तत्र चतुर्थ्यां यथा—उदेति। उदाहरणान्तरमविष्णुपदान्तोदाहरणमग्रे वक्तव्यमिति शेषः। तत्तु अवड्ढमित्यादि। नन्वत्र सर्वेषूदाहरणेषु सर्वेश्वर-गोपालयोरेव परनिमित्तता दृश्यते, तर्हि कथं विष्णुदासो विष्णुपदान्ते सर्वेश्वर-गोपालयोर्हरिगदेति न कृतम्? एवं

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

वाग्गोविन्दस्य ; षट्+गोपिका=षड्गोपिका ; भगवत्+इच्छा=भगवदिच्छा ; ककुभ्+विष्णोः=ककुब्विष्णोः । विष्णुपदान्तादन्यत्र न—(चतुर्थ्याम्) कंसजित्+ए=कंसजिते । उदाहरणान्तरमग्रे ॥९६॥

९७ । हरिवेणौ हरिवेणुर्वा ।

विष्णुपदान्ते वर्तमानो विष्णुदासो हरिवेणौ परे हरिवेणुर्वा स्यात् ; स च स्थानिवर्गपञ्चमः—जगत्+नाथः=जगन्नाथः, जगद्नाथः ; कृष्णगुप्+ञङुवे=कृष्णगुम्ञङुवे, कृष्णगुब्ञङुवे ॥९७॥

९८ । यादवमात्रे हरिकमलम् ।

विष्णुदासो यादवे परे तद्वर्गप्रथमः स्यात्—वाक्+कृष्णस्य=वाक्कृष्णस्य । अत्र विष्णुपदान्ते हरिगदावाधनार्थमिदं सूत्रम् । 'मात्र'-ग्रहणादविष्णुपदान्ते च । उदाहरणन्त्वग्रे ॥९८॥

कृते हरिघोषस्यापि हरिगदान्तःपातात् सर्वमनवद्यं स्यात् । मैवं, तदुक्तानुरूपं सूत्रं यदि क्रियते, तदा सुवन्तपादे वाक् वाग्, षट् षडित्यादौ परनिमित्ताभावात् यथा 'विष्णुदासस्य हरिकमलं वा विरामे' इति सूत्रमपेक्षते तथा विष्णुदासस्य हरिगदा वा विरामे इत्यपेक्षा स्यात्, पुनर्हरिघोषे परेऽविष्णुपदान्ते विष्णुदासस्य हरिगदा न स्याच्चेत्यवधेयम् ॥

९७ । हरि । अत्र वा-करणात् हरिवेण्वभावपक्षे 'विष्णुदासो विष्णुपदान्ते' इत्यनेन हरिगदा स्यात् । यस्य स्थाने य आदेशो विधीयते स आदेशस्तत्सदृशो भवतीत्याह—स चेति । स च हरिवेणुर्भवन् स्थानिवर्गपञ्चम एव भवति । स्थानी चासौ वर्गश्चेति स्थानिवर्गस्तस्य पञ्चम इति विग्रहः । कृष्णगुप्—कृष्णरक्षकः । ञङुव इति शब्दार्थस्य ङुधातोरधोक्षजस्य ए-प्रत्ययान्तम् ॥

९८ । यादव । यद्वर्गो विष्णुदासस्तद्वर्गः प्रथमः स्यादित्यन्वयः । अत्रापि 'स्थाने सदृशे'ति योज्यम् । ननु वाक् कृष्णस्येत्यत्र करामस्य स्थाने करामविधानेन किमिति चेत्तत्राह—अत्रेति । अत्र विष्णुदास इत्यनेन विष्णुपदान्ते प्राप्त-हरिगदाया वाधनार्थमिति योज्यम् । यादवे इत्यकृत्वा

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

९९ । ततः शश्छो वा ।

विष्णुदासात् परः शरामश्छरामो वा स्यात्—सुवाक्शौरिः, सुवाक्छौरिर्वा ; अप्शायी, अप्छायी वा ॥९९॥

१०० । न श्च्युतेरिति वाच्यम् ।

वाक्श्च्योतति ॥१००॥

१०१ । हो हरिघोषः ।

विष्णुदासात् परो हरामस्तद्वर्गचतुर्थवर्णो वा स्यात्—वाक्+हरेः=वाग्घरेः, वाग्हरेः ; अच्+हलौ=अज्झलौ, अज्हलौ ; षट्+हरेः=षड्ढरेः, षड्हरेः ; तत्+हलिनः=तद्धलिनः, तद्हलिनः ; ककुभ्+हरस्य=ककुब्भरस्य, ककुव्हरस्य ॥१०१॥

१०२ । द-तौ परवर्णौ ल-च-टवर्गेषु नित्यम् ।

दरामस्तरामश्च ले परे, चवर्गे टवर्गे च परे, परो यो वर्णः, स एव नित्यं स्यात्—तद्+लक्ष्मीपतेः=तल्लक्ष्मीपतेः ; तत्+चतु-

---

यादवमात्र इति यत् कृतं तत्फलमाह—मात्रेति । उदाहरणन्त्वग्रे इति अग्रे आख्यातादौ तत्तु 'धत्ते, धत्से' इत्यादि ॥

९९ । ततः । पूर्वत्र विष्णुदासस्योक्तत्वात् वृत्तौ तत इत्यस्य वाच्यभूतं विष्णुदासादित्युक्तम् । सुवाक्—सुवचनः । अप्शायी—जलशायी ॥

१०० । नश्च्यु । विष्णुदासात् परश्च्युतेः शरामश्छरामो न स्यादिति वक्तव्यम् । श्च्युतधातुः क्षरणार्थः । श्च्योततीत्यत्र 'सस्य शश्चवर्गयोगे' इत्यनेन सरामस्य शरामप्राप्तौ प्रतिषेधोऽयम् ॥

१०१ । हो । विष्णुति यद्वर्गो विष्णुदासात् परो हस्तद्वर्गस्यैव चतुर्थो वर्णो वा स्यात् । वाग्घरे इत्यादौ हरिघोषे कृते पश्चात् 'विष्णुदास' इत्यनेन करामादेर्गरामादिः । हलिनो वलदेवस्य ॥

१०२ । दतौ । छादयतीति छदधातुरपवारणार्थः । यादवेति 'यादवमात्रे हरिकमलमि'त्यनेन छरामस्य चराम इति शेषः । झङ्कार इति शब्दविशेषः । विष्णिति 'विष्णुदासो विष्णुपदान्ते' इत्यनेन झरामस्य

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

र्भुजस्य=तच्चतुर्भुजस्य ; कंसजित्+छादयति=('यादवमात्रे' स° प्र' ९६ इत्यादिना) कंसजिच्छादयति ; तत्+जनार्दनस्य=तज्जनार्दनस्य ; कंसजित्+झङ्कारः=कंसजिझ्झङ्कारः, ('विष्णुदासो' स° प्र°९८ इत्यादिना) कंसजिज्झङ्कारः ; तद्-ञरामः तञ्ञरामो वा इति निवृत्तम् । 'तद्ञरामः' इत्यपि पाणिनीयाः ; तन्मते 'पूर्वत्रासिद्धम्' इति न्यायेन (पा८।२।१) तद्वर्गतृतीयस्यैव स्थितिरिति ; एवं णरामेऽपि । कंसजित्+टीकते=कंसजिट्टीकते ; कंसजित्+ढौकते=कंसजिड्ढौकते ॥१०२॥

१०३ । तश्च शे ।

तरामः शरामे परे चरामः स्यात्—तत्+शौरेः=तच्शौरेः ; पक्षे छत्वम्—तच्छौरेः ॥१०३॥

१०४ । नोऽन्तश्च-छयोः शरामो, विष्णुचक्र-पूर्वो विष्णुचाप-पूर्वो वा ।

नरामो विष्णुपदान्तश्चछयोः परयोः शरामः स्यात् ; स च विष्णुचक्रपूर्वो विष्णुचापपूर्वो वा—भगवान्+चलति=भगवांश्चलति, भगवाँश्चलति ; भगवान्+छादयति=भगवांश्छादयति, भगवाँश्छादयति ॥१०४॥

जराम इति शेषः । वेति सूत्रे नित्यशब्दोपादानात् 'हरिवेणौ हरिवेणुर्वे'त्यनेनाणुवर्तमानस्य वा इत्यस्य निवृत्तिः । तद्ञराम इत्यपि भवतीति पाणिनीया वदन्ति । तन्मत इति पाणिनीयमते ञरामस्य चवर्गत्वं पूर्वत्रासिद्धं हरिवेणुत्वन्तु सिद्धमेव, अतो 'हरिवेणौ हरिवेणुर्वे'त्यनेन हरिवेणुर्भवति । पक्षेऽपि च-वर्गत्वासिद्धत्वात् दरामस्यैव स्थितिरिति । एवमिति एवमुक्तप्रकारेण पाणिनीयानां मते ण-रामेऽपि तद्वर्ग-तृतीयस्य स्थितिरिति । तत्+णरामः=तद्णराम इत्युदाहरणम् । टीकृ-ढौकृ-गतौ ॥

१०३ । तश्च । पक्षे छत्वमिति 'ततः शश्छो वा' इत्यनेनेति शेषः ॥

१०४ । नोऽन्तः । विष्णुपदान्त इति विष्णुपदान्तस्थित इत्यर्थाल्लभ्यते । चरधातुर्गत्यर्थः ॥

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

१०५ । ट-ठयोः षरामः ।

नरामो विष्णुपदान्तष्टठयोः परयोः षरामः स्यात् ; स च विष्णुचक्रपूर्वो विष्णुचापपूर्वो वा—भगवान्+टीकते=भगवांष्टीकते, भगवाँष्टीकते ; भगवान्+ठक्कुरः=भगवांष्ठक्कुरः, भगवाँष्ठक्कुरः ॥१०५॥

१०६ । त-थयोः सरामः ।

नरामो विष्णुपदान्तस्तथयोः परयोः सरामः स्यात् ; स च विष्णुचक्रपूर्वो विष्णुचापपूर्वो वा—भगवान्+तरति=भगवांस्तरति, भगवाँस्तरति ; भगवान्+थुत्करोति=भगवांस्थुत्करोति, भगवाँस्थुत्करोति॥१०६॥

१०७ । न त्से ।

त्से परे नरामो विष्णुपदान्तो विष्णुचक्रपूर्वो विष्णुचापपूर्वो वा सरामो न स्यात्—भगवान्त्सरुः । कान्-कान् इत्यत्र—कांस्कान् इति वाच्यं वा ॥१०७॥

---

१०५ । ट-ठयोः । टे उदाहरणमुक्त्वा ठे उदाह्रियते । भगवान् ठक्कुर इति ॥

१०६ । तथ । तरतीति तृधातुरत्र तरणार्थः । तरणं नद्यादेः पारगमनम् । तत्तु अत्र यमुनाया ज्ञेयम् । यमुनामुत्तीर्य नन्दगोकुलमागत इत्युक्तदिशा ॥

१०७ । न त्से । नरामो विष्णुपदान्तः त्से परे विष्णुचक्रपूर्वो विष्णुचापपूर्वो वा सरामो न स्यात् । त्सर-धातुश्छद्मगत्यर्थः ॥

कान् । सुगमम् । कानो द्विरुक्ताविति लक्षणेन द्विरुक्तेः कानो नकारः सानुस्वारः सानुनासिकश्च सकारो भवतीत्येके । अतस्तन्मते शसन्त किंशब्दस्य वीप्सादौ द्विरुक्तौ सत्यां 'प्राग्द्वि'रित्यनेन पूर्वकालो नकार एव सानुस्वारादिक-हलन्तः सकारः स्यात् । द्विरुक्तेरन्यत्र वृक्षान् कान् कानेष्यति ग्रामानिति प्रत्युदाहरणञ्च । अस्माकं मते तु वक्तव्यस्य विकल्पत्वात् यस्मिन् पक्षे सानुस्वारः सरामो न स्यात्, तस्मिन् पक्षे एवेदं प्रत्युदाहरणं सम्भवत्येवेत्यतो न तदर्थः प्रयास इति । 'नॄ नः पे सविष्णु-

१०८। प्रशानो नस्य चादौ हरिवेणुः।

विष्णुपदान्तस्य प्रशानो नरामस्य च-छ-ट-ठ-त-थेषु परेषु परवर्णानुरूपो हरिवेणुर्भवति—प्रशान्+चतुर्भुजः=प्रशांश्चतुर्भुजः ; प्रशान्+छादयति=प्रशाञ्छादयति ; प्रशान्+टीकते=प्रशाण्टीकते ; प्रशान्+ठक्कुरः=प्रशाण्ठक्कुरः ; प्रशान्+तरति=प्रशान्तरति ॥१०८॥

१०९। ले लराम एव।

नरामो विष्णुपदान्तो ले परे लरामः स्यात्—भगवान्+लीलायते=भगवाँल्लीलायते। अत्र 'स्थाने सदृशतमः' इति न्यायेन सानुनासिक एव लरामः स्यात्। अत्र य-व-ला हि द्विविधा मताः—सानुनासिकाः, निरनुनासिकाश्च ॥१०९॥

चक्रः सविष्णुचापश्च सो वाच्यः'। स इत्यराम उच्चारणार्थः समासे सति कार्यान्तराभावात् विष्णुसर्गश्च सः। नॄँ पिनष्टि, नॄँः पिनष्टि। पक्षे उपध्वानीयः—नॄँ पिनष्टि, नॄँः पाहीत्यादिः ॥

१०८। प्रशा। विष्णुपदान्तः पूर्वतोऽनुवर्तत इति वृत्तौ विष्णुपदान्तस्येति सूत्रस्थादि-शब्दात् च-छ-ट-ठ-त-थेष्विति च व्याख्यातम्। प्रपूर्वः शमशान्तावित्यस्मात् शाम्यतीति क्विप्, तत् पश्चात् 'हरिवेणून्तोद्धवस्य त्रिविक्रमः क्वौ कंसारि वैष्णवे चे'त्यनेन त्रिविक्रमः। 'धातोर्मो नो विष्णुपदान्ते म-वयोश्चे'त्यनेन तु मस्य नः। 'केवलस्यप्रत्ययवे'रिति क्विप् लोपः। 'राधा-विष्णुजनाभ्यामि'त्यनेन सोर्हरः, प्रशानिति ॥

१०९। लेल। सुगमम्। अत्रेति 'स्थाने सदृशतम' इति न्यायेन नरामस्य मुखनासिकाभवत्वात् लरामोऽपि भवन् सानुनासिकोऽर्थात् सानुनासिकत्वेन च लरामस्य मुखनासिकाभवत्वं प्रतिपादितम्। ननु लरामस्य स्वभावत एव सानुनासिकत्वमप्यस्ति, तर्हि न्यायाङ्गीकारेण किमिति चेत्तत्राह य-व-ला हीति। न्यायाङ्गीकारादत्र कृत-लरामस्य सानुनासिकत्वमेव भवति। अन्यथा परवर्णानुरूप-निरनुनासिकत्वमपि स्यादित्यर्थः।

११०। डढ। गरुत्मन्निति हे गरुडेत्यर्थः। डयस इति डीङ विहायसा गतावित्यस्य रूपम्। चक्रिन्निति हे कृष्णेत्यर्थः। णमिति

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

११० । ड-ढ-णेषु णरामः ।

नरामो विष्णुपदान्तो ड-ढ-णेषु परेषु णरामः स्यात्—गरुत्मन्+डयसे=गरुत्मण्डयसे ; चक्रिन्+ढौकसे=चक्रिण्ढौकसे ; शार्ङ्गिन्+णंकुरु=शार्ङ्गिण्णंकुरु ॥११०॥

१११ । ज-झ-ञ-शरामेषु ञरामः ।

नरामो विष्णुपदान्तो ज-झ-ञ-शरामेषु परेषु ञरामः स्यात्—भगवान्+जयति=भगवाञ्जयति ; भगवान्+झषरूपी=भगवाञ्झषरूपी ; भगवान्+ञुङ्वे=भगवाञ्ञुङ्वे ; भगवान्+शूरः=गभवाञ्शूरः ॥१११॥

११२ । शे चान्तो वा ।

नरामो विष्णुपदान्तः शरामे परे चरामान्तो ञरामः स्याद्वा—भगवान्+शूरः=भगवाञ्च्शूरः, भगवाञशूरः ; छत्वे—भगवाञ्च्छूरः ॥११२॥

११३ । मो विष्णुचक्रं विष्णुजने ।

मरामो विष्णुपदान्तो विष्णुजने परे विष्णुचक्रं स्यात्—कृष्णम्+स्मरति=विष्णुचक्रस्य पूर्वोर्धगामित्वं लोकात्, कृष्णं स्मरति । विष्णु-

---

सुखमित्यर्थः । णश्च निर्वृतिवाचकमिति शास्त्रान्तरम् । तेन णं कुर्विति णरामं कुरु सुखं कुरु वेत्यर्थः ॥

१११ । ज झ । झषरूपी मत्स्यरूपीत्यर्थः ।

११२ । शे चा । चरामान्तो ञरामः स्याद् वा, पक्षे केवल ञ-रामश्च । छत्व इति । ततः शश्छो वेत्यनेन छत्वे सतीत्यर्थः ॥

११३ । मोवि । अन्तरालपाठाद्विष्णुचक्रस्य सर्वेश्वरत्वं विष्णुजनत्वञ्चास्तीति वक्षमानरीत्या विष्णुचक्रस्य सर्वेश्वरत्वस्वीकारे कस्याप्यूर्धगमनं न सम्भवति । विष्णुजनत्वस्वीकारे तु परोर्धगमनमेव सम्भवतीति सहेतुक-पूर्वोर्धगमनं प्रतिपादयन्नाह—विष्णुिति लोकादिति

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

जनादन्यत्र तु न—कृष्णम् + इच्छ = कृष्णमिच्छ। कथं 'किम्बुक्त', 'कृष्णगुम्ञुङुवे' ? 'असिद्धरूपं न त्याज्यम्' (स° प्र° ४३) इति प्रतिज्ञासिद्ध्यर्थमिदं तत्रैव कर्तुं योग्यमपि यन्न कृतम्, तस्मात्तत्राकरणान्न विष्णुचक्रमिति ॥११३॥

११४। विष्णुचक्रस्य हरिवेणुर्विष्णुवर्गे विष्णुपदान्तस्य तु वा।

विष्णुचक्रस्य परवर्णानुरूपो हरिवेणुः स्यात्, विष्णुवर्गे परे; विष्णुपदान्तस्य तु विकल्पः। अविष्णुपदान्तोदाहरणं वक्ष्यते। कृष्णं कीर्तयति, कृष्णङ्कीर्तयति वा; कृष्णं भजति, कृष्णम्भजति वा; संसारं तरति, संसारन्तरति वा। अत्र त-थयोः सरामनिषेधो वक्तव्यः। 'विष्णुवर्गे' इति किम् ? संवत्सरः ॥११४॥

लौकिकव्यवहारादित्यर्थः। अत्र 'मो विन्दुरवसाने' इति कस्यचिल्लक्षणम्। तत्तु न बहुसम्मतं, सर्वेश्वरे परे सति पुनस्तस्य म-विधानलक्षणापेक्षत्वात् द्राविडादि-लिपौ विरामे खण्डमकारस्यैव स्थितित्वाच्च। आक्षिपति—कथमिति। ननु किम्बुक्तं, कृष्णगुम्ञुङुव इत्यत्र वराम-ञरामयोर्विष्णुजनयोः परत्वे पूर्वम-रामस्य विष्णुचक्रं कथं न स्यादित्यत्र सिद्धान्तमाह—असिद्धेति। इदं 'मो विष्णुचक्रमि'ति सूत्रं तत्रैवेति 'विष्णुगणाद्वो वा सर्वेश्वरे' इत्यस्मात् पूर्वस्मिन्नेवेत्यर्थः ॥

११४। विष्णु। विवरणं विष्णिति विष्णुचक्रस्येत्यस्मात् पूर्वमविष्णुपदान्तस्येति योज्यं, परत्र विष्णुपदान्तस्येत्युक्तत्वात्। विष्णुवर्गे परे इति मध्यपाठात् उभयत्रान्वेति। विकल्प इत्यस्य च पूर्वस्थित-हरिवेणुना सहान्वयः। सूत्रे तु शब्देन भिन्नोपक्रमात् अविष्णुपदान्तस्य विष्णुचक्रस्य नित्यं हरिवेणुर्भवति। अतएवाविष्णुपदान्तोदाहरणानामपेक्षत्वे आह—अविष्णिति वक्ष्यत इत्यतः पूर्वमग्र इति द्रष्टव्यम्। उदाहरणन्तु तत्र—गन्ता, मन्तेत्यादि। ननु 'नामधातु-प्रत्यय-विष्णुपदानामादेशस्य तज्जातिवद्भावः सर्वत्रैवे'ति वक्ष्यमाणरीत्या विष्णुपदान्तस्थ-विष्णुचक्रस्यादेशो यो हरिवेणुस्तस्यापि विष्णुपदान्तस्थितत्वात् संसारन्तरतीत्यत्र

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

११५। य-व-लेषु सविष्णुचाप-पररूपञ्च मन्यन्ते।

सँव्वत्सरः, यँय्यम्यते, सँल्लुनाति ॥११५॥

११६। द्विः सर्वेश्वरमात्राच्छः।

अविष्णुपदान्तादपि सर्वेश्वरात् परश्छरामो द्विर्भवति—कृष्ण + छत्रम् = कृष्णच्छत्रम् ॥११६॥

११७। विष्णुपदान्तात् त्रिविक्रमाद्वा।

विष्णुपदान्तात् त्रिविक्रमात् परश्छरामो द्विर्वा भवति —यमुना-छाया, यमुनाच्छाया वा ॥११७॥

'तथयोः सरामः' इत्यनेन विष्णुचक्रादिपूर्वः सरामः कस्मान्न स्यादित्यस्य प्रकारान्तरेण सिद्धान्तं कर्तुमशक्तः सन् निषेधो-वक्तव्यमाह–अत्रेति। विष्णुचक्रस्येत्यनेनात्रविहिते नरामे सति 'त-थयोः सरामः' इत्यनेन प्राप्त-सरामस्य निषेधो वक्तव्यः। अनेन 'लाक्षणिक-प्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैव ग्रहणं' सूचितम्। अतः संसारन्तरतीत्यादौ 'त-थयोः सरामः' इति न प्रवर्तते, सरामस्त-थयोरेव भवति, तथापि त-थयोरिति कृतं स्पष्टार्थम् ॥

११५। यव। यवलेषु परेषु विष्णुचक्रस्य स्थाने सविष्णुचापं परवर्ण-रूपञ्च भवतीति मन्यन्ते पूर्वाचार्या इति शेषः। सविष्णुचापयवला भवन्तीत्यर्थः। यँय्यम्यत इति 'विणुजनाद्येकसर्वेश्वरादि'त्यनेन यङ, 'धातो-र्द्विर्वचनमधोक्षज-सन्नङ-यङण्वि'त्यनेन द्विरुक्तिः, 'हरिवेण्वन्तानां जप-जभ-दह-दंश-भञ्जाञ्वे'ति-नरारामाद्विष्णुचक्रम्। सँल्लुनातीति संपूर्वो लूङ् छेदने इत्यस्मात् तिप्, 'क्र्यादेः शपः श्ना' इति श्ना, 'प्वादीनां वामनः शिवे' इति वामनः ॥

११६। द्विः। सूत्रे मात्रशब्दोपादानात् वृत्तावपिशब्द उपन्यस्तः, तेन विष्णुपदान्तादविष्णुपदान्ताच्चेति लभ्यते ॥

११७। विष्णु। अविष्णुपदान्तात् त्रिविक्रमात्तु पूर्वेणैव नित्यं स्यात्, मात्रग्रहणात्। यमुनाच्छायेति छायात्र कान्तिः। 'छाया-सूर्यप्रिया-कान्तिः प्रतिविम्बमनातपः' इति नानार्थवर्गः ॥

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

११८। आङ्-माङ्भ्यां नित्यम्।

आङ-माङभ्यां परश्छसमो नित्यं द्विर्भवति; ङरामस्याप्रयोगः—आच्छादयति, माच्छिदत् ॥११८॥

११९। वामनात् ङ-ण-ना द्विः सर्वेश्वरे।

वामनात् परा ङ-ण-ना विष्णुपदान्ताः सर्वेश्वरे परे द्विः स्युः—पर्यङ्+अनन्तः=पर्यङ्ङनन्तः; सुगण्+अनन्तः=सुगण्णनन्तः; कुर्वन्+अस्ति=कुर्वन्नस्ति। वामनादन्यत्र तु न—भगवान्+इह=भगवानिह। 'उणादि'-'तिङन्त'-'सनन्ता'दयस्तु सूत्रनिर्देशवलात् ॥११९॥

१२०। विष्णुजने विष्णुजनो वा, ह-रौ विना।

वामनात् परो विष्णुजनो विष्णुजने परे द्विर्वा स्यात्, ह-रौ तु द्विर्न भवतः—दध्युपेन्द्रस्य, दद्ध्युपेन्द्रस्य वा ॥ १२० ॥

११८। आङ। आङमाङोरपि विष्णुपदान्तत्वात् विष्णुपदान्तादित्यनेन विकल्पे प्राप्ते नित्यतार्थमिदम्। ङरामस्याप्रयोग इत्यस्मात् परं क्रियायोगे वक्ष्यत इति योज्यम्। माच्छिददिति छिद-धातुर्द्वैधिकरणार्थः ॥

११९। वाम। विष्णुपदान्तस्था एव ङणना द्विः स्युरिति स्वाभिप्रायव्यक्तार्थं वृत्तौ विष्णुपदान्ता इत्युक्तम्। पर्यञ्चतीति परि पूर्वोऽञ्चु—गतौ पूजायाञ्चेत्यस्य क्विवन्तस्य पर्यङिति स्वन्तं रूपम्। सुगणयतीति सु-पूर्वो गण—संख्याने इत्यस्य चौरादिकस्य सुगन्नित्यपि तथा ? कुर्वन्निति डुकृञ्करणे इत्यस्य शत्रन्तस्य रूपम्। वामनेति वामनादन्यस्मात् त्रिविक्रमात् परभूता ङणना द्विर्न स्युर्वामनोपादानादित्यर्थः। ननु उणादीत्यादीषु वामनो विद्यत एव। तर्हि कथं ङणना द्विर्नस्युरित्यत्र समादधाति उणादीति। उणादि-तिङन्त-सनन्तादयः प्रयोगाः पुनर्द्विवचनयुक्ता न स्युरित्यर्थः। अन्यतस्तु न इत्यस्मात् नञत्रानुसञ्जनीयम्। द्वित्वाभावे साधकहेतुमाह—सूत्रेति। 'अनित्यं सूत्रनिर्देशे' इत्यनेन सूत्रनिर्देशवलादिति द्रष्टव्यम्।

१२०। विष्णु। सुगमम्। हरौत्विति हराम-ररामाविति ज्ञेयम् ॥

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academ

१२१। हरिमित्राद्विष्णुगणो, विष्णुगणाद्हरिमित्रं, शौरितः सात्वतः, सात्वताच्छौरिर्द्विर्वा सर्वेश्वरे इति वाच्यम्।

यमुनल्क्कारायते, दध्ध्ययुपेन्द्रस्य, भगवांश्च्छादयति, सुवाक्श् शौरिः। अत्र छोऽपि न मन्यते ; पक्षे पूर्ववत्॥ १२१॥

१२२। ररामात्, सर्वेश्वरे तु हरिगोत्रं विना।

ररामात् परो विष्णुजनो, विष्णुजने परे, द्विर्वा स्यात्, सर्वेश्वरे परे तु हरिगोत्रं विना—हर्य्यासनं, हर्यासनं वा ; कार्ष्ण्णं, कार्ष्णं वा ॥१२२॥

१२३। हाच्च सर्वेश्वरतः परादिति व्यक्तव्यम्।

सर्वेश्वरतः परात् हादुत्तरो विष्णुजनो द्विर्वा स्यात्—ब्रह्म्मा, ब्रह्मा वा। नेह—ह्नुते। 'सर्वेश्वरे तु' इत्यादि किम्? परामर्शः, वार्षभानव्याः, अर्हति॥ १२३॥

१२१। हरि। सर्वेश्वरे परे हरिमित्रात् परो विष्णुगणो द्विर्वा स्यात्, विष्णुगणात् परं हरिमित्रं द्विर्वा स्यात्, शौरितः परः सात्वतो द्विर्वा स्यात्, सात्वतात् परः शौरिर्द्विर्वा स्यादिति वक्तव्यम्। अत्र छोऽपि न मन्यत इति ततः शश्छो वेत्यनेनेति शेषः। पक्षे पूर्ववदिति यमुना–लृकारायते=यमुनल्कारायते इत्यादिः॥

१२२। ररा। ररामात् परो विष्णुजनो विष्णुजने परे द्विर्वा स्यात्, सर्वेश्वरे परे तु ररामात् परो विष्णुजनो द्विर्भवन् हरिगोत्रं विना स्यादिति भावः। अतएव सर्वेश्वरे हर्य्यासनमिति विकल्पेन दर्शितम्। विष्णुजने कार्ष्ण्यमिति च किन्त्विदं हरिगोत्रस्योदाहरणम्। 'वर्णाद् दृढादेश्च नृसिंह य इमनिश्च' इत्यनेनात्र कृष्णशब्दात् नृसिंह यः। 'आदि सर्वेश्वरस्य वृष्णीन्द्रो नृसिंह' इति वृष्णीन्द्रः॥

१२३। हाच्च। सर्वेश्वरतः परात् परभूतात् हात् हरामाच्चोत्तरो विष्णुजनो द्विर्वा स्यात्, सर्वेश्वरे विष्णुजने चेति वाच्यम्। वृहि वृद्धौ

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

१२४। हस्तु विष्णुजने च न।

अर्ह्यते। 'विष्णुजने' (स० प्र० १२०) इत्यादौ द्वित्वप्रकरणे 'सर्वत्र साकल्यस्य' इति अद्वित्वपक्षानुल्लेखस्तस्यां प्रमादः ॥ १२४ ॥

१२५। विष्णुजनाद्विष्णुदासस्यादर्शनं सवर्गे विष्णुदासे।

विष्णुजनात् परस्य विष्णुदासस्यादर्शनं वा स्यात्, सवर्गे विष्णुदासे परे—भगवाञ्च्छरः, भगवाञ्छूरो वा। अस्य पूर्वत्राकरणं, विकल्पेनावश्यकत्वाभावात् ॥ १२५ ॥

इत्यस्मात् मनिप् व्रह्मेति। ह्वुत इति ह्वु-धातुरपनयनार्थः। अत्र हरामस्य सर्वेश्वरतः परत्वाभावस्तेन तत्पर-विष्णुजनो द्विर्न स्यात् इत्यवधेयम्। सर्वेश्वरेत्वित्यादि किं किमर्थं सर्वेश्वरेतु हरिगोत्रं द्विर्न स्यात्? एकेन वाक्येन उदाहरणत्रयमाह—परामर्शेत्यादि। वार्षभानव्या राधायाः परामर्शोऽर्हति योग्यो भवतीत्यर्थः ॥

१२४। हस्तु। ररामात् परो हरामस्तु विष्णुजने च परे द्विर्न स्यात्। सर्वेश्वरे द्विर्न स्यादिति पूर्वेणैवोक्तम्। अर्ह्यते इति अर्ह—पूजायाम्। मतान्तरं दूषयति—विष्णुति, 'विष्णुजने विष्णुजनो वा हरौ विना' इत्यादौ द्वित्वप्रकरणे सर्वत्र साकल्यस्य द्वित्वं स्यादिति या वक्तिः तया सर्वत्र साकल्यस्येति पदद्वयेनाद्वित्वपक्षानुल्लेखोऽद्वित्वपक्षस्योल्लेखाभावः कृत इति तस्यां प्रक्रियाकौमुद्यां प्रमादो यतस्तन्मतेऽपि यथायोग्यमद्वित्वपक्षोल्लेखो योग्यः। 'प्रमादोऽनवधानतेत्यमरः' ॥

१२५। विष्णु। ननु 'शे-चान्तो वे'ति लक्षणात् परमिदं सुत्रं कस्मान्न-कृतम्? तस्मात् परत्रास्मिन् कृते सति भगवाञ्छूर इत्युदाहरणमपि तत्रैव दातुं शक्यं स्यादिति चेत्तत्राह—अस्येति। इदं सूत्रमुदाहरणञ्च तत्र यदि न कृतं तर्हि का क्षति? अस्य विकल्पेनावश्यकत्वाभावात्।

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academ

१२६। अव्यक्तानुकरणशब्दानामद्भागस्य हर इतौ, हरिगदानिषेधश्च।

पटत्+इति=पटिति ; घटत्+इति=घटिति ॥ १२६ ॥

१२७। नैकसर्वेश्वरत्वे।

स्रत्+इति=स्रदिति ॥१२७॥

१२८। न द्विस्त्रिरुक्तावन्त्यस्य, तरामस्य तु वा।

पटत्पटत्+इति=पटत्पटदिति, पटत्पटेति वा। कथं 'वड़भी वलभी, पर्यङ्कः पल्यङ्कः, रघुः लघुः, कपिरिका कपिलिका' इत्यादि ? डलयो रलयोश्च प्राय एकत्वश्रवणात् ॥ १२८ ॥

१२६। अव्य। अनुक्रियते यैस्तेऽनुकरणा यद्रूपास्तन्मात्रबोधकाः, शब्द्यते प्रकाश्यते यैस्ते शब्दाः, आकाशस्य गुणः शब्दो वर्णो ध्वन्यात्मकद्विधेत्यनेनाकाशस्य प्रकाशत्वात्, तेऽत्र वर्णात्मका एव गृह्यन्ते। अव्यक्ताश्च ते अनुकरणाश्चेति अव्यक्तानुकरणाः, अव्यक्तानुकरणाश्च ते शब्दाश्चेति अव्यक्तानुकरणशब्दाः, तेषामिति शब्दे परे अद्भागस्य हरो भवति। विष्णुपदान्तत्वात् प्राप्तहरिगदाया निषेधश्च ॥

१२७। नैक। एकसर्वेश्वरत्वे सति अव्यक्तानुकरणशब्दानामितौ परे अद्भागस्य हरो न भवति। हरिगदा निषेधश्च यथा—स्रदिति एवं चडिति च।

१२८। न द्विः। द्विस्त्रिरुक्तौ सत्यामव्यक्तानुकरणशब्दानामितौ परे अद्भागस्य हरो न भवति, अन्त्यस्य तरामस्य तु हरो वा भवति। पटत्पटेति वेत्यत्र तरामे हरे सति 'अद्वयमि'त्यनेन एरामः। ननु वडभीत्यादिः कथं डराम-मध्यो लराम-मध्यश्च तथा रराम-मध्यो लराम-मध्यश्च वेति पूर्वपक्षे सिद्धान्तमाह—डलयोरिति। एकत्वश्रवणादिति एकत्वेन एकरूपत्वेन श्रवणं एकत्वश्रवणं तस्मात्। प्रायो वाहुल्यं यथा स्यात्तथा डलयो रलयोश्च एकत्वश्रवणाद्धेतोः डरामस्य लरामो ररामस्य च लरामः सिद्ध एवेति भावः। कपिलिकेत्यादीत्यत्रादिशब्दोपादानं रोहिणी लोहिनीत्यादीनां संग्रहार्थम् ॥

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

१२९। सरामे ट-नाभ्यां तुग्वेति वक्तव्यम् ।

षट्+साधवः=षट्त्साधवः ; भगवान्+साधुः=भगवान्त्साधुः ॥ १२९ ॥

१३०। शौरौ ण-ङाभ्यां ट-कौ वेति वक्तव्यम् ।

सुगण्+शङ्कर=सुगण्ट्शङ्करः ; प्राङ+स्वभूः=प्राङ्क्स्वभूः ; प्राङ+षष्ठः=प्राङ्क्षष्ठः ॥ १३० ॥

इति विष्णुजनसन्धिः

१२९। सरामे परे सति टनाभ्यामुत्तरे तुग्वा भवतीति वाच्यम् । ननु षटत्साधव इत्यत्र 'षात्परस्य टवर्गयुक्तस्य च तवर्गस्ये'ति वक्ष्यमाणेन तरामस्य टरामः कथं न स्यात्, सत्यं, यद्यत्र वक्ष्यमाणेन त इति टः स्यात् तदा टरामद्वयरूपं 'विष्णुजने विष्णुजनो वे'त्यनेन द्वित्वकृतेऽपि सिद्धं स्यात् । तस्मादत्र सूत्रकरणात् तरामस्यैव स्थितिरिति । नन्वेतदस्तु भगवान्त्साधुरित्यत्र 'त-थयोः सरामः' इत्यनेन नरामस्य विष्णुचक्रपूर्वो विष्णुचापपूर्वो वा सरामः कस्मान्न स्यात्? उच्यते, किदागमस्य पूर्वसम्बन्धित्वाद् नरामस्य विष्णुपदान्तस्थितत्वाभावस्तेन विष्णुचक्रादिपूर्वः सरामो न स्यात्, किम्वा 'नत्से' इति प्रतिषेधेन ॥

१३०। शौरौ। शौरौ परे नङभ्यामुत्तरे यथाक्रमं टकौ वा भवत इति वचनीयम् । सुगणयतीति सुगणिति प्राञ्चतीति प्राङिति च क्विवन्तस्य रूपम् । स्वेनैव भूयते इति भावे क्विप् स्वभूर्विष्णुः ॥

विष्णुजनसन्धिं समापयति इतीति । इत्येवं विष्णुजनसन्धिर्दर्शितः ॥

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academ

अथ विष्णुसर्ग-सन्धिः

१३१। विष्णुसर्गो जिह्वामूलीयः क-खयोर्वा।

विष्णुसर्गः क-खयोः परयोर्जिह्वामूलीयो वा स्यात्; स च वज्राकृतिलेखो जिह्वामूलभवो वर्णविशेषः। अस्य विष्णुजनवत् परोर्ध्वगामित्वं, लोकात्। एवमुपध्मानीयस्य च। कः कृष्णः, क × कृष्णः; कृष्णः खेलति, कृष्ण × खेलति ॥ १३१ ॥

१३२। प-फयोरुपध्मानीयः।

विष्णुसर्गः प-फयोः परयोरुपध्मानीयो वा स्यात्; स च गजकुम्भाकृतिलेख ओष्ठभवो वर्णविशेषः। कृष्णः परमः कृष्ण⌒परम :वा, कृष्णः फलम्, कृष्ण⌒फलम् वा ॥ १३२ ॥

१३३। न शौरि-परेषु तेषु।

शौरिपरेषु तेषु क-ख-प-फेषु परेषु विष्णुसर्गस्थाने जिह्वामूलीयादिन स्यात्—कृष्णः क्षीरस्यति, कृष्णः प्साति।

अथेति अथानन्तरं विष्णुसर्गसन्धिर्दर्श्यते ॥

१३१। विष्णु। लिखनप्रकारमुच्चारणप्रकारञ्च निरूपयति स च इति। वज्रस्याकृतिरिव लेखो लिखनं यस्येति विग्रहः। जिह्वामूलीय इत्यस्य जिह्वामूलभव इति वाक्यप्रदर्शनम्। विष्णुसर्गभवत्वेन जिह्वामूलीयस्यापि विष्णुसर्गवत् सर्वेश्वरत्वं विष्णुजनत्वञ्च सम्भवतीति विष्णुजनत्वमनेन परोर्ध्वगमनं प्रतिपादयति अस्येति। अस्य जिह्वामूलीयस्य लोकादिति लौकिक व्यवहारादित्यर्थः अति दिशति एवमिति। एवंप्रकारेण उपध्मानीयस्य च परोर्ध्वगमनं ज्ञेयम् ॥

१३२। पफ। उप समीपे ध्मायतेऽनेनेत्युपध्मान ओष्ठः तस्मिन् भव उपध्मानीय इति। पूर्ववदस्यापि लिखनप्रकारमुच्चारणप्रकारञ्चाह, स चेति, स इति उपध्मानीयः। गजेति—गजो हस्ती तस्य कुम्भयोः शिरसः कुम्भाकारपिण्डयोराकृतिरिव लेखो लिखनं यस्येति विग्रहः। कुम्भौ तु पिण्डौ शिरस इत्यमरः। औष्ठ्य इति भवार्थं नृसिंह यान्तम् ॥

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

अत्र समासकार्ये षसौ च वक्ष्येते (समा° प्र° २०१७) ; यथा—निष्कृष्णः, रक्षस्पाशः इत्यादि ॥ १३३ ॥

१३४। च-छयोः शरामः।

विष्णुसर्गः च-छयोः परयोः शरामः स्यात्—कृष्ण+चरति = कृष्णश्चरति ; कृष्णः+छादयति = कृष्णश्छादयति ॥ १३४ ॥

१३५। ट-ठयोः षरामः।

विष्णुसर्गः ट-ठयोः परयोः षरामः स्यात्—कृष्णः+टीकते = कृष्णष्टीकते ; कः+ठरामः = कष्ठरामः ॥ १३५ ॥

१३६। त-थयोः सरामः।

विष्णुसर्गः त-थयोः परयोः सरामः स्यात्—कृष्णः+तरति = कृष्णस्तरति ; कृष्णः+थुत्करोति = कृष्णस्थुत्करोति ॥ १३६ ॥

१३३। नशौ। शौरिः परो येभ्यस्तेषु क-ख-प-फेषु परेषु विष्णुसर्गस्य स्थाने जिह्वामूलीयादिर्न स्यादिति। यथासम्भवत्वात् क-खयोर्जिह्वामूलीयो न स्यात्, प-फयोरुपध्मानीयो न स्यादित्यर्थः। क्षीरस्यतीति लालसायां क्षीरशब्दस्य क्षीरस्येति क्यन्नन्त निपातात् तिप्, क्षीरं लालसयेच्छतीत्यर्थः। प्सा—भक्षणेऽदादिरित्यस्य प्सातीति। अत्रेति क-ख-प-फेषु विष्णुसर्गस्य विष्णुसर्गे वा समासकार्ये षसौ च वक्ष्तते इति। 'विष्णुसर्गस्य स' ईश्वरात्तुषः क-ख-प-फेषु स च स्थानिवदित्यनेनेति शेषः। निष्कृष्ण इति निष्क्रान्तः कृष्णादिति 'निरादयः पञ्चम्या' इत्यनेन मध्यपदाऽप्रयोगी कृष्णपुरुषः। रक्षस्पाश इति, निन्द्यरक्ष इति, 'गर्ह्ये पाश' इति पाशप्रत्यय स्तद्धितः ॥

१३४। चछ। सुगमम् ॥

१३५। टठ। सुगमम् ॥

१३६। तथ। सुगमम्। थुत्करोतीत्यत्र, थुदिति कर्मपदमव्यक्तानुकरणमव्ययम्।

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academ

१३७। न त्से।

कःत्सरुः ॥ १३७ ॥

१३८। शौरिषु शौरिर्वा।

विष्णुसर्गः शौरिषु परेषु परो यो वर्णः स एव वा स्यात्—कृष्णः शरणम्, कृष्णश्शरणम् वा ; हरेः षण्डः, हरेष्षण्डः वा ; हरेः सुरभिः, हरेस्सुरभिः वा ॥ १३८ ॥

१३९। सात्वत-परत्वे लोप्यश्च।

सात्वतः परो येभ्यस्तेषु शौरिषु परेषु विष्णुसर्गः पक्षे लोप्यश्च स्यात्—हरेः+स्थलम्=हरेस्थलम्, हरेस्स्थलम् वा ॥ १३९ ॥

१४०। आदराम-गोपालयोरुर्नित्यम्।

अरामात् परो विष्णुसर्ग उरामः स्यात्, अराम-गोपालयोः परायोः —कृष्णः+अत्र=कृष्णोऽत्र, कृष्णः+गच्छति=कृष्णो गच्छति। अराम निर्देशात् महापुरूषे तु न—आगच्छ तीर्थश्रवा३ अत्र। विष्णुसर्गलोपो वक्ष्यते ॥ १४० ॥

१३७। न त्से। त्से परे विष्णुसर्गः सरामो न स्यात्। त्सरुः खड्गादि मुष्टिः स्यात् ॥

१३८। शौरि। शौरिषु परेषु विष्णुसर्गः परवर्णानुरूपः शौरि र्वा स्यादित्यर्थः। प्रतिपादकः परो यो वर्णः स एव स्यादिति। शरणमिति रक्षितेत्यर्थः। शरणं 'गृहरक्षित्रो'रिति नानार्थवर्गः। षण्डो वृषभेदः, 'षण्डो गोपति रिटचरः' इत्यमरः। सुरभिः स्त्री गौः, 'सुरभिर्गविच स्त्रिया'मिति नानार्थवर्गः' ॥

१३९। सात्व। सात्वतः परो येभ्यस्येषु शौरिषु परेष्विति फलितार्थकथनम्। शौरीणां सात्वतपरत्वे सतीत्यक्षरार्थः ॥

१४०। आत्। आदिति अ-शब्दात् 'कृष्णात् ङसेरादि'ति आत्। कृष्णोऽत्रेति उरामे कृते 'उद्वये ओ' इति ओरामः। 'ए-ओभ्यामस्य हरो विष्णु पदान्ते' इत्यरामो हरः। अरामेति सूत्रेऽरामनिर्देशात् महापुरुषे सति

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

१४१। अद्वय-भो-भगो-अघोभ्यो लोप्यः, सर्वेश्वरे तु यश्च, न च लोप्ये सन्धिः।

अ-आ इति वर्णद्वयात् 'भोः-भगोः-अघोः'-शब्देभ्यश्च परो विष्णु-सर्गो लोप्यः स्यात्, सर्वेश्वर-गोपालयोः परयोः ; सर्वेश्वरे तु परे पक्षे यरामश्च स्यात् ; तस्मिन् लोप्ये सति पुनः सन्धिर्न स्यात्—कृष्णः+इह=कृष्णइह, कृष्णयिह ; कृष्णाः+अत्र=कृष्णाअत्र, कृष्णायत्र ; भोः+अनन्त=भोअनन्त, भोयनन्त ; भगोः+अनन्त=भगोअनन्त, भगोयनन्त ; अघोः+अवैष्णव=अघोअवैष्णव, अघोयवैष्णव। अत्राद्वयात् पर ईषत्स्पर्शी, ईषत्स्पर्शितरश्च यरामो ज्ञेयः। ओरामात् परस्त्वीषत्स्पर्शितर एव। गोपाले न यरामः—कृष्णा गच्छन्ति, भोगोविन्द, भगोगोविन्द, अघोहरिविमुख। 'आदरामगोपालयोः' इति विशेष-विधानान्नेह—कृष्णोऽत्र, कृष्णो गच्छति।

सैष इति पादपूरणे ; सः+एष=स एषः।
'सैष दाशरथी रामः, सैष राजा युधिष्ठिरः।
सैष कर्णो महात्यागी, सैष भीमो महाबलः॥' १४१॥

विष्णुसर्गं उरामो न तु स्यात्। तीर्थश्रवः शब्दः सान्तः। 'गुरोरनृतोऽनन्त्यस्याप्येकैकस्य प्राचामि'त्यनेन महापुरुषः। अत्र 'वामनमपि त्रिविक्रम' इत्यनेन त्रिविक्रमलिखनोच्चारणे। प्रसंगात् प्राप्तविष्णुसर्गो हर-सूत्रस्य भूमिकामाह,—अत्रेति। अत्र अरामे वक्ष्यते इति अव्यवहितेनेति शेषः॥

१४१। अद्व। स्पष्टयितुं स्वयमेव वृत्तिमाह—अ आ इत्यादि। 'भगवतु-अघवतु-भवतूनां भगोस्-अघोस्-भोस्इति निपाता वा वुद्धे' इत्यनेन विहितानां भोसादीनां सरामरहितत्वेनात्र निर्देशः कृतः। अव्ययस्यापि भोः शब्दस्य सराम विहितत्वेन यद्भो इति भवति ततः परोऽपि विष्णुसर्गो-लोप्यः स्यादिति ज्ञापनार्थः। सर्वेश्वरेतु यश्चेत्युक्तेः सर्वेश्वरेऽन्यस्मिंश्च परे विष्णुसर्गो लोप्यो भवतीत्यायातं। अतः पूर्वसूत्राद्गोपालश्चानुवर्त्तत एव, अतएवोक्तं सर्वेश्वर गोपालयोरिति। किञ्च—आदराम गोपा-

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academ

१४२। एष-स-परो विष्णुजने।

एतच्छब्दस्य 'एष' इत्यस्मात्, तच्छब्दस्य 'स' इत्यस्माच्च परो विष्णुसर्गो लोप्यः स्याद्विष्णुजने परे—एषः+कृष्णः =एष कृष्णः ; सः+रामः=स रामः ॥ १४२ ॥

१४३। न तु नञ्_समासाक्प्रत्यययोः।

अनेषः कृष्णः, असो रामः, एषकः कृष्णः, सको रामः। 'स' इत्यस्य साहचर्यात् एषणमेष इत्यस्मान्न स्यात्—एषो भवति ॥१४३॥

लयोरित्यत्रारामस्य पर निमित्तत्वेन दर्शितत्वात् अरामादरामं परनिमित्तं विना सर्वेभ्यः सर्वेश्वरोऽत्र पर निमित्त ज्ञेयम्। भो इति हे भगवन्नित्यर्थः। अनन्तेति हे अनन्तेत्यर्थः। एवमव्ययत्वेपि भो अनन्तेत्यादिः। भगो इति हे भगवन्नित्यर्थः। अघो इति हे अघवन् हे पापिन्नित्यर्थः। विष्णुसर्गीय यरामस्य उच्चारणं निरूपयति अत्रेति। गोपाल इति नेदं लक्षणं किन्तु सर्वेश्वरेतु यश्चेति यदुक्तं तदेव विवृतम्। आदिति इह स्थले विष्णुसर्गो लोप्यो न स्यात्, उरामस्तु स्यादेव।

सैष। पादपूरणे साध्ये सैष इति भवति विणुसर्ग लोपेऽप्यत्र सन्धिनिषेधो न भवतीति भावः। दाशरथी राम इत्यादौ कृतेऽपि अर्थ संगतिर्भवेदेवेति सैषः पादपूरणार्थः। कश्चित् कमपि परिचायति स प्रसिद्ध एष दाशरथी राम एवं सर्वत्र योज्यम् ॥

१४२। एष। एषच सच इत्येताभ्यां पर एष स पर इति। भवति हि व्याख्यानतो विशेष लाभ इति शिष्टाचारात् एतच्छब्दस्य एष इत्यस्मादिति तत् शब्दस्य स इत्यस्मादिति च व्याख्यातम्। व्याख्यानमुपदेशपरम्पराधिगतार्थ विवेचनमिति ॥

१४३। न तु। नञ् समासाक्प्रत्यययोः सतोः एष स परो विष्णुसर्गो लोप्यो न स्यात्। 'एकदेशविकृतमनन्यवदि'ति न्यायेन प्राप्ते प्रतिषेधोऽयम्। नञ् समासः समासपादे कृपायामित्यादिना तद्धितेऽक्प्रत्ययश्च वक्ष्यते। व्याख्यानतो विशेष लाभो भवतीति हृदि निधाय एतत् शब्दस्येति

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

१४४। र ईश्वरात् सर्वेश्वर-गोपालयोः।

ईश्वरात् परो विष्णुसर्गो ररामः स्यात्, सर्वेश्वरगोपालयोः परयोः—हरेः+इदम्=हरेरिदम्; हरिः+ गच्छति=हरिर्गच्छति ॥ १४४॥

१४५। अनीश्वरादपि ररामजः।

स एव विष्णुसर्गो यदि ररामजातस्तदा ईश्वरादनीश्वरादपि च परो ररामः स्यात्, सर्वेश्वर-गोपालयोः परयोः—प्रातः+अत्र=प्रातरत्र; गीः+मुकुन्दस्य=गीमकुन्दस्य; भ्रातः+व्रजे=भ्रातर्व्रजे; भ्रातः+ गोविन्दं पश्य=भ्रातर्गोविन्दं पश्य ॥ १४५॥

तच्छब्दस्येति च यदुक्तं—तत्रापरितुष्यन् सिद्धान्तान्तरमाह स इत्यस्येति। अनियत धर्मिणां नियत धर्मणासह चरितत्वं साहचर्यत्वं तस्मात् एष इत्यनेन साकं स इत्यस्य साहचर्याद्धेतोः इषु इच्छायामित्यस्य एषणमिति वाक्येन एष इत्यस्माद्भावघणन्ताद्विष्णुजने विष्णुसर्गो लोप्यो न स्यादित्यर्थः। ननु स इत्यस्य साहचर्यादिति कथं संगच्छतां यतः सह समान शब्दयोः समासे सरूपत्वं दृश्यते, तथा सो तनुकरणे षोऽन्तकर्मणि इत्यनयो धात्वोरपि कृदन्ते अकर्मण्यारामात् क इत्यनेन क प्रत्ययान्त सरूपत्वं दृश्यते चेति तच्छब्द सम्बन्धि सरामादन्य सरामस्यापि विद्यमानत्वादेतंच्चिन्त्यम्। चिन्त्यञ्चात्र प्रकृति सिद्धानुकूलमेव तद्यथा। सहादि शब्दद्वयस्य सभावत्वेऽपि विष्णुसर्गस्याविद्यमानत्वात् धातु द्वयस्य तु स्वरूपत्वस्य विष्णुसर्गस्यापि विद्यमानत्वेपि गौणत्वात् तद्रूपमनंगीकृत्य प्रसिद्धत्वात् तच्छब्दस्य स इत्यस्यैव साहचर्यमुक्तमित्यवधेयम् ॥

१४४। रई। सर्वेश्वर गोपालावत्र पूर्वतोऽनुवर्तेते इति वृत्तौ सर्वेश्वर गोपालयोरित्युक्तम् ॥

१४५। अनी। गीर्वाक्। हे भ्रातः हे भ्रातः व्रजे गोविन्दं पश्येत्यन्वयः ॥

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academ

१४६ । अह्नो विष्णुसर्गस्य रो रात्रि-रूप-रथन्तरादन्येषु ।

रात्रि-रूप-रथन्तरादन्येषु परेषु अह्नो विष्णुसर्गस्य स्थाने रो भवति—अहः + अहः = अहरहः ; अहः + गणः = अहर्गणः । सवश्वर-गोपालयोरेव ; नेह—अहःपतिः । रात्रादौ तु न—अहोरात्रिः ; 'एकदेशविकृतमनन्यवत्'—अहोरात्रः, अहोरूपम्, अहोरथान्तरं साम ॥ १४६ ॥

१४७ । रो रे लोप्यः, पूर्वश्च त्रिविक्रमः ।

रो ररामे परे लोप्यः स्यात्, ररामात् पूर्वो वामनश्च त्रिविक्रमः स्यात्—भ्रातः + रामानुजं पश्य = भ्रातारामानुजं पश्य ; हरिः + राधाप्रियः = हरीराधाप्रियः ॥ १४७ ॥

---

१४६ । अह्नो । रात्रि रूपरथान्तरादन्येषु परेषु अहन् शब्द सम्बद्धिनो विष्णुसर्गस्य स्थाने ररामो भवति । अहन् शब्दो दिवस वाची अहरह इतिप्रथमैक वचनान्तस्य द्वितीयैक वचनान्तस्य वा वीप्सायां द्विरुक्तिः । अहर्गण इति अह्नं गण इति विग्रहः । गणः समूहः । यद्यपि वृत्तौ सर्वेश्वर गोपालयोरिति नोक्तं तथापि तयोः परयोरेवेत्याह सर्वेश्वर इति । नेह इत्यस्मात् पूर्वं तेनेति योज्यम् । अहः पतिरिति समस्त-मसमस्तं वा । एवमहः पाता । पाता—रक्षिता । रात्र्यादौतु न वर्जनादिति शेषः । अह्नो रात्रिरिति विग्रहः । अत्र 'आदराम गोपाल-यो'रित्यनेन उरामः । ननु सूत्रे रात्रि शब्दोपादानात् रात्र शब्दे कथं ररामो न स्यादित्यत्र सिद्धान्तमाह—एक देशेति यथैकदेशे खण्डितेऽपि जनः स एवेतिप्रतीतिः । तद्वदिरामाभावोऽप्यत्र रात्रिप्रतीतिरिति भावः । अहोरात्र इति अहश्च रात्रिश्चेति विग्रहे तद्धित केशवारामः कर्तव्यः । टित् 'केशव'-संगं इति वक्ष्यते । अहोरूपमिति अह्नां रूपमिति विग्रहः । अहो रथान्तरमिति—अहो रथान्तर शब्देन सामवेद उच्यते इति सामेति वाच्यपदं दत्तम् ॥

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

इति विष्णुसर्गसन्धिः * ।

इति श्रीश्रीहरिनामामृताख्ये वैष्णवव्याकरणे संज्ञा-
सन्धि-प्रकरणं प्रथमं समाप्तम् ॥ १ ॥

१४७। रोरे। रामानुजं श्रीकृष्णम् ॥

* विष्णुसर्गसन्धिं समापयति इतीति ॥

संगासन्धि प्रकरणमिति संगाच सन्धिश्च तयोः प्रकरणमिति ॥ १ ॥

प्रणत्य परमात्मानं वालानां वुद्धिवृद्धये ।
सन्धिपादमृजुं कृत्वा व्याख्यातं हि सुहृन्मुदे ॥

इति श्रीपरमभागवतोत्तम श्रील हरेकृष्णाचार्यविरचितायां श्रीमद्गोपी चरण दासाख्यपरिशोधितायांच श्रीमद्धरिनामामृताख्य वैष्णवव्याकरण टीकायां वालतोषणीनाम्न्यां प्रथमा संगा-सन्धि-प्रकरणटीका समाप्ता ॥

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

[द्वितीयम्]

अथ विष्णुपदप्रकरणम्

[६] य एकः सर्वरूपाणां सर्वनाम्नां तथाश्रयः ।
तस्य विष्णोः पदं सर्वं विष्णुभक्त्या निरूप्यते ।।

अथ नामजानि विष्णुपदानि

नाम्नो जातानि यानि विष्णुपदानि, अथानन्तरं तानि निरूप्यन्ते।

१४८। अधातुविष्णुभक्तिकमर्थवन्नाम ।

श्रीश्रीहरिः ।।

यमर्थं वक्तुकामेन शब्दग्रामः प्रवर्तते ।
तस्य विष्णोः पदं कार्त्स्न्य व्याचक्षेऽहं यथामति ।।

[६] पदनिरूपणमपि विष्णुसन्वन्ध्यनुशीलनमेव भवतीति प्रतिपादयन् तदारभते य एक इति । यो विष्णुरेक एव सर्वरूपाणां सर्वपदानां कृष्ण इत्यादीनां भवतीत्यादीनांच तथा सर्वनाम्नां सकलशव्दानामाश्रय आस्पदं स्थानमिति यावत् । तस्य विष्णो र्विष्णुसम्बन्धि सर्वं पदं कृष्ण इत्यादिकं भवतीत्यादिकंच विष्णुभक्त्या विभक्त्या निरूप्यते साध्यत इत्यर्थः । सर्वनाम्नामित्यनेन कृत् समास जादीनां ग्रहणं तथाभूवादीनांच ग्रहणं तेषामव्ययत्वेन नामत्वात् दर्शनादौ शब्दत्वेन निर्दिष्टाच्च । तथाच यः सर्वरूपाणां सर्वशरीराणां तथा सर्वसंगानामाश्रयस्तस्य विष्णोः सर्वं पदं स्थानं वैकुण्ठादिकं विष्णुभक्त्यैव निरूप्यते अलं केनचिदिति शेषः। तत्रच प्रथमं नामज विष्णुपदानामेव निरूपणं कर्तव्यमित्याह अथेति ।।

१४८। अधातु। विष्णुभक्त्य एव विष्णुभक्तिकाः स्वार्थे कप्रत्ययस्तद्धितः लक्षणया विष्णुभक्त्यन्तानि पदानि वा गृह्यन्ते। धातुपदेन धातुत्वानि वा धातुत्वादिनीति केवल सत्तादि सिद्ध क्रियावाचि भू प्रभृति धातुपराणीत्यर्थः। अनेनानुसन्धानेन भूप्रभृतीनां विष्णुपदानां विष्णुभक्तीनांच ग्रहणमत्र सूचितमिति। धातवश्च विष्णुभक्तिकाश्च तासां समाहारः धातुविष्णुभक्तिकं समाहारे व्रह्मत्वमेकत्वंचेति व्रह्मत्वमेकत्वंच ततश्च न धातुविष्णुभक्तिक मधातुविष्णुभक्तिकमिति विग्रहः। धातु

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

भू-सनन्ताद्या 'धातवः' ; स्वादि-तिवाद्या 'विष्णुभक्तयः' 'विभक्तयः' इति प्राञ्चः। तान् धातून्, ता विष्णुभक्तीश्च वर्जयित्वा यदर्थयुक्तं शब्दरूपम्, तन्नाम-संज्ञं स्यात् ; 'लिङ्गम्' इत्येके, 'प्रातिपदिकम्' इत्यन्ये। ते चार्था द्रव्यगुणजातिक्रियाः। तद्युक्तं तदभिधायकं शब्दरूपमित्यर्थः। (१) 'द्रव्यं' परमेश्वरमारभ्य मृन्मयपर्यन्तं सर्वं वस्तु ; (२) 'गुण' स्तदाश्रयी ऐश्वर्यादिशब्दस्पर्शादिको धर्मः ; (३) 'जातिः' समानत्वं ब्राह्मणत्वं गोत्वादि ; (४) 'क्रिया' धात्वर्थः सत्त्वाहारज्ञानविहार प्रभृतिः। अर्थवद्ग्रहणात् 'कृष्ण' इत्यादौ प्रत्यक्षरं नामत्वं न स्यात् ; 'गवित्ययमाह' इत्यत्र च ॥१४८॥

विष्णुभक्ति विष्णुभक्त्यन्तभिन्नमर्थवन्नामेत्यर्थः। तान् धातून् ता विष्णुभक्तीश्च वर्जयित्वा यदर्थयुक्तं शब्दरूपं उक्तमिति शेषः तन्नामसंज्ञं भवतीतितु फलितार्थकथनम्। किन्तु लक्षणया विष्णुपदग्रहणपूर्वक वर्जनं न बहुप्रयोजनकं विष्णुपद लक्षणस्य वक्ष्यमाणत्वेन विष्णुपदस्य नामत्वाभावात्। यद्वा धातवश्च विष्णुभक्तयश्च धातुविष्णुभक्तयः न विद्यन्ते धातुविष्णुभक्त्ययो यत्रेति विग्रहे समासान्तः क-प्रत्ययस्तद्धितः अधातुकं अविष्णुभक्तिकञ्चाऽर्थवन्नामेत्यर्थः। धातून् वर्जयित्वेति तु फलितार्थकथनम्। विष्णुभक्तिश्चेत्यपि फलितार्थमित्यर्थः। अर्थवदिति अर्था अस्य सन्तीत्यर्थे मतु प्रत्ययस्तद्धितः। मतोर्मोव इत्यनेनमरामस्य वरामः, ननु यदि धातु विष्णुभक्तिभिन्नमर्थवन्नाम तर्हि कथं सनन्त संख्यातः कतेश्चत्यत्र 'जस्शसोरौस्' इत्यत्र विष्णुभक्तेरौस। भूवः भूरित्यत्र ङस् क्रियाविशेषणं कर्मेत्यत्र तस्यालिङ्गस्य विशेषणमिति ब्रह्म इत्यत्र च क्रियाविशेषणस्य च ब्रह्मत्वं सिद्धयति। सत्यमुच्यते सूत्रे वेदवद्व्यवहारात् सर्वमनुकरणे वा इत्यस्माच्च जस्शसोरित्यत्र भुव भूरित्यत्रच विष्णुभक्तिर्भवत्येव, क्रियाविशेषणमित्यत्र अलिङ्गमव्यय संज्ञमित्यनेन भ्वादीनामव्ययत्वम् नामलक्षणे वर्जनाच्च नामत्वाभावत्वमिति नकश्चिद्विरोधः। भू-सनन्ताद्या इति भूश्च सनन्तश्च भू-सनन्तौ आद्यौ येषामिति विग्रहः। अर्थयुक्तमिति अर्थैर्युक्तमिति विग्रहः। अर्थानिवाह चेति तद्युक्तं तदभिधायकमिति वाच्य-वाचक-सम्बन्धो ज्ञेयः। तदाश्रयी। ऐश्वर्यादिति

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academ

१४९। प्रकृतिः पूर्वा।

सा च नाम-धातुभेदाद्द्विविधा ॥ १४९ ॥

१५०। प्रत्ययः परः।

स च स्वाद्याख्यात-कृत्तद्धितभेदाच्चतुर्विधः ॥ १५० ॥

१५१। तत्र नाम्नः 'सुँ औ जस्, अम् औ शस्, टा भ्याम् भिस्, ङे भ्यम् भ्यास्, ङसि भ्याम् भ्यस्, ङस् ओस् आम्, ङि ओस् सुप्'।

एते 'सुँ' इत्यादय एकविंशतिर्विष्णुभक्तयः प्रत्येकं नाम्नः परे स्युः। तासु च 'सुँ औ जस्' प्रथमा; 'अम् औ शस्' द्वितीया;

ऐश्वर्यादिश्चासौ शब्द-स्पर्शादिकश्चेति विग्रहः। क्वचिद्विशेषणेन च विशषणं समस्यत इत्यनेन श्यामरामसमासः, ऐश्वर्यादिः शब्दस्पर्शादिकश्चेत्यर्थः। प्रथमादिशब्देन भक्तवात्सल्यादेर्ग्रहणम्। द्वितीयादिशब्देन रूपरसगन्धादीनां ग्रहणम्। समानत्वं सामान्यम् ऐक्यमिति यावत्। समानां सत्समैक्यस्युरितिनानार्थवर्गः। तथाच एकत्वे सत्यप्यनेकव्यक्तौ सामान्यं जातिरिति निर्गलितार्थः। यथोक्तमन्यैश्च। नित्यैकत्वे सत्यनेक समवेतत्वं समवायि सम्बन्धावच्छिन्न वृत्तिमत्वम् नित्यमेकमनेकव्यक्तिमत्वम् सामान्यं जातिरित्यर्थः ॥

१४९। प्रकृतिः। प्रकृतिः पूर्वा, पूर्वस्थिता भवति। परिभाषा सूत्रमिदम्। ननु प्रकृतिरेव केति तत्राह साचेति। साच प्रकृतिः ॥

१५०। प्रत्ययः। प्रत्ययः परः परस्थितो भवति। इदमपि परिभाषा सूत्रम्। प्रत्ययमेवाह सचेति स च प्रत्ययः ॥

१५१। तत्र। तत्रेत्यादिकंसुवित्यन्तं लक्षणमिदं प्रत्येकमितिक्रमेणेत्यर्थः। विष्णुभक्तीनामवान्तरभेदानाह तासु चेति। तासु विष्णुभक्तिषु मध्ये सुँ औ जस् प्रथमेत्यादि। प्रथमादिष्वप्यवान्तर भेदानाह तत्र चेति। तत्र प्रथमादिषु मध्येषु प्रथमाया एक वचनं सुँ इत्यादि। एता विष्णुभक्तयः स्वादय इति स्वादि नामान इत्यर्थः ॥

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

'टा भ्याम् भिस्' तृतीया ; 'ङे भ्याम् भ्यस्' चतुर्थी ; 'ङसि भ्याम् भ्यस्' पञ्चमी ; 'ङस् ओस् आम्' षष्ठी ; 'ङि ओस् सुप्' सप्तमी। तत्र प्रथमाया एकवचनं 'सुँ', द्विवचनम् 'औ', वहुवचनं 'जस्' ; द्वितीयैकवचनम् 'अम्', द्विवचनम् 'औ', वहुवचनं 'शस्' इत्यादि ज्ञेयम्। एताः 'स्वादयः' ; 'स्यादयः' इत्यन्ये ; 'सुप्' इत्येके ॥१५१॥

१५२। तत्र ज-ट-श-ङ-पा इतः, उँश्च सोँः, ङसेरिश्च।

एति—गच्छति—न तिष्ठतीति 'इत्', 'अनुवन्धः' च। स च उच्चारणार्थश्चिह्नार्थो विध्यादिनिमित्तश्च क्वचित्। इतश्चैते—सिद्धोपदेशे विरिञ्चौ च सविष्णुचापसर्वेश्वर इत्, अन्त्यो विष्णुजनश्च 'अत् इत्' इत्यादौ, आङ्-माङ्-उञ-नञ्सु च। विरिञ्चौ तु क्वचित्। धात्वादि-ञि-टु-डु। प्रत्ययाद्या ज-ट-ण-पाः, श-कवर्गाव-

---

१५२। तत्रेति। तत्र विष्णुभक्तिषु ज-ट-श-ङ-पा इतो भवन्ति, जटशङपाश्चेत्यनेनेति ज्ञेयम्। सोरुँश्च इद्भवति, सोरित्येकदेश निर्देशः सुँ इत्यस्येत्यर्थः। ङसेरिरामश्च इद्भवति, तत्र उँः सिद्धोपदेशे विरिञ्चौच सविष्णुचाप सर्वेश्वर इदित्यनेन इरामोऽपि तेनैवेति ज्ञेयम्। इरामस्य सविष्णुचापत्वम् अरामादि भेदाः सविष्णुचापास्तु वैदिका इत्यनेन सेत्स्यति। इच्छब्दः क्विवन्तः। सचेति स च उच्चरणार्थो भवति, यथा सुँ इत्यादेरुँरामादिः। चिह्नार्थश्च यथा जसादेर्जरामादिः। क्वचिद्विध्यादि निमित्तश्च अथवा क्वचिदिति सर्वत्र व्याख्येयं विध्यादिर्निमित्तं यस्येति विग्रहः। यथा—ङे ङसि ङस् नुट् औच् आच् शि इत्यादीनां ङराम टराम चराम शरामादिः। आदि-शब्देन प्रतिषेधस्य ग्रहणम्। प्रतिषेधनिमित्तो यथा। तत्र जटौ प्रत्ययाद्या ज-ट-न-पाइत्यनेन। शङौ श-क-वर्गावतद्धित इत्यनेन। पस्तु अन्त्यो विष्णुजनेत्यनेन। यगादीनां करामादिश्च। तथाहि किच्च-ङिच्च कंसारिः, कंसारौ परे गोविन्द वृष्णीन्द्र निषेधो भवति, ईशस्य न गोविन्द वृष्णीन्द्रौ कंसारिष्विति प्रतिषेध लक्षणम्। एवमपरमपि ज्ञेयम्। इतश्चेत इति एते अनुवन्धाः प्राचीनैरपि इतश्चोच्यन्ते इत्यर्थः। तस्मादत्र संज्ञा भेदोनास्तीति भावः।

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academ

तद्धिते। न विष्णुभक्तौ त-न-स-मा इति। 'सिद्धोपदेशाः—धातु-प्रत्ययविष्णवः। अरामादिभेदाः स-विष्णुचापास्तु वैदिका उच्यन्ते ॥ १५२ ॥

सिद्धो। सिद्धोपदेशे धात्वादौ विरिञ्चौच स्थितः सविष्णुचाप-सर्वेश्वर इद्भवति। तत्र धातौ यथा चिती संज्ञाने इत्यादीनामीरामादिः। 'द्वचक्षरधातोरन्तः पूर्वश्च सर्वेश्वरः सविष्णुचापो जागृकथादिवर्जमित्य-नेन इरामस्य सविष्णुचापत्वम्। प्रत्यये यथा सुँ इत्यादेरुरामादिः ङस्यादीनामपि इरामादिश्च सविष्णुचापत्व स्वीकारात्। विष्णौ यथा नुट् लुम् लुक् इत्यादीनामुरामादिः अत्रापि सविष्णुचापत्व स्वीकारात्, एवमन्यत्रापि वोद्धव्यम्। विरिञ्चौ यथा तस्मात् सोनः पुंसि इत्यादि लक्षणैर्विहितानां नरामादीनामरामादिः। 'पुंसः पुमसुः कृष्णस्थाने' इत्यनेन विहितस्य पुमसोरुरामश्च, एवमन्यत्रच ज्ञेयम्। अन्त्यो—सिद्धो-पदेशे अन्त्यो विष्णुजनश्च इद्भवति। तत्र धातौ यथा स्फुटिर विशरण इत्यादीनां ररामादिः। प्रत्यये यथा तिवादीनां परामादिः। विष्णौ यथा नुड़ादीनां टरामादिः॥ आङ्। एतेषु अन्त्यो विष्णुजन इद्भवति॥

विरि। विरिञ्चौतु अन्त्यो विष्णुजनः क्वचिद्भवति यथा 'हरितो ङेरौच्' इत्यादि लक्षणैर्विहितानामौजादीनां चरामादिः। 'वाहोवा ऊठ् भगवतीत्यादि' लक्षणैर्विहितानां ऊठादीनां ठरामादिश्च क्वचिद्ग्रहणात् पाददन्तानां पद्दादिषु विरिञ्चिषु अन्त्यो विष्णुजन इन्नभवति, एवमन्य-त्रापि ज्ञेयम्॥ धात्वादि। धातोरादि भूतं ञि टु डु इद्भवति। ञि टु ड्वि ति समाहारे व्रह्मत्वमेकत्वञ्चेति ज्ञेयम्। तत्र ञिञिमिद, ञिफला-दीनां टु भ्राजृ टुओस्वि प्रभृतीनाम्। डुर्डुपचषादीनाम्॥

प्रत्यया। प्रत्ययस्यादि भूता ज-ट-ण-पा-इतो भवन्ति। अत्र सूत्रे जटणपा सत्यः। पमित्यत्र प्रत्ययादि-परामेत्वसम्भवात्। तत्र जरामो-जसादीनां टरामष्टादीनाम्। णरामोणलादीनाम्॥

श-क। तद्धित भिन्ने प्रत्यये शकवर्गो इतौ भवतः। तत्र शरामः शसादीनाम्। करामः क्वसुकिकानादीनाम्। खरामः खल् खशादीनाम्।

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

१५३ । नामसंज्ञश्चतुर्विधः ।

यथा पुंलिङ्गः 'पुरुषोत्तम'-संज्ञः ; स्त्रीलिङ्गो 'लक्ष्मी'-संज्ञः ; नपुंसकलिङ्गो 'व्रह्म'-संज्ञः ; अलिङ्गः 'अव्यय' संज्ञः ॥ १५३ ॥

तत्र सर्वेश्वरान्ताः पुरुषोत्तमलिङ्गाः

अत्र अरामान्तः 'कृष्ण'-शब्दः । तत्र प्रथमैकवचने कृष्ण-सुँ इति स्थिते, उराम उच्चारणार्थः ।

घरामो घिनुण् घणादीनाम् । ङरामो ङे ङसि ङसादीनाम् । अतद्धित इत्युपादानात्, 'वह्वल्पार्थात् कारकाच्छस् माङ्गलिके' इत्यनेन विहितस्य शसः शराम इन्नभवति, एवमन्यत्रापि वोद्धव्यम् । स एषां ग्रामनीरिति । क इत्यनेन विहितस्य कस्य करामः सर्वचर्मणावृतः ख नृसिंह खावित्यनेन विहितस्य खस्य खरामश्च इन्नभवति । एवमन्यत्रापि वोद्धव्यम् ॥

न विष्णु । विष्णुभक्तौ त-न-स-मा इतो न भवन्ति । अतः यादादीनां तराम इन्नभवति । ईरन् अन् इत्यादीनां नराम इन्नभवति । जस् शस् भिस् भ्यासादीनां तस् थसादीनाञ्च सराम इन्नभवति, अम् भ्याम्-आम्-इत्येषां याताम् यातम् याम् इत्यादीनाञ्च मराम इन्नभवति, अन्त्यो विष्णुजनश्चेत्यनेन प्राप्ते निषेधः । सिद्धोपदेशानाह सिद्धोपेति । ननु ङस्यादीनामिरामादिर्नुङादीनामुरामादिश्च कथमिद्भवतु स विष्णुचापत्वाभावादिति चेत्तत्राह अरामादि भेदा इति । अरामादि भेदाः अरामादिविशेषाः । अराम विशेषादयः सविष्णुचापा भवन्ति, तेतु वैदिका अतएवन्मतानुसारेणसविष्णुचापत्वादिद्भवति इति ज्ञेयम् । ननु तर्हि धातोः सर्वेश्वरस्य सविष्णुचापत्वं कथं विधीयते इति चेत् तत्रोच्यते—जागृ कथादि वर्जं द्व्यक्षर धातोरन्तः पूर्वश्च सर्वेश्वरः सविष्णुचापः, चकासृ प्रभृतीनामन्तः सर्वेश्वरः सविष्णुचापः, ओरै ओश्वि प्रभृतीनां पूर्वः सर्वेश्वरः सविष्णुचाप इति विशेषप्रतिपत्तेः स्पष्टतार्थम् ॥

१५३ । नाम । नामेति संज्ञा यस्य स नामसंज्ञः शब्दः । पुंलिङ्गः पुरुषोत्तमसंज्ञ इत्यादिनि संज्ञासूत्राणि । तत्रेति तत्र चतुर्विधे सर्वेश्वरान्ताः पुंल्लिङ्गा उच्यन्ते इति शेषः । तत्रेति तत्र सर्वेश्वरान्त पुंलिंगेषु ॥

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academ

१५४। विष्णुभक्तिसिद्धं विष्णुपदम्।

विष्णुभक्तिसिद्धं नाम्नो धातोर्वा रूपं 'विष्णुपद'-संज्ञं स्यात्। 'पदम्' इति प्रांचः। गङ्गास्रोतोवदेवास्य भवेद्विधिरतःपरः।
नारोहति परः पूर्वं यत्रोपाधिर्न विद्यते ॥ १५४ ॥

१५५। स-र-रामयोविष्णुसर्गो विष्णुपदान्ते।

स-र-रामयोः स्थाने विष्णुसर्गः स्यात्, विष्णुपदान्ते विषये—कृष्णः।

एवं सूत्रं ततो वृत्तिरिति विस्तरशङ्कया।
सूत्रेणैवार्थसिद्धिस्तु यथा स्यात् क्रियते तथा॥
साधनानुक्रमार्थञ्च नाधिकारेण सूत्रचते।
अन्यथा प्रक्रिया भिन्ना मृग्येताज्ञप्रवोधनी॥

१५४। विष्णु। गङ्गेति, अस्य ग्रन्थस्य अतः परो यो विधिर्वक्तव्यः, स गङ्गा स्रोतवदेव भवेत्। अतो हेतोः परोविधिः पूर्वं नारोहति, गङ्गास्रोतोऽपि पूर्वं नारोहतीति। एतद्व्यवस्थायाः स्थानमाह यत्रेति, तस्माद् यत्र उपाधिर्विद्यते तत्र परविधिः पूर्वमारोहतीत्यर्थः। अत्र उपाधि-र्विशेषणम्। गङ्गास्रोतसोपि समुद्रनिकटे पूर्वारोहणं भवतीति। परविधेः पूर्वारोहणस्तु पतिस्त्वसमास इत्यत्र 'ख्यात्याभ्यां ङसि ङसोरुस्' इत्यादिषुच व्यक्तं भविष्यति ॥

१५५। स-रराम। एवमिति, वृत्तिः सूत्रार्थ विवरणम्। विस्तर-शङ्कया—वाहुल्यभयेन। यथा येन प्रकारेण सूत्रेणैवार्थसिद्धिः स्यात्, तया तेन प्रकारेण क्रियते सूत्रमिति शेषः। ननु किं सूत्रलक्षणं, किञ्चिद्वृत्ति लक्षणमित्यपेक्षायां तयोर्लक्षणञ्च दर्श्यते। 'स्वल्पाक्षरं असन्दिग्धं सारवद्विश्वतोमुखं अस्तोभमनवद्यञ्च सूत्रं सूत्रविदो विदुरिति' माध्वभाष्योक्तम्। सूत्रस्थितानां वर्णानामर्थानाञ्च प्रतीतये। विशुद्धा-चाधिकाव्याख्या वृत्तिरुक्ता मनीषिभिरिति। साधनेति साधनानुक्रमार्थं साधनपरिपाटयर्थम्। अधिकारेण अनुवृत्तेत्यर्थः न सूत्र्यते, न सूत्रं

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

'प्राङ्-निमित्तं' तथा 'कार्यी' 'कार्यं' 'परनिमित्तकम्' ।
अत्र क्रमेण वक्तव्यं प्रायः सूत्रेषु सर्वतः ॥
क्रमाच्च पञ्चमी षष्ठी प्रथमा सप्तमी तथा ।
क्वचित् परनिमित्तस्य स्थाने 'विषयसप्तमी' ॥
कार्यपूर्वे पञ्चमी स्यात्, कार्यस्थाने तु षष्ठिका ।
कार्ये तु प्रथमा वाच्या, सप्तमी विषये परे ॥
विना-योगे निषेधार्थं द्वितीया क्वचिदिष्यते ।
सर्वाङ्गासम्भवो यत्र स्वल्पान्यङ्गानि तत्र तु ॥
अतो वालकवोधाय पदं विच्छिद्य मूर्धनि ।
अङ्का देया विष्णुभक्तिव्यक्त्यर्थं सर्वसूत्रतः ॥

यथा 'स-र-रामयोः' इति कार्यस्थानं, 'विष्णुसर्गः' इति कार्यं, 'विष्णुपदान्तः' विषयः। परनिमित्तं' पूर्वनिमित्तञ्चात्र नास्ति ; तत्तच्च यथा—'इद्वयमेव यः सर्वेश्वरे' (स० प्र० ५९) इत्यत्र पर-निमित्तं सर्वेश्वरः ; 'ततः शश्छो वा' (स० प्र० ९९) इत्यत्र पूर्व-निमित्तं विष्णुदासः ; 'विष्णुजने' (स० प्र० १२०) इत्यादौ 'ह-रौ विना' इति तौ निषिद्धौ ।

क्रियते, एतत्तु एतत् प्रकरणपरं वोद्धव्यम् । अन्यथा अधिकारे स्वीकृते सति अज्ञप्रवोधनी भिन्ना पृथक् प्रक्रिया मृग्येत मृग्या स्यादित्यर्थः । प्रांनिमित्तमिति अत्र ग्रन्थे प्रांनिमित्तादिकं प्रायः सर्वतः सर्वेषु सूत्रेषु क्रमेण वक्तव्यम् । प्रांनिमित्त कार्यि कार्यं परनिमित्तानि सर्वसूत्रेषु न सन्तीति प्रायःशब्दोपादानम् । प्राङ्निमित्तमित्यत्र परनिमित्तमित्यत्रच श्यामरामः समासः कर्त्तव्यः । परनिमित्तकमिति स्वार्थे क-प्रत्ययः । क्रमाच्चेति पञ्चमी षष्ठी प्रथमा सप्तमी च सर्वं सूत्रेषु क्रमात् वक्तव्येति शेषः । पञ्चम्यादयो वक्तव्या इत्युक्तं, कुत्र का वक्तव्या इत्यपेक्षायामाह कार्यपुर्वं इति कार्यपूर्वे प्राङ्निमित्ते पञ्चमी वाच्या स्यात् । कार्यस्थाने कार्यिणि, क्वचित् परनिमित्तस्य स्थाने विषयसप्तमीति यदुक्तं तदेवाचष्टे विषय इति ॥ विना । अङ्गशब्देनात्र प्राङ्निमित्तादिकमुच्यते । अतः ।

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academ

तदेवं प्रथमाया एकवचने कृष्णः। द्विवचने कृष्ण-औ—'ओद्वये औ' (स॰ प्र॰ ५७) कृष्णौ। बहुवचने कृष्ण-जस्, ज् इत् चिह्नार्थः, शसादिभेदज्ञापनाय ; एवमुत्तरत्रापि ; त्रिविक्रमविष्णुसर्गौ—कृष्णाः ॥ १५५ ॥

द्वितीयैकवचने कृष्ण-अम्–

१५६। दशावतारादम्शसोररामहरः।

कृष्णम्। हरोऽयं ज्ञापयति—'सूत्रे प्रत्ययरूपान्निमित्तादन्यस्य हरोऽपि महाहरः' इति ; तेनैकात्मकमात्रनिमित्तत्वान्न त्रिविक्रमः। द्वितीया-द्वित्वे कृष्ण-औ कृष्णौ। पूर्ववद्बहुत्वे कृष्ण-शस्, श् इत्, अरामहरः। 'एकदेश-विकृतमनन्यवत्', तथापि तन्नामेवेत्यर्थः ततश्च—॥ १५६ ॥

विच्छिद्य पृथक् कृत्वा व्यक्तिः प्राकट्यम्। सर्वसूत्रतः सर्वसूत्रेषु। प्राङ्-निमित्तादिकं दर्शयति। यथा। परनिमित्तं पूर्वनिमित्तञ्च। विष्गुजन इत्यादौ 'विष्णुजने विष्गुजनो वा हरौ विनेति' सूत्रे। शसादीति, शसादिना सह ज-सो भेदस्य भिन्नताया ज्ञापनायेत्यर्थः। अथवा शसादेर्भेदस्य ज्ञापनाय ज-सा सहेति शेषः। ननु जसो जरामेण कृतेपि भेदो भवत्येव, तर्हि शसादि भेदज्ञापनायेति किमर्थमुक्तं तदेतच्चिन्त्यम्। अथवा अस् इति कृतेपि शसा सह भेदः स्यात्, किन्तु तद्धितासा सह भेदो नस्यात्, अतोजसिति कृतं, शसादीत्यत्रादिपदम् एतज्ज्ञापयति। अकारान्ताज्जसोऽसुक् क्वचिद्वक्तव्यः। देवासः, सौम्यासः इति पदं केचित्, केचित्तु छान्दसं वदन्ति। एवमुत्तरत्रेति शसः शरामः जरामादि भेदज्ञापनाय ङसे-रिरामश्च, ङस् भेदज्ञापनाय इत्यर्थः ॥

१५६। दशा। ननु कृष्ण—कृष्णमित्यत्र अरामे हरे कृते दशावतार इत्यादिना त्रिविक्रमः कस्मान्न स्यादिति चेत्तत्राह हरोयमिति। यदि हरे कृतेऽपि त्रिविक्रमो भविष्यति, तदायं हरो निरर्थकः एव भूतः, तस्माद्धरोऽयं ज्ञापकः किं ज्ञापयतीत्यपेक्षायामाह सूत इति। सूत्रे यत्र कुत्रचित् सूत्रविशेषे प्रत्ययरूपेण यन्निमित्तं ततोऽन्यस्य हरोऽपि महाहरो

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

१५७। दशावतारस्य त्रिविक्रमः शसि, तस्मात् सो नः पुंसि।

अराम उच्चारणार्थः ; कृष्णान् ॥ १५७ ॥

तृतीयैकत्वे टा—

१५८। अरामान्तः कृष्णसंज्ञः।

१५९। कृष्णात् टा इनः।

'टा' इति सूत्रवलेन लुप्तषष्ठी, स्पष्टतार्थमसन्धिः। एवमन्यत्रापि। कृष्ण-इन, 'अद्वयमिद्वये ए', कृष्णेन ॥ १५९ ॥

द्वित्वे कृष्ण-भ्याम्—

१६०। कृष्णस्य त्रिविक्रमो गोपाले।

'एकवर्णो विधिरन्ते प्रवर्तते'—कृष्णाभ्याम् ॥ १६० ॥

भवतीति। हरोऽपि महाहर इत्यनन्तरमिति शव्दप्रयोग उचितः। अत्र अमोऽरामः त्रिविक्रम विधान सूत्रे प्रत्ययरूपेण न निमित्तं, किन्तु एकात्मकरूपेण अतोऽस्य हरो महाहरः, अतो न त्रिविक्रमः। एकात्मकमात्रनिमित्तत्वादिति त्रिविक्रमविधानस्येति शेषः। ननु अराम हरे कृते कथं शसः परतेति चेत्तत्राह, एकदेशेति। अनन्यवदित्यस्यार्थमाह तथापीति, यद्यपि एकदेश विकृतं तथापि तन्नामैवेत्यर्थः इति अतोऽत्र सरामः शस् नामैव ॥

१५७। दशा। तस्मात्—त्रिविक्रमात्। अराम इति नरामस्येति शेषः ॥

१५८। अरा। संज्ञासूत्रमेतत् ॥

१५९। कृष्णात्। ननु टा इन इत्यत्र टेन इति कस्मान्नस्यादिति चेत्तत्राह, स्पष्टतार्थमिति। एवमिति अन्यात्राप्यऽसन्धिस्पष्टतार्थ एवेत्यर्थः ॥

१६०। कृष्णस्य। ननु कृष्णस्य त्रिविक्रम इत्युक्ते अन्ते भवतीति कुतोलभ्य इति चेत्तत्राह, एकवर्ण इति। एक वर्णो यत्रेति विग्रहः ॥

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academ

बहुत्वे कृष्ण-भिस्–

१६१ । कृष्णाद्भिस् ऐस् ।

'एद्वये ऐ' (स॰ प्र॰ ५५), विष्णुसर्गः—कृष्णैः ॥ १६१ ॥

चतुर्थ्येकत्वे ङे–

१६२ । कृष्णात् ङेर्यः ।

'कृष्णस्य त्रिविक्रमो' (वि॰ प्र॰ १६०)—कृष्णाय। द्वित्वे—कृष्णाभ्याम् ॥ १६२ ॥

बहुत्वे भ्यस्–

१६३ । कृष्णस्य ए वैष्णवे बहुत्वे ।

कृष्णेभ्यः ॥ १६३ ॥

पंचम्येकत्वे कृष्ण-ङसि–

१६४ । कृष्णात् ङसेरात् ।

कृष्णात् । पञ्चमी द्वित्वबहुत्वयोश्चतुर्थीवत्, कृष्णाभ्याम्, कृष्णेभ्यः ॥ १६४ ॥

षष्ठ्येकत्वे कृष्ण-ङस्–

१६५ । कृष्णात् ङसः स्य ।

कृष्णस्य ॥ १६५ ॥

---

१६१ । कृष्णात् । सुगमम् । कृष्णाद्भिस् ऐस् इत्यत्र एस् न कृत्वा, ऐस् विधानं निर्जरसैः सिद्धयर्थम् ॥

१६२ । कृष्णात् ङेरिति । सुगमम् । कृष्णस्येति 'कृष्णस्य त्रिविक्रमो गोपाले' इत्यनेन त्रिविक्रम इत्यर्थः ॥

१६३ । कृष्णस्य । बहुत्वे विषये वैष्णवे परे इत्यर्थः । 'एकवर्णो विधिरन्ते प्रवर्तते' इति न्यायेन अन्तस्य स्थाने एरामो भवतीति ज्ञेयम् ॥

१६४ । कृष्णात् । सुगमम् ॥

१६५ । कृष्णात् । सुगमम् ॥

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

द्वित्वे ओस्–

१६६। कृष्णस्य ए ओसि।

'ए अय्' (स॰ प्र॰ ६३)—कृष्णयोः ॥ १६६ ॥

बहुत्वे आम्–

१६७। वामन-गोपी-राधाभ्यो नुडामि।

ईदृशो विधिर्विष्णुः। उटावितौ। टिदागमः परसम्बन्धी ; किदागमः पूवसम्बन्धी ॥ १६७ ॥

१६८। तत्र टिन्मितौ सर्वत्रागमौ श्नमं विना, उगन्त-किच्च।

यथा—'नुक्', 'पुक्', 'तुक्', 'युक्' इत्यादि। ततो 'नामि' स्थिते—॥ १६८ ॥

१६९। वामनस्य त्रिविक्रमो नामि, नृशब्दस्य तु वा, न तिसृ-चतस्रोः।

कृष्णानाम्। 'कृष्णस्य त्रिविक्रमो' (वि॰ प्र॰ १६०) इत्यनेनैव सिद्धत्वेऽपि सूत्रस्य प्रयोजनं 'हरीणाम्' (वि॰ प्र॰ १७६) इत्यादावेव। सप्तम्येकत्वे कृष्ण-ङि, ङ् इत्, 'अद्वयमिद्वये ए' (स॰ प्र॰ ४८)—कृष्णे। द्वित्वे ओस्—कृष्णयोः ॥ १६९ ॥

१६६। कृष्णात्। सुगमम्। कृष्णस्य अन्तस्य स्थाने एरामो भवति ॥

१६७। वामन। ई ऊ लक्ष्मीर्गोपी संज्ञा। आरामान्त लक्ष्मी राधा संज्ञा। परसम्बन्धी प्रत्ययसम्बन्धी। पूर्वसम्बन्धी प्रकृतिसम्बन्धी ॥

१६८। तत्र। श्नमं विना सर्वत्रटिन्मितौ आगमौ उगन्तकिच्चागमः। परिभाषा सूत्रमेतत् ॥

१६९। वामनस्य। नृशब्द, न तिसृ। ननु कृष्णानामित्यत्र 'कृष्णस्य त्रिविक्रम गोपाले' इत्यनेनैव त्रिविक्रमो भविष्यति, किमनेन लक्षणेन इति चेत्तत्राह–कृष्णस्येति। तस्मात्तदर्थं क्रियमाणं सूत्रमेतदर्थमपीति ॥

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academ

बहुत्वे सुप्, पराम इत्—'कृष्णस्य ए' (वि° प्र° १६३)

१७०। ईश्वर-हरिमित्र-क-ङेभ्यः प्रत्यय-विरिञ्चि-सस्य षो, नुम्-विष्णुसर्ग-व्यवधानेऽपि, न तु विष्णुपदाद्यन्त-सातीनाम् ।

कृष्णेषु ॥ १७० ॥

अथ सम्बोधनम् ; तत्र 'हे'-शब्दः सम्बोधनसूचकः—

१७१। सम्बोधने सुर्वुद्ध-संज्ञः ।

'सम्बुद्धिः' च ॥ १७१ ॥

१७२। ए-ओ-वामनेभ्यो वुद्धस्यादर्शनम् ।

हे कृष्ण ! द्वित्व-बहुत्वयोः पूर्ववत्—हे कृष्णौ, हे कृष्णाः ! अत्र प्रथमैव। 'हे'-शब्दाद्यभावेऽपि—कृष्ण, कृष्णौ, कृष्णाः ! विष्णुभक्ति-हरेऽपि तदर्थावृतत्वान्नामत्वातिक्रमः ; ततः 'कृष्ण यासि', 'कृष्ण भासि' इत्यादौ नामविशेषस्य विहितं त्रिविक्रमादिकं न स्यात्। एवं रामः, रामौ, रामाः इत्यादि ॥ १७२ ॥

१७०। ईश्वर। आदिश्च अन्तश्च आद्यन्तौ, विष्णुपदस्याद्यन्तौ विष्णुपदाद्यन्तौ, विष्णुपदाद्यन्तौच सातिश्च विष्णुपदाद्यन्तसातयस्तेषाम् । विष्णुपदस्यादावन्तेच स्थितस्य सातेश्च सस्य षो न भवतीत्यर्थः ।।

१७१। सम्बो। संज्ञासूत्रमेतत् ।।

१७२। ए-ओ। अत्र सम्बोधने। ननु कृष्णायासीत्यादौ 'कृष्णस्य त्रिविक्रमो गोपाले' इत्यनेन त्रिविक्रमः कस्मान्नस्यादिति चेत्तत्राह, विष्णु-भक्तीति, तदर्थावृतत्वादिति, कृष्णेत्यस्येति शेषः, अतिक्रमो लङ्घनम् अभाव इति फलितार्थः। ननु कृष्ण यासीत्यादौ वुद्धस्यादर्शनमेव विहितं, अतो गोपालस्य परता नास्तीति कथं त्रिविक्रमो भवतु, उच्यते,—अरामान्तात् परस्य वुद्धस्य सूत्रे प्रत्ययरूपेण निमित्तत्वाभावादस्य हरोऽपि महाहर इति त्रिविक्रमः स्यात् ।।

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

१७३ । र-ष-ऋद्वयेभ्यो नस्य णः, सर्वेश्वर-ह-य-व-कवर्ग-पवर्ग-व्यवधानेऽपि, समान-विष्णुपदे, न तु विष्णु-पदान्तस्य ।

रामान्, रामेण इत्यादि । 'वामन'-'नारायण'-'गोविन्द'-'वैकुण्ठ'-'वासुदेव'-आदयोऽपि अरामान्ताः 'कृष्ण'-तुल्याः ।

'कुर्वन्नस्ति' इत्यादौ द्वित्वे पूर्वनरामस्य न णत्वं, तत्राकरणात् ।

'अ' इति शब्दोऽपि 'आद्यन्तवदेकस्मिन्' इति न्यायेन अरामान्तः । अः, औ, आः इत्यादि । सम्बोधने 'अन्यत्र चानित्यमिष्यते' (स° प्र° [५]) इति हे अ, अ हे वा । दूराह्वाने हे-हयोरेव महापुरुषत्वं मतम्—हे अ३, अ हे३ वा ॥ १७३ ॥

१७४ । शसादयो यदु-संज्ञाः ।

१७५ । अत्र पाद-दन्त-मास-युष इत्येतेषां पद्-दत्-मास्-युषन् इत्येते विरिञ्चयो यदुषु वा ।

यथासंख्यमनुदेशः ; समानां कार्यिणां कार्याणाञ्च, प्रकृतीनां प्रत्ययानाञ्च तुल्यसंख्यानां सतां यद्विधानं, तद्यथासंख्यं स्यात् ।

---

१७३ । र-ष । समान विष्णुपदे एक विष्णुपदे रामानित्यत्र विष्णुपदात्रत्वन्नणत्वम् । कुर्वन्निति । तत्राकरणादिति, 'असिद्धरूपं न त्याज्यमिति' प्रतिज्ञा सिद्ध्यर्थमिदं तत्रैव कर्तुं योग्यमपि यन्नकृतं तस्मात् तत्राकरणान्नात्र णत्वम् । आद्यन्तेति, एकस्मिन् आद्यन्तयोरिव कार्यं भवति, आदावन्तेच यथा तथैवेत्यर्थः । आद्यन्तवदेकस्मिन्नित्यत्र आद्यन्तवदेक-मिति पाठः सभ्यः । 'अन्यत्र चानित्यमिष्यत' इति सन्धेरनित्यता । महापुरुषत्वं मतमिति हैं-हे प्रयोगेतु हैहयोरेवानन्त्ययोरपि इत्यनेनेति शेषः ॥

१७४ । शसा । संज्ञासूत्रमेतत् ॥

१७५ । अत्र पाद । यथा चात्र पादादयः कार्यिणः, पदादयः कार्याणि ॥ अथेति । धातुस्वरूप इति क्विवन्तादिति शेषः ॥

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academ

प्रथमस्य प्रथमं, द्वितीयस्य द्वितीयम् इत्यादिक्रमेणेत्यर्थः। प्रयोगाश्च पक्षे विष्णुजनान्तवज्ज्ञेयाः। यथा—पदः पादान्, पदा पादेन, पद्भ्यां पादाभ्याम् इत्यादि।

अथ धातुस्वरूप आरामान्तो 'विश्वपा'-शब्दः। विश्वपाः, विश्वपौ, विश्वपाः; विश्वपाम्, विश्वपौ ॥ १७५ ॥

विश्वपा-शस्—

१७६। आरामहरो यदु सर्वेश्वरे, न त्वापः।

विश्वपः। विश्वपा-टा, ट् इत्, विश्वपा, विश्वपाभ्याम्, विश्वपाभिः; विश्वपा-ङे, ङ् इत्, विश्वपे, विश्वपाभ्याम्, विश्वपाभ्यः; विश्वपा-ङसि, इङावितौ, विश्वपः, विश्वपाभ्याम्, विश्वपाभ्यः; विश्वपा-ङस् विश्वपः, विश्वपोः, विश्वपाम्; विश्वपा-ङि विश्वपि, विश्वपोः, विश्वपासु। सम्बोधने पूर्ववत् 'हे विश्वपाः' इत्यादि। एवं 'सोमपा' प्रभृतयः। आरामहरविधिर्वा 'हाहा-अब्जादीनाम्' इति क्रमदीश्वरादयः—हाहः हाहान्, अब्जः अब्जान्। 'हाहाः अब्जाः' इति केचित्। एवम् 'अग्रेगाः', 'उदधिक्राः' ॥ १७६ ॥

इरामान्तो 'हरि'-शब्दः—

१७७। इ-उ-रामान्तो हरि-संज्ञः।

'अग्निः', 'घिः' च। हरिः ॥ १७७ ॥

१७६। आराम। आराम हरविधिर्वेति। क्रमदीश्वरादयः इति यदुक्तं तदसङ्गतमिव प्रतिभाति, क्रमदीश्वरकृतव्याकरणे ईदृशमतादर्शनात्। अव्युत्पन्नोपि गन्धर्ववाचको हाहा शब्दोऽस्ति, तस्य हाहानिति भवभीतितु तट्टीकाकारेणोक्तम्। अब्जा शब्दस्य उल्लेखोपि न दृश्यते इति। हाहा अब्जादयः क्विवन्ताः, एवमिति, हाहाब्जादिवत् एतयोरपि रूपमित्यर्थः। अग्रे-गा शब्द, उदधिक्रा शब्दश्च क्विवन्तः ॥

१७७। इ-उ-रामान्तो। सुगमम् ॥

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

१७८। हरित औ पूर्वसवर्णः ।

'हरित' इति पञ्चम्यास्तस् तद्धितः। हरी ॥ १७८ ॥

१७९। इद्वयस्य ए, उद्वयस्य ओ, ऋद्वयस्य अर्, ऌद्वयस्य अल् गोविन्द-संज्ञः ।

'गुण'-संज्ञश्च ॥ १७९ ॥

१८०। ङितो वृष्णि-संज्ञाः ।

१८१। हरेर्गोविन्दो जसि वृष्णिषु वुद्धे च ।

हरयः ; हरिम्, हरी, हरीन् ॥ १८१ ॥

१८२। हरितष्टा ना, न तु लक्ष्म्याम् ।

हरिणा, हरिभ्याम्, हरिभिः ; हरये, हरिभ्याम्, हरिभ्यः ॥ १८२ ॥

१८३। ए-ओभ्यां ङसि-ङसोररामहरः ।

हरेः, हरिभ्याम्, हरिभ्यः ; हरेः, हर्योः, हरीणाम् ॥ १८३ ॥

१८४। हरितः ङे रौच् ।

चराम इत् ॥ १८४ ॥

१८५। अन्त्यसर्वेश्वरादि-वर्णाः संसार-संज्ञाः ।

१७८। हरितः। औ इति सूत्रवलेन लुप्तषष्ठी ॥

१७९। इद्वयस्य। सुगमम् ॥

१८०। ङितो। सुगमम् ॥

१८१। हरेः। सुगमम् ॥

१८२। हरितः। टेति सूत्रवलेन लुप्तषष्ठी ॥

१८३। ए-ओभ्यां। सुगमम् ।

१८४। हरितः। पूर्वोक्तमेव संसारसंज्ञासूत्रं पाठकहिताय पुनर्लिखति ॥

१८५। अन्त्येति, टिसंज्ञाश्चेति यदुक्तं तन्नोचितं प्रयोजनाभावात् ॥

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academ

१८६। संसारस्य हरश्चिति।

'डित्' इति प्राञ्चः। हरौ, हर्योः, हरिषु ; हे हरे ! एवम् 'अग्नि'-'रवि'-'कवि'-'गिरि'-प्रभृतयः। 'त्रि'शब्दो वाच्यलिङ्गो नित्य-बहुवचनान्तस्तस्य पुंसि—त्रयः, त्रीन्, त्रिभिः, त्रिभ्यः, त्रिभ्यः॥१८६॥

१८७। त्रेस्त्रयो नामि स्वार्थे।

त्रयाणाम्। तदन्तत्वेऽपि—परमत्रयाणाम्। अस्वार्थे तु—प्रियत्रीणाम्। त्रिषु॥ १८७॥

'कति'शब्दोऽपि तद्वत्—

१८८। षनान्त-संख्यातः कतेश्च जस्-शसोर्महाहरः स्वार्थे।

अत्र आत्यन्तिकलयात् प्रत्ययकार्यं न गोविन्दः। कति, कति, कतिभिः इत्यादि। कतेरिति यति-तत्योरुपलक्षणम्, "यति ते नाग शीर्षाणि, तति ते नाग वेदनाः" इति प्रयोगात्। एवं 'परमकति' इत्यादि। अस्वार्थे तु—प्रियकतयः॥ १८८॥

१८६। संसारस्य। सुगमम्॥

१८७। त्रे स्त्रयो। स्वार्थे विषये। प्रधानार्थस्य त्रिशब्दस्य त्रयोभवतीत्यर्थः। परमत्रयाणामिति परमाश्च ते त्रयश्चेति परमत्रयस्तेषामिति, प्रियत्रीणामिति, प्रियास्त्रयो येषामिति विग्रहः। तद्वदिति वाच्यलिङ्गो, नित्य बहुवचनश्चेत्यर्थः॥

१८८। षनान्त। षश्च नश्च षनौ, षनावन्ते यस्याः सा षनन्ता, षनन्ता चासौ संख्याचेति षनान्तसंख्या तस्याः। षनेति, सौत्रत्वादरामान्त निर्देशः। ननु कतीत्यत्र जसि लुप्ते 'हरेर्गोविन्दोजसि वृष्णिषु वुद्धे'चेत्यनेन गोविन्दः कस्मान्न स्यादितिचेत्तत्राह, अत इति। गोविन्दविधानसूत्रे जस् प्रत्यय रूपेण निमित्तं, अतोऽस्य हरोमहाहरो न भवतीति महाहरविधानम्। कतेरिति पञ्चम्यन्तं पदं, यतितत्योः शब्दयोरुपलक्षणं भवति। तद्यथा स्वं ज्ञापयत् परं यच्च ज्ञापयत्युपलक्षणमिति अत्र कतेरिति पञ्चम्यन्तं

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

अथ 'सखि'-शब्दः—

१८९। ऋराम-सखिभ्यामुशनस्-पुरुदंशस्-अनेहस् इत्येतेभ्यश्च सोराच्, बुद्धं विना।

संसारस्य हरः ॥ १८९ ॥

१९०। अद्वयस्य आ, इद्वयस्य ऐ, उद्वयस्य औ, ऋद्वयस्य आर, ऌद्वयस्य आल् वृष्णीन्द्र-संज्ञः, ए-ओ-स्थाने ऐ औ च।

'बृद्धि'-संज्ञश्च ॥ १९० ॥

१९१। स्वादयः पञ्च पाण्डवाः।

'घुटः', 'सुटः' च ॥ १९१ ॥

१९२। सख्युर्वृष्णीन्द्रः सुवर्जं पाण्डवेषु।

'ऐ आय्' (स° प्र°६४) —सखायौ, सखायः ; सखायम्, सखायौ सखीन् ॥ १९२ ॥

पदं जस् शसोर्महाहरकार्ये सिद्धे आत्मनः प्राङ्निमित्तत्वं ज्ञापयत् सत् यति तत्योरपि तन्महाहरकार्ये प्राङ्निमित्तत्वं ज्ञापयतीति उपलक्षणमिति करणे कर्तरि वा टनप्रत्ययः। प्रियकतय इति प्रियाः कति येषामिति विग्रहः ॥

१८९। ऋराम। सुगमम्। सुगममिति व्याख्यापरम्। किन्तु विशेष उच्यते, ननु सोराचित्यत्र बुद्धं विनेत्यनेन वुद्धसंज्ञस्य वर्जनेन प्रथमैक वचन सुसदृशस्य सप्तम्याः सोरपि आच् कथं नस्यादिति कैश्चिदाशङ्क्यते चेत्तत्र एवं वक्तव्यं वुद्धसंज्ञकेन सुना सह झटिति प्रथम वुद्धिग्राह्यस्य प्रथमैक वचनसोः स्फुरणात्तस्यैवाच् स्यान्नतु सप्तम्याः सोस्तत्र वुद्धत्वस्फुरणात् ॥

१९०। अद्वयस्य। ए ओ स्थाने ऐ औ च वृष्णीन्द्रसंज्ञः ॥

१९१। स्वादयः। सुगमम्।

१९२। सख्युः। सु-वर्जनस्य प्रयोजनं वुद्ध एवेति ज्ञेयम् ॥

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

१९३। न सखिर्हरिसंज्ञष्टादौ, पतिस्त्वसमासे।

सख्या, सखिभ्याम्, सखिभिः ; सख्ये, सखिभ्याम्, सखिभ्यः ॥१९३॥

१९४। ख्य-त्याभ्यां ङसि-ङसोरुस्।

खिशब्द-खीशब्दयोः, तिशब्द-तीशब्दयोः कृतयरामादेशयोरिदंग्रहणम्। सख्युः, सखिभ्याम्, सखिभ्यः ; सख्युः, सख्योः, सखीनाम् ॥ १९४॥

१९५। सखि-पतिभ्यां ङे रौ।

सख्यौ, सख्योः, सखिषु ; हे सखे, हे सखायौ, हे सखायः! तदन्तत्वेऽपि—'बहुसख्या, बहुसख्ये, बहुसख्युः, बहुसख्यौ' इत्याहुः। पञ्चम्यां 'सुसखेरागच्छति' इति भाष्यादौ। एतद्दृष्ट्वैव "सख्युः समासे 'घि'- संज्ञोऽस्ति" इति प्रक्रियायाम्। 'समास इत्युपलक्षणम्' इति कृष्ण-पण्डितः ; तेन प्रकृतेः पूर्वत्र बहुप्रत्ययेऽपि 'बहुसखेः' इत्यादि। 'पति'शब्दस्य प्रथमा-द्वितीययोर्हरिशब्दवत्, तृतीयादौ सखि-शब्दवत् ; समासान्तस्य तु हरिशब्दवदेव—यदुपतिना, यदुपतये इत्यादि।

१९३। न सखिः। पतिशब्दस्तु टादौ परे असमासे हरिसंज्ञो न भवति, समासेतु भवत्येव इत्यर्थः॥

१९४। ख्यात्याभ्यां। खी शब्द ती शब्दौ क्यन् क्यङ् सिद्धौ॥

१९५। सखि। तदन्तत्वेपीति, वहुसख्येत्यादौ पीताम्वर समासः कर्तव्यः। आहुरिति पूर्वाचार्यः इति शेषः। एतन्मते सखिशब्दः समासेऽपि हरिसंज्ञो न भवतीत्यर्थः। सुसखेरिति शोभनः सखा सुसखिस्तस्मादिति, 'स्वतिभ्यां नतौ प्रत्ययौ प्रशंसायामित्य'नेन समासान्त निषेधः। भाष्यादिमते समासे हरिसंज्ञो भवतीत्यर्थः। एतद्दृष्ट्वैवेति, भाष्यादिमत दर्शनेनैवेत्यर्थः। भाष्यादिमतं दृष्ट्वैव सख्युः समासे घिसंज्ञोऽस्तीति, प्रक्रियायां कथितमिति उपलक्षणमिति, तदन्तत्वमात्रेऽपीत्यस्येति शेषः। अथवा उपलक्षणमिति समस्तासमस्तयोर्ग्रहणमित्यर्थः। तेन बहुसखेरिति स्यात्, सखिना वानरेन्द्रेणेत्यपिच। कृष्णपण्डितः—प्रक्रिया टीकाकारः। समासान्तस्येति समासे अन्तस्थितस्येत्यर्थः। उदाहरणन्तु

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

ईरामान्तो 'दैत्यप्रमी'शब्दः—दैत्यान् प्रमीनाति हिनस्तीति क्विवन्तो विष्णुवाची। दैत्यप्रमीः, दैत्यप्रम्यौ, दैत्यप्रम्यः। धातुत्वादत्र सर्वत्र सर्वेश्वरे यराम एव वक्ष्यते (वि° प्र° १९७)। तस्यैवोदाहरणमिदं 'वातप्रमी'-भेदज्ञापनार्थमत्र लिखितम्। एवमन्यत्रापि ज्ञेयम्। दैत्यप्रम्यम्, दैत्यप्रम्यौ, दैत्यप्रम्यः; दैत्यप्रम्या, दैत्यप्रमीभ्याम्, दैत्यप्रमीभिः; दैत्यप्रम्ये, दैत्यप्रमीभ्याम्, दैत्यप्रमीभ्यः; दैत्यप्रम्यः, दैत्यप्रमीभ्याम्, दैत्यप्रमीभ्यः; दैत्यप्रम्यः, दैत्यप्रम्योः, दैत्यप्रम्याम्; दैत्यप्रम्यि, दैत्यप्रम्योः, दैत्यप्रमीषु। सम्बोधने पूर्ववत्। एवं 'वातप्रमी'-शब्द ईप्रत्ययान्तत्वात् अम्-शस्-ङिषु विशेष इति केचित्। वातप्रमीम्; 'यावत्सम्भवस्तावद्विधिः' इति न्यायेन दशावतारस्य (वि' प्र' १५७) इति त्रिविक्रमे कृते 'तस्मात् सो नः'—वातप्रमीन्। ङौ वातप्रमी। 'वातप्रमी हूहूप्रभृतेर्धातुत्वं वा' इत्यन्ये—वातप्रम्यम्, वातप्रमीम्; हूह्वम्, हूहूम्।

उरामान्तो 'विष्णु'शब्दः; 'हरि'-सुत्रै रेव साधनम्; विष्णुः, विष्णू, विष्णवः; विष्णुम्, विष्णू, विष्णून्; विष्णुना, विष्णुभ्याम्, विष्णुभिः; विष्णवे, विष्णुभ्याम्, विष्णुभ्यः; विष्णोः, विष्णुभ्याम्, विष्णुभ्यः; विष्णोः, विष्ण्वोः, विष्णूनाम्; विष्णो, विष्ण्वोः, विष्णुषु; हे विष्णो!

"चालनी तितउः पुमान्" इत्यमरः (२।९।७६); प्रकृतौ सन्धिः विनैव सिद्धोऽयमुणादाविति प्रकृत्यङ्ग्योर्न सधिः; तितिउः, तितऊ, तितअवः इत्यादि ॥ १९५ ॥

यदुपतिनेत्यादि। स्वमतेतु न सखिरित्यत्र सूत्रे नञ्प्रयोगात् सर्वं सिद्धं स्यात्। क्वचिन्नञ् विधेरनित्यमिति न्यायेनाऽसमासेऽपि सखिना पतिना चेति। पतिना नीयमानायां पुरः शुक्रो न दुष्यतीति दृश्यतेचान्यत्र। धातुत्वादिति अत्र दैत्यप्रमीशब्दे। तस्यैवेति यराम विधानसूत्रस्यैवेत्यर्थः। वातप्रमीति, वातप्रमीशब्देन सह भेदज्ञापनार्थमित्यर्थः। भेदस्तु परमतेनैवेति ज्ञेयम्। ईप्रत्ययान्तत्वादिति, पुंसि ईप्रत्ययः कृतः, वातप्रमीर्वात-

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

कृष्णश्रीः—

१९६। धातोरीदूतोरियुवौ सर्वेश्वरे बहुलम्।

ईरामस्य इय्, उरामस्य उव्। 'प्रत्ययवर्णेन तदादिर्गृह्यते', ततः सर्वेश्वरादौ विष्णुभक्तावित्यर्थः। एवमन्यत्रापि। एतद्विधसूत्रस्य नामप्रकरणपाठात् लुप्तकृत्प्रत्ययस्य धातुत्वेऽपि नामत्वम्; ततः प्रत्ययाश्च—कृष्णश्रियौ, कृष्णश्रियः; परत्वादम्शसोरपि—कृष्णश्रियम् इत्यादि।

भावे क्विपि–भूः, भुवौ, भुवः। बाहुल्यात् न सर्वत्र; यथोक्तम्—

"क्वचित् प्रवृत्तिः क्वचिदप्रवृत्तिः क्वचिद्विभाषा क्वचिदन्यदेव।
विधेर्विधानं बहुधा समीक्ष्य चतुर्विधं बाहुलकं वदन्ति॥" तेन–॥१९६॥

मृग इत्यमरः। ननु वातप्रमीशब्दस्य शसि त्रिविक्रमस्य किं प्रयोजनमिति चेत्तत्राह यावदिति। दशावतारस्येति–दशावतारस्य त्रिविक्रमः शसीत्यनेनेत्यर्थः। धातुत्वं वेत्यन्य इति धातुत्वे वातप्रम्यमितिहूह्वमितिच। हूहू शब्दोगन्धर्ववाचकः। ननु तितउरित्यादौ सन्धिं कस्मान्नस्यादिति चेत्तत्राह, प्रकृताविति। अयं तितउ-शब्दः प्रकृतौ प्रकृत्यवस्थायां स्वभावेन सन्धिं विनैव उनादौ सिद्ध इति पदसाधन कालेऽपि प्रकृत्यङ्गयोररामोरामयो र्न सन्धिरित्यर्थः॥

१९६। धातो। बहुलमिति क्रिया विशेषणम्। प्रत्ययेति, प्रत्ययबलेन तदादिः प्रत्ययवर्णादिर्गृह्यते। प्रत्ययवर्णोऽत्र सर्वेश्वरः। तदादिरित्यत्र सर्वेश्वरादावित्यत्र च पीताम्बर समासः। एतद्विधेति, एतत् प्रकार सूतस्येत्यर्थः। विधाविधौ प्रकारेचेति नानार्थवर्गः। लुप्तकृत् प्रत्ययो यत्र तस्य धातुत्वेऽपि नामत्वं भवति, अतस्तस्मात् स्वादिप्रत्यया भवन्ति। ननु कृष्णश्रियं कृष्णश्रिय इत्यत्र दशावतारादमशसोरराम हर इत्यनेनाराम हरः कस्मान्नस्यादिति चेत्तत्राह परत्वादिति। पूर्वापरयोः परविधिर्बलवान् इति न्यायेन अम् शसोरपि इय् भवतीत्यर्थः। बाहुल्यान्न सर्वत्रेति यदुक्तं, तत् पूर्वाचार्यवचनेन दृढ़यति यथोक्तमिति। विधेः क्वचित् प्रवृत्तिः, क्वचित् अप्रवृत्ति र्निवृत्तिः। क्वचित् विभाषा विकल्प

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

१९७। सहजानेकसर्वेश्वरस्य क्विवन्तस्य केवल-धात्वक्षर-सत्सङ्गास्पृष्टयोरीदूतोर्यवौ ।

तत्र कृत्समासे— विश्वनीः, विश्वन्यौ, विश्वन्यः इत्यादि ; षष्ठी-बहुत्वे—विश्वन्याम् ॥ १९७ ॥

१९८ । नी-राधाभ्यां ङे राम् ।

विश्वन्यां, विश्वन्योः, विश्वनीषु । एवं प्रकृष्टं ध्यायतीति क्विपि निपातात्—प्रधीः, प्रध्यौ । केवलक्विवन्ते मालीयति इति—मालीः', माल्यौ ; ङौ—माल्यि ।

'सहज'-इति किम् ? पश्चाद्योगे तु न स्यात् ; विश्वस्य नीः—विश्वनीः, विश्वनियौ, विश्वनियः ; आमि ङौ च विश्वनियाम् । 'अनेक' इति किम् ? नीः, नियौ, नियः । 'धात्वक्षरसत्सङ्गा-स्पृष्टयो-' इति किम् ? कृष्णप्रीः, कृष्णप्रियौ ; कृष्णपटप्रूः, कृष्ण-पटप्रुवौ । 'केवल-' इति किम् ? इह तु स्यादेव—उन्नीः, उन्न्यौ, उन्न्यः ॥ १९८ ॥

क्वचित् अन्यत् एव अपूर्वं विधानं, एवं क्रमेण विधानं बहुधा बहु प्रकारं समीक्ष्य दृष्ट्वा बाहुलकं बहुलं चतुर्विधं वदन्ति पूर्वाचार्या इति शेषः । बाहुलकमिति स्वार्थे तद्धितः । बहूनर्थान् लाति ददातीति बहुल-शब्दस्यार्थः ॥

१९७ । सह । केवलञ्च तत्, धात्वक्षरञ्चेति केवलधात्वक्षरं तस्य सत्सङ्गः केवलधात्वक्षर-सत्सङ्गस्तेनास्पृष्टयोः । विश्वनीरिति—उपेन्द्रो-र्यादिव्यान्ताजन्तपूर्वपदानि कृदन्तेन समस्यन्त इत्यनेन समासः ॥

१९८ । नी-राधा । केवलेति । मालीयतीति क्यन्नन्तान्मालीय धातोः क्विपि यवयोर्हरोवले इति यरामहरेच माली शब्दो निष्पन्नः । तस्य मालीरित्यादि रूपम् । विश्वस्य नीः विश्वनीरिति षष्ठी कृष्ण पुरुषः । उन्नीरिति, अत्र ईत् केवल धात्वक्षरस्यसत्सङ्गेन न स्पृष्टः, किन्तु उपाक्षर धात्वक्षरयोः सत्सङ्गेन स्पृष्टः, अतोऽत्र भवत्येव ॥

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

१९९। सुधी-भुवोरियुवावेव।

सुष्ठु ध्यायतीति क्विपि निपातनात्—सुधीः, सुधियौ, सुधियः। कृष्णभूः, कृष्णभुवौ, कृष्णभुवः॥ १९९॥

२००। वर्षा-पुन-र्दृन्-कर-कार-काराभ्यो भुवो व एव।

'कर एव कारः, सोऽपि गृह्यते' इति विस्तरादुभयोरुपादानम्। वर्षाभूः, वर्षाभ्वौ, वर्षाभ्वः। दृन्भूः, दृन्भ्वौ ; एवं 'खलपू'-प्रभृतयः।

कृष्णं सुखीयति—कृष्णसुखीः, कृष्णसुख्यौ, कृष्णसुख्यः। अनन्तीयति—अनन्तीः, अनन्त्यौ, अनन्त्यः। 'ख्यत्याभ्याम्' (वि° प्र° १९४) इति त्रिविक्रमग्रहणात् ङसि-ङसोरुस्—कृष्णसुख्युः, अनन्तुः। नरामादेशस्य तरामस्थानिवत्त्वात्—लून्युः। 'कृष्णसुख्युः' इत्याद्ये के॥ २००॥

१९९। सुधी। एतयोरियुवावेव नतु यवौ, नियम सूचनार्थमेव शब्दोपादानम्॥

२००। वर्षा। वर्षादिभ्यः परस्य भू-शब्दस्य वएवभवति, नतूव्। पूर्वं लक्षणे प्राप्तमुवं वाधित्वा वएव भवतीत्यर्थः। ननु व्याकरणान्तरे कारशब्द एव गृहीतस्तर्हि कथं करशब्दोपादानं कृतमिति चेत्तत्राह, कर एवेति। सूत्रे यः कार शब्दो गृहीतः स स्वार्थे तद्धितेन करशब्द निष्पन्नः, अतः सोऽपि करोपि गृह्यते इति विस्तरार्थः। विस्तरो व्याकरण विशेषः। वर्षाभूर्भेकादौ। पुनर्भूर्द्विरूढ़याम्। दृन्निति हिंसार्थेऽव्ययं हिंसायां भवतीति दृन्भूः, दृन् शब्दस्तवर्गान्तः। दृन्भूः पन्नगे रुद्रे वज्रेच। करभूः कारभूश्च नखे। काराभूः काराजाते, कारा निगड़वन्धनस्थानं। 'कारा स्यात् वन्धनालये' इत्यमरः। ख्यत्याभ्यामितीति। ख्यत्याभ्यां ङसिङसोरुसित्यत्र खीशब्द तीशब्दयोश्च कृत यरामादेशयोर्ग्रहणादित्यर्थः। लून्युरिति—लूनमिच्छतीति क्यन्। उक्तार्था—नामप्रयोग इति न्यायेन इच्छतेरप्रयोगः, अन्तरङ्ग-स्वादेर्महाहर एकपदत्वारम्भे इति अमोमहाहरः अद्वयस्य ई क्यनीति अरामस्येरामः ततो लूनीय धातोः क्विप्, यवयोर्हरोवले इत्यनेन यलुक् ततो

n Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

अथ ऋरामान्ताः ; तत्र 'पितृ'-शब्दः । 'ऋरामसखिभ्याम्' (वि° प्र° १८६) इत्यादि—पिता ।

२०१ । ऋरामस्य गोविन्दः पाण्डवेषु ङौ च ।

पितरौ, पितरः ; पितरम्, पितरौ, पितॄन् ; पित्रा, पितृभ्याम्, पितृभिः ; पित्रे, पितृभ्याम्, पितृभ्यः ॥ २०१ ॥

२०२ । ऋरामतो ङसि-ङसोरस्य उच् ।

पितुः पितृभ्याम्, पितृभ्यः ; पितुः, पित्रोः, पितॄणाम् ; पितरि, पित्रोः, पितृषु ॥ २०२ ॥

२०३ । बुद्धे गोविन्दः ।

२०४ । राधा-विष्णुजनाभ्यामीपश्च त्रिविक्रमात् सोर्हरः ।

हे पितः ! एवं 'जामातृ'-प्रभृतयः । 'नृ'-शब्दः—ना, नरौ, नरः ; नरम्, नरौ, नॄन् ; न्रा, नृभ्याम्, नृभिः ; 'नृशब्दस्य तु वा' (वि° प्र° १६६)—नॄणाम् ॥ २०३-२०४ ॥

'कर्तृ'शब्दस्य भेदः—कर्ता,—

२०५ । स्वसृ-तृल्-तृण्-प्रत्ययान्तानां वृष्णीन्द्रः, सुवर्जं पाण्डवेषु ।

लूनीशब्दात् ङसि ईरामस्य यरामः, ततोऽस्य नरामरूपादेशस्य तरामरूप स्थानिवत्त्वात् ख्यात्यभ्यामित्यादिना ङसेरुस् । नरामस्य तरामस्थानिवत्त्व स्थान्यादेशाः स्थानिवदिति न्यायेन इति ज्ञेयं, लूनशब्दः क्तान्तः । कृष्णसुख्य इत्येक इति तन्मते उस् न भवति ।

२०१ । ऋरामस्य । सुगमम् ॥

२०२ । ऋराम । पितुरित्यत्र संसारस्य हरश्चितीति ऋरामहरः ॥

२०३ । बुद्धे । बुद्धे गोविन्द इति ऋरामस्येत्यादिनेति शेषः ॥

२०४ । राधा । त्रिविक्रमादिति, ईपोविशेषणं, कर्तृशब्दस्येति, भेदोवर्तत इति शेषः । सुवर्जं पाण्डवेषु वृष्णीन्द्रोभतीति भेदः ॥

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

कर्त्तारौ, कर्त्तारः ; कर्त्तारम्, कर्त्तारौ ; यदुषु पितृवत् ; हे कर्त्तः! लेष्टृ—लेष्टा, लेष्टारौ, लेष्टारः ; लेष्टारम्, लेष्टारौ। हरिमित्रादिरेवायं, हरिवेण्वादिस्त्वपपाठः।

लेष्टृ-त्वष्टृ-तृशब्दान्तास्तृल्-तृनन्ता वुधैर्मताः।
पितृ-मातृ-भ्रातृ-यातृ-जामातृ-दुहितॄर्विना ॥ २०५ ॥

२०६। क्रोष्टु-शब्दस्य पाण्डवेषु तृल्-प्रत्ययान्तस्यैव रूपं, बुद्धं विना, टादिसर्वेश्वरे तु विकल्पः।

क्रोष्टा, क्रोष्टारौ, क्रोष्टारः ; क्रोष्टारम्, क्रोष्टारौ, क्रोष्टून् ; क्रोष्ट्रा, क्रोष्टुना, क्रोष्टुभ्याम्, क्रोष्टुभिः ; क्रोष्ट्रे, क्रोष्टवे इत्यादि। कृतेऽप्यकृते यः स्यात्, स 'ज्ञित्यः' ; नित्यस्य वलवत्त्वात् पूर्वन्त्वामि नुड़ेव (वि° प्र° १६७)—क्रोष्टूनाम्, 'क्रोष्टृणाम्' इत्येके ; हे क्रोष्टो ! लक्ष्म्यान्तु—क्रोष्ट्री ॥ २०६ ॥

ऐरामान्तः 'कृष्णरै'शब्दः—

२०७। राय आ स-भोः।

कृष्णराः, कृष्णरायौ, कृष्णरायः ; कृष्णरायम् इत्यादि। एवं

२०५। स्वसृ। तृल्च तृन्च तृल्तृणौ, तृल्तृणौ च तौ प्रत्ययौ चेति तृल् तृन् प्रत्ययौ, स्वसाच तृल् तृन् प्रत्ययौच स्वसृ-तृल्-तृन् प्रत्यायास्तेषाम्। हरीति। हरि मित्रादिर्लरामादिः। हरिवेण्वादिस्तवर्गान्तादि, केवलयोस्तृल् तृणोरसम्भवात् तदन्ता एव गृह्यन्ते। तदन्ता एव के इत्यपेक्षायां पद्यमाह लेष्ट्रिति। लेष्टृत्वष्टृ शब्दौ पित्रादीन् वर्जयित्वा तृशब्दान्ताश्च वुधैः पण्डितैः तृल्तृणन्ता मता इत्यर्थः ॥

२०६। क्रोष्टु। टादि वुद्धं विना पाण्डवेषु परेषु क्रोष्टुशब्दस्य तृल् प्रत्ययान्तस्यैव रूपं भवति। टादि सर्वेश्वरेतु परे तृल् प्रत्यायान्तस्यैव रूपस्य विकल्पः। ननु क्रोष्टृ शब्दस्यामि क्रोष्टृणामित्यपि कथं नस्यादिति चेत्तत्राह, कृतेपीति। तृल् प्रत्ययान्तस्येव रूपे कृते न कृतेऽपि नुटः प्राप्तिरतोनुटोनित्यत्वम् अतोवलवत्वञ्च, अतः प्रथमं नुड़ेव अतः क्रोष्टुनामित्येव भवति। लक्ष्म्यां तु क्रोष्ट्री निपातनात् इति शेषः ॥

n Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

'रै'शब्दश्च। नेह—तद्धिते 'रैत्वम्', क्यनि—रैयति, पाणिनीयेऽपि (७।२।८५) 'रायो हलि' इत्यत्र विष्णुभक्त्यनुवृत्तेः ॥ २०७ ॥

ओ रामान्तो 'गो'-शब्दो बलीवर्दादिषु पुरुषोत्तमलिङ्गः—

२०८। ओ औ पाण्डवेषु।

गौः, गावौ, गावः ॥ २०८ ॥

२०९। ओ आ अम्शसोर्न च सो नः।

अन्यथा 'वातप्रमीन्' इतिवत् 'गा' इत्यत्र सो न स्यात्। गाम्, गावौ, गाः ; गवा, गोभ्याम्, गोभिः ; गवे, गोभ्याम्, गोभ्यः ; 'ए-ओभ्यां ङसि ङसो'-(वि' प्र' १८३) इत्यादिना अरामहरः—गोः, गोभ्याम्, गोभ्यः ; गोः, गवोः, गवाम् इत्यादि। 'सर्वविधिभ्यो हरो, हरात् सर्वेश्वरादेशो वलवान्', 'अन्तरङ्ग'- इत्यादि च विधान-सामर्थ्यात् न सोर्हरः—हे गौः !

औरामान्तो 'ग्लौ'-शब्दः—ग्लौः, ग्लावौ, ग्लावः इत्यादि ॥२०९॥

इति सर्वेश्वरान्ताः पुरुषोत्तमलिङ्गाः *।

२०७। रायः। 'एकवर्णोविधिरन्ते प्रवर्तते' इति न्यायेन रैशब्दस्य ऐरामस्य स्थाने आरामो भवति, सभोः परयोः। रैत्वमित्यत्र रैयतीत्यत्रच आरामो न भवति, सभोः परत्वाभावात्। रायोहलीति पाणिनीयसूत्रेऽपि विभक्त्यनुवृत्तेर्हेतोः रैत्वमित्यादौ न भवति ॥

२०८। ओ औ। सुगमम् ॥

२०९। ओ आ। अन्यथेति, सरामस्य स्थाने नरामस्य निषेधं विनेत्यर्थः। सोनरामो न स्यात्, अपितु स्यादेवेति। निषेधविधानं सो नः स्यादिति पाठान्तरम्। ननु गोशब्दस्य बुद्धे 'ए-ओ वामनेभ्य' इत्यादिना वृद्धस्य हरः कस्मान्नस्यादिति चेत्तत्राह सर्वेति। सर्वविधिभ्योहरोबलवान्, हरात् सर्वेश्वरादेशो बलवान् इत्यस्ति, अतो विधानस्य, औराम विधानस्य सामर्थ्यात् वलवत्त्वात् प्रथमं औरामः, अतो न सोर्हरः। प्रकृत्याश्रितत्वा-दौरामविधानस्यान्तरङ्गत्वम्। ग्लौशब्दश्चन्द्रवाचकः ॥

॥ * ॥ इति सर्वेश्वरान्ताः पुंरुषोत्तमलिङ्गाः ॥ * ॥

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

अथ सर्वेश्वरान्ता लक्ष्मीलिङ्गाः

२१०। तत्रावन्तलक्ष्मी राधा-संज्ञा।

'श्रद्धा'-संज्ञा च। तत्र 'राधा'-शब्दः; 'राधा-विष्णुजनाभ्याम्' (वि° प्र° २०४) इति—राधा ॥ २१० ॥

२११। राधा-ब्रह्मभ्यामौ ई।

'अद्वयमिद्वये ए' (स° प्र° ४८)—राधे, राधाः ॥ २११ ॥

२१२। राधाया ए टौसोर्बुद्धे च।

'ए अय्' (स° प्र° ६३)—राधया, राधाभ्याम्, राधाभिः ॥२१२॥

२१३। राधातो याप् वृष्णिषु।

'एद्वये ऐ' (स° प्र° ५५)—राधायै, राधाभ्याम्, राधाभ्यः; राधायाः, राधाभ्याम्, राधाभ्यः; राधायाः, राधयोः, राधानाम्;

२१०। तत्र। सुगमम् ॥

२११। राधा। सुगमम् ॥

२१२। राधाया। राधायाः आराम एरामो भवति ॥

२१३। राधातो। ननु राधायामित्यत्र 'नीराधाभ्यामित्यादिना' ङेरामिकृते 'वामनगोपीत्यादिना' नुट् न स्यादिति चेत्तत्राह लाक्षणिकेति। ननु राधाशब्दस्य वृद्धे 'राधाविष्णुजनाभ्यामित्यादिना' सोर्हरः कस्मान्न स्यादिति चेत्तत्राह अन्तरङ्गेति। अन्तरङ्गेत्यादि न्यायेन प्रथमं राधाया एटौसोर्वुद्धे चेत्यनेन एत्वमेव। ततो वुद्धादर्शनमिति। नत्वन्तरङ्गविधिर्वा, को बहिरङ्गो वा, क इत्यपेक्षायामाह प्रकृत्याश्रितमिति। प्रकृत्याश्रितमित्यादेर्विधानमिति विशेष्यम्। पुंस्त्वनिर्देशस्तु सभ्यः अन्तरङ्गविधेर्वलवान् इत्यस्य वक्ष्यमाणत्वात् प्रकृत्याश्रितमन्तरङ्गं प्रकृतावपि पूर्वपूर्वमन्तरङ्गमिति। अत्र एत्वविधानस्य प्रकृत्याश्रितत्वात् स्वल्पाश्रितत्वाच्च अन्तरङ्गत्वम्। राधाया ए भवतीति स्वल्पाश्रितत्वम्। सुहरविधानस्य प्रकृतेर्वहिरा-

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

'ङेराम्' (वि° प्र° १९८), लाक्षणिकप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैव ग्रहणम्' इति न नुट्—राधायाम्, राधयोः, राधासु ।

सम्बोधने—'प्रकृत्याश्रितं प्रकृतावपि पूर्वपूर्वमन्तरङ्गं, प्रकृतेर्बहिराश्रितं वहिरङ्गम्; स्वल्पाश्रितमन्तरङ्गं, बह्वाश्रितं बहिरङ्गम्; अन्तरङ्ग-बहिरङ्गयोरन्तरङ्गो विधिर्बलवान्' इति न्यायेन प्रथममेत्वे कृते 'ए-ओ-वामनेभ्यो बुद्धस्यादर्शनम्' (वि° प्र° १७२) इति हे राधे !

एवं 'रमा'-'रामा'-'श्रद्धा'-'माला'-आदयः; अम्बादयश्च। 'लक्ष्मी' (वि° प्र° २१०) ग्रहणान्नेह 'राधा'संज्ञा; समासे वामनो वक्ष्यते (समा° प्र° १७४८)—प्रियराधाय कृष्णाय ॥ २१३ ॥

२१४। अम्बादीनां गोप्याश्च वामनो बुद्धे ।

हे अम्ब ! हे अक्क ! हे अत्त ! हे अल्ल ! हे अप्प ! हे अब्ब ! एत एवाम्बादयः। नेह—हे अम्बाड़े ! हे अम्बाले ! हे अम्बिके इत्यादि ॥ २१४ ॥

अथ जरा—

२१५। जराया जरस् वा सर्वेश्वरे ।

श्रितत्वात् बह्वाश्रितत्वाच्च बहिरङ्गत्वं राधादिभ्यः परस्य सोर्हरो भवतीति बह्वाश्रितत्वम्। प्रकृतावपि पूर्वपूर्वमितितु स्थानान्तरे बोद्धव्यम्। प्रियराधायेति प्रिया राधा यस्य तस्मै गोरीप् आप् ऊङश्चान्तस्याप्रधानस्य वामन इत्यनेन वामनः ॥

२१४। अम्बा। ईऊ लक्ष्मीर्गोपीसंज्ञा। अम्बादयः षट्शब्दा अम्ब वाचकाः। नाट्योक्तौ माता अम्बा कथ्यते। अम्बाड़ादयोऽपि त्रयः शब्दा अम्बावाचका एव किन्त्वेषामम्बादित्वं नास्ति, एते एवेति नियमात् ॥

२१५। जरा। एवमिति आदेशो भवतीति ज्ञापनार्थं, स्त्रीलिङ्गप्रकरणेऽरामान्तस्योल्लेखः कृत इति ज्ञेयम्। निर्जरशब्दस्यापि जराया इत्यादि जरेति भागस्त विकल्पेनादेशो भवतीत्यत्र हेतुमाह वर्णेनेत्यादि। तत्र

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academ

जरा, जरसौ जरे, 'जरसी' इति केचित्, जरसः जराः ; जरसम् जराम् इत्यादि। एवमरामान्त 'निर्जर' शब्दस्यापि जरेतिभागस्य विकल्पेनादेशो ज्ञेयः ; 'वर्णेन विधौ तदन्तस्य कार्यं स्यान्नाम्ना तु क्वचित्' इति, 'निर्दिश्यमानानामादेशिनामादेशाः' इति, 'एकदेशविकृत-मनन्यवत्' इति च न्यायेभ्यः—निर्जरसौ निर्जरौ, निर्जरसः निर्जराः इत्यादि ; निर्जरेण निर्जरसा, 'निर्जरसिन' इत्येके ; निर्जरैः निर्ज-रसैः, निर्जरात् निर्जरसः, 'निर्जरसात्' इति केचित्।

'विश्वपा' पुरुषोत्तम-'विश्वपा'-शब्दवत् ॥ २१५ ॥

२१६। अत्र निशानासिकयोर्निश्-नसावादेशौ यदुषु वा वाच्यौ, प्रयोगाश्च पक्षे विष्णुजनान्तवज्ज्ञेयाः।

यथा निशः निशाः, निज्भ्यामित्यादि।

इरामान्तो 'भक्ति'शब्दः। तस्य पाण्डवेषु 'हरि'शब्दवत् ; शसि—भक्तीः ; 'पुंसि' (वि° प्र° १५७) इति विशेषणान्नरामो न स्यात्। 'न तु लक्ष्म्याम्' (वि° प्र° १८२) इति न नादेशः—भक्त्या, भक्तिभ्याम्, भक्तिभिः ॥ २१६ ॥

वर्णेनेति विधौ विधाने सूत्रे येन वर्णेन यत् कार्यं विधीयते, तत्कार्यं तद्वर्णान्तस्यापि भवतीति सर्वत्र। येन नाम्ना यद्विधीयते, तत्तन्नामान्त-स्यापि भवतीतितु क्वचिदिति न्यायार्थः। तदन्तस्येत्यत्र सवर्णः अन्ते यस्य इति विग्रहेण पीताम्बरसमासे कृते सति, तस्य तद्गुणसम्विज्ञानमनेन उभयपदस्य तत् कार्यं स्यात्। अतद्गुणसम्विज्ञानस्वीकारेण पूर्वपदस्य तत् कार्यं स्यादिति विरोधे प्राप्ते 'यावत् सम्भवस्तावद्विधि'रिति न्यायेन अन्तर्भूततद्वर्णस्यैव तत् कार्यं स्यादिति। अथवा स एव वर्णः अन्तः तद्वर्णान्त इति श्यामरामे कृते न कश्चिद्दोष इति। अतएव ग्रन्थकारेणा-प्युक्तं जरेति भागस्येति। एवं तन्नामान्तस्येत्यत्रापि ज्ञेयम्। निर्दिश्येति इत्येवम्प्रकारेण निर्दिश्यमानानां आदेशिनां स्थाने आदेशाभवन्त्येवेति शेषः। अत्रादेशी जराशब्दः। एकदेशेति स्पष्टार्थमेव। केचिदिति क्रमदीश्वरादय इत्यर्थः ॥

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

२१७। हरित आप् वा वृष्णिषु लक्ष्म्यां, नित्यं गोप्याः।

वृष्णिनिमित्तापो न याप्—भक्त्यै भक्तये, भक्तिभ्याम्, भक्तिभ्यः ; भक्त्याः भक्तेः, भक्तिभ्याम्, भक्तिभ्यः ; भक्त्याः भक्तेः, भक्त्योः, भक्तीनाम्। आवन्तत्वेऽपि 'नीराधाभ्यां ङेराम' (वि॰ प्र॰ १८६)—भक्त्याम् भक्तौ, भवत्योः, भक्तिषु ; हे भक्ते ! एवं 'बुद्धि'-'मति'-'भूति'-'कृति'-'धृति'-'रुचि'-प्रभृतयः।

अथ 'धेनु'-शब्दः—धेनुः, धेनू, धेनवः ; धेनुम्, धेनू, धेनूः इत्यादि। वृष्णिषु—धेन्वै धेनवे, धेन्वाः धेनोः, धेन्वाम् धेनौ। अशन्यादीनां लक्ष्मीत्व-पक्षेऽपि एवमेव ज्ञेयम्। अत्र हरेः स्वभाव-लक्ष्मीत्वे सत्येवेति वाच्यम् ; तेन नेह—प्रियहरये, प्रियविष्णवे श्रियै। एवं 'प्रियत्रिः' ; 'मतिवदम्' इति तु तस्यां भ्रमः। शसि—प्रियहरीः। नादेशस्तु (वि॰ प्र॰ १८२) न—प्रियहर्या। 'पटु-प्रभृतीनान्तु विकल्पः' इति केचित्—पटवे, पट्वै ॥ २१७ ॥

'त्रि'-शब्दस्य लक्ष्म्याम्—

२१८। लक्ष्मीस्थयोस्त्रि-चतुरोस्तिसृ-चतसृ विष्णुभक्तौ।

२१६। अत्र निशा। सुगमम् ॥

२१७। हरित। वृष्णि। अशन्यादीनामिति अशनिर्द्वयोरित्यमरात्, अशनिशब्दस्य पुरुषोत्तमत्वं लक्ष्मीत्वञ्च। अशनिशब्दः वज्रवाचकः, आदिशब्देन तिथि-मणिप्रभृतीनां रेणु प्रभृतीनाञ्च ग्रहणम्। अत्रेति। अत्र हरित आप् वेत्यादिलक्षणे। प्रियहरये इति प्रियो हरिर्यस्यास्तस्यै। अत्र हरेः स्वाभाविकलक्ष्मीत्वं नास्ति, किन्तु पीताम्वरसमासेन लक्ष्मीत्वम् ; एवं प्रियविष्णवे इति। एवमिति प्रियत्रिशब्दोऽपि, एवं प्रियहरिशब्दवदित्यर्थः। प्रियास्त्रयः 'प्रियाणि त्रीणि वा यस्या' इति विग्रहः। मतिवदिति अयं प्रियत्रिशब्दः। तस्यां प्रक्रियाकौमुद्याम्। पटु-प्रभृतीनामिति—पटुशब्दादीनामपि स्वभावलक्ष्मीत्वं नास्ति वाच्यलिङ्ग-त्वात्, अतोऽस्माकं मते आप् न भवति, केचिदिति क्रमदीश्वरादय इत्यर्थः ॥

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

२१६। तिसृ-चतस्रो रः सर्वेश्वरे।

गोविन्द-त्रिविक्रमोरामाणामपवादः। षत्वे केवलसरामो विरिञ्चि-गृहीतः। तिस्रः, तिस्रः, तिसृभिः, तिसृभ्यः, तिसृभ्यः; आमि तु 'न तिसृ-चतस्रोः (वि॰ प्र॰ १६६) इति ज्ञापकात् नुड़ेव—तिसृणाम्, तिसृषु॥ २१८-२१६॥

ईरामान्तो 'गोपी'शब्दः; ईविति लक्ष्मीविहितप्रत्ययः—

२२०। ई-ऊ-लक्ष्मीर्गोपीसंज्ञा।

'नदी'-संज्ञा च। गोपी, गोप्यौ, गोप्यः; गोपीम्, गोप्यौ, गोपीः; गोप्या, गोपीभ्याम्, गोपीभिः; गोप्यै, गोपीभ्याम्, गोपीभ्यः; गोप्याः गोपीभ्याम्, गोपीभ्यः; गोप्याः गोप्योः, गोपीनाम्, गोप्योः गोपीषु; हे गोपि! अत्र वामन-विधान-सामर्थ्यान्न

२१८। लक्ष्मी। लक्ष्मीस्थयोर्लक्ष्म्यां वर्तमानयोः॥

२१६। तिसृ। तिसृचतस्त्रिति समाहारात्तिसृ। 'एकवर्णो विधिरन्ते प्रवर्तते इति न्यायेन ऋरामस्य स्थाने ररामो भवति। गोविन्देति ऋरामस्य गोविन्दः पाण्डवेषु ङौ चेत्यनेन गोविन्दः स्यात्। दशावतारस्य त्रिविक्रमः शसीत्यनेन त्रिविक्रमः स्यात्। ऋरामतो ङसि ङसोरस्य उच् इत्यनेन उरामः स्यात्; तेषामपवादो वाधकोऽयं ररामः। प्रियास्तिस्रो यस्मिन् तस्मात्तस्य वा प्रियतिस्र इत्यतो रराम न स्यात्। ननु तिस्र इत्यादिषु विरिञ्चिसस्य षत्वं कथं न स्यादिति चेत्तत्राह षत्वमिति। केवल-सरामो यत्र विरिञ्चिस्तत्र षत्वं। अत्रतु तिसृविरिञ्चिरिति न षत्वम्। नत्वामितितिसृणामित्यत्र यरामः कथं न स्यादिति चेत्तत्राह आमित्विति, यद्यत्र ररामः स्यात्तर्हि न तिसृचतस्रोर्लक्षणं निरर्थकं स्यात्तस्मादत्र नुड़ेव भवति नतु ररामः॥

२२०। ई ऊ। ई ऊ लक्ष्मीः ईरामोरामान्तलक्ष्मीरित्यर्थः। ननु हे गोपीत्यत्र हरेर्गोविन्द इत्यादिना गोविन्दः कस्मान्न भवतीति चेत्तत्राह। अत्र वामनेति। यद्यत्र गोविन्देन भाव्यं तदा वृद्धे वामनविधान-

n Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

गोविन्दः। एवं 'नदी'-'मही'-प्रभृतयः ; सखी च—सखी सख्यौ। 'अत्र नाम्नो ग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणम्' इति परिभाषा नेष्यते ; ङौ—सख्याम्। एवं 'सुपथी' इत्यत्र नात्वम्। 'त्रिविक्रमात्' (वि° प्र° २०४) इति विशेषणान्नेह सोर्हरः। पुंसि वृष्णिषु अतिगोपये इत्यादि ; लक्ष्म्याम्—अतिगोप्यै अतिगोपये इत्यादि।

अवी-तन्त्री-तरी-लक्ष्मी-ह्री-धी-श्रीणामुणादितः।
शब्दानान्तु भवत्येषां सुलोपो न कदाचन ॥

लक्ष्मीः लक्ष्म्यौ लक्ष्म्यः इत्यादि गोपीवत्। तन्त्री वीणायामिति तु तन्त्रयतेरणन्तत्वादीपि सिद्धा। गौरादित्वात् 'स्त्री' शब्द ईवन्तः सोर्हरः—स्त्री ॥ २२० ॥

२२१। स्त्री-भ्रुवोरियुवौ सर्वेश्वरे, स्त्रिया अम्-शसोर्वा।

स्त्रियौ, स्त्रियः ; स्त्रियम् स्त्रीम्, स्त्रियौ, स्त्रियः स्त्रीः ; स्त्रिया, स्त्रीभ्याम्, स्त्रीभिः ; 'नित्यं गोप्याः' (वि° प्र° २१७)—

सूत्रमकृत्वा गोप्या अपि गोविन्दविधानसूत्रमेव विदध्यात्। ननु सखीत्यादौ नाम्न इत्यादि न्यायेन पूर्वोक्तं सखिशब्दस्य कार्यं कस्मान्न भवतीति चेत्तत्राह अत्रेति। एवमिति नाम्न इत्यादिन्यायस्यानिष्टत्वात् सुपथीत्यत्रापि पथ्यादीनामिरामस्यारामः कृष्णस्थान इत्यनेननात्वम्। अतिगोपिरिति—अतिक्रान्तो गोपीमिति अत्यादयो द्वितीययेत्यनेन कृष्णपुरुषः। गोरीप आप ऊङश्चान्तस्याप्रधानस्य वामन इत्यनेन वामनः। अवीति। एषामवीत्यादीनां शब्दानां कदाच न कदाचिदपि सुलोपो न भवति, ईप्प्रत्ययान्तत्वाभावादिति शेषः। उणादिनेति उपलक्षणे तृतीया उणादिसिद्धानामित्यर्थः। उणादिनेतितु अवी-तन्त्री-तरी-लक्ष्मीपरं ज्ञेयम्। ह्री-धी-श्रीणां क्विवन्तत्वात्। तन्त्रीति। तन्त्री वीणायां, इतितु इत्यत्र वर्तमाना तन्त्री तन्त्रयतेर्ण्यन्तस्य तन्त्रीधातोरण्प्रत्ययान्तत्वादीपि ईप्प्रत्यये सिद्धा। इपीति सप्तम्यन्तम्। गौरादित्वादिति। गोरादेरीप् प्रत्ययस्तद्धिते वक्ष्यते ॥

२२१। स्त्री भ्रुवो। स्त्रियाः। नन्वामि किं इयादेशेन भाव्यं नुडागमेन वेति सन्देह आह विरिञ्चित इति। अतिस्त्रीरिति अतिक्रान्तः

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

स्त्रियै, स्त्रीभ्याम्, स्त्रीभ्यः ; स्त्रियाः, स्त्रीभ्याम्, स्त्रीभ्यः ; स्त्रियाः, स्त्रियोः, 'विरिञ्चितो विष्णुर्बलवान्'—स्त्रीणाम् ; स्त्रियाम्, स्त्रियोः, स्त्रीषु ; हे स्त्रि ! गौणत्वे पुंसि तु 'अतिस्त्रिः' । 'नाम्ना तु क्वचित्' इति तदन्तविधिः स्यात् ; तत्र 'क्वचिद्'-ग्रहणात् गोविन्दं ना-नुड़ौ च वर्जं स्त्रिया इयादेश इति विस्तरः ; मतान्तरन्तु न भाष्यादिमतमिति च ; अतिस्त्रियौ, अतिस्त्रियः ; अतिस्त्रियम् अतिस्त्रिम्, अतिस्त्रियौ, अतिस्त्रियः अतिस्त्रीन् ; अतिस्त्रिणा ; अतिस्त्रये ; अतिस्त्रेः अतिस्त्रयोः, अतिस्त्रीणाम् ; अतिस्त्रौ । लक्ष्म्यां शस्-टा-परत्वे—अतिस्त्रियः अतिस्त्रीः ; अतिस्त्रिया । वृष्णिषु पक्षे—अतिस्त्रियै अतिस्त्रये, अतिस्त्रियाः ; अतिस्त्रियाम् ।

'श्री'शब्दः—श्रीः 'धातोरीदूतोः'- (वि° प्र° १९६) इति श्रियौ, श्रियः इत्यादि ॥ २२१ ॥

२२२ । नेयुवस्थानं गोपी, स्त्रियं विना, वृष्णिष्वामि च वा ।

श्रियै श्रिये, श्रीभ्याम्, श्रीभ्यः ; श्रियाः श्रियः ; श्रियाः श्रियः श्रियोः, श्रीणाम् श्रियाम् ; श्रियाम् श्रियि, श्रियोः, श्रीषु ; हे श्रीः !

स्त्रीमिति विग्रहः । नाम्नात्विति तदन्तविधिर्नाम्नान्तविधिर्भवतीति शेषः । अतः स्त्रीशब्दस्य विहित इयादेशस्तदन्तकस्यातिस्त्रिशब्दस्याति भवतीति । अत्रेति । स्त्रियाः स्त्रीशब्दान्तकस्य इति चेति विस्तर इति शेषः । तत्र विस्तरमतमेव ग्रन्थकारस्यापि मतमिति ज्ञेयम् ॥

२२२ । नेयुव । स्त्रीशब्दं विना इयुवस्थानं गोपी न भवति । वृष्णिषु आमिच परे इयुवस्थानं गोपी वा भवति । हे श्रीरिति गोपीत्वाभावात् अम्बादीनां गोप्याश्च वामनो बुद्धे इत्यनेन न वामनः । केचिदिति क्रमदीश्वरादय इत्यर्थः । शिष्टप्रयोगमपि दर्शयति । हा पितरिति । तस्यां प्रक्रियाकौमुद्यां भ्रमः, सहजानेकसर्वेश्वरत्वाभादिति शेषः । तन्मत एवेति न भवतीति शेषः । हेतुमाह गतीति । गतित्वं खण्डयति प्रादीनामिति । हि यतः । केवलेति । केवलाव्ययपूर्वत्वेऽपि भवतीतितु मतम-

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

एवं 'धी'प्रभृतयः ; 'भ्रू' प्रभृतयश्च—भ्रू, भ्रुवौ, भ्रुवः। एवं सुभ्रूः ; 'बुद्धे वामनः' इति केचित्—(भट्टिः ६।११)

"आः कष्टं वत ही चित्र हूं मातर्दैवतानि धिक्।
हा पितः ! क्वासि हे 'सुभ्रु' ! बह्वेवं विललाप सः॥" इति

पश्चात् 'प्र'शब्दयोगे प्रकृष्टा धीः—प्रधीः, प्रधियौ, प्रधियः ; ङे—प्रधियै प्रधिये। अत्र 'या'देशस्तस्यां भ्रमः, तन्मते एव गति-कारकपूर्वत्वाभावात्। प्रादीनां क्रियायोगे एव हि 'गति' संज्ञा इति। 'केवलाव्ययपूर्वत्वेऽपि' इति त्वपाणिनीयम्। 'पुनर्भु'शब्दस्य पुन-र्व्यूढावाचकस्य नित्यस्त्रीत्वे—हे पुनर्भु ! क्वचिद्भिन्नपदत्वेऽपि णत्वं वाच्यम्—पुनर्भूणाम्। 'वधू 'प्रभृतीनां 'लक्ष्मी'शब्दवत्—वधूः, वध्वौ, वध्वः ; हे वधु ! किञ्च अनियुवां पश्चात् पुंस्त्वेऽपि 'गोपी'-संज्ञा-माहुः ; ततो 'बहुप्रेयसी'शब्दः शसं विना पुंस्यपि 'गोपी'-शब्दवत्। एवम् 'अतिलक्ष्मीः' 'लक्ष्मी'शब्दवत्। 'अवयवस्त्रीविषयत्वात् सिद्धम्' इति भाष्यम्। 'ईप्रत्ययान्त-वातप्रमीवत्' इति तु प्रक्रियाकारः। 'बहुप्रेयसीः' इति गौणत्वान्न सोर्हरः ; वृष्णिषु 'गोपी'संज्ञत्वञ्च न इति विस्तरः। इदमपाणिनीयम्।

तथा गोपीमिच्छतीति क्यन्नन्तात् क्विपि—गोपी कृष्णः। सौ 'गोपी'वत्, शस्पर्यन्तं 'धातु'वत्, पुनर्गोपीवत्। वामनत्वे तु 'गोपी' संज्ञत्वं नेच्छन्ति। सखीमतिक्रान्तस्य 'अतिसखेः' इति भाष्यम्। 'अनियुवामिति किम् ? अतिश्रिये गोपीसंघाय। कश्चित्त्वत्र 'आप' इच्छति। ई-ऊ-रामयोरस्वाभाविकलक्ष्मीत्वे 'गोपी'संज्ञत्वं न—विश्वन्ये श्रियै। 'मातृ'शब्दः पितृवत्—माता, मातरौ मातरः ;

पाणिनीयम्। पुनर्भूशब्दस्येति पुनर्भूशब्दो नेयुवस्थानमतोऽस्य न गोपीत्व-निषेधः, अतो नित्यस्त्रीत्वम्। हे पुनर्भु इत्यत्र अम्बादीनामित्यादिना वामनः। ए ओ वामनेभ्य इत्यादिना वृद्धादर्शनम्। क्वचित्। वध्विति लक्ष्मीशब्दवत् साधनमिति शेषः। किञ्चेति। अनियुवां शब्दानाम्।

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

शसि तु मातॄः। 'स्वसृ'शब्दः कर्तृशब्दवत्—स्वसा, स्वसारौ' स्वसारः; शसि तु—स्वसॄः। 'रैशब्दः स्त्रियामपीत्येके' इति क्षीरस्वामी; तेन पूर्ववत्। 'गो'शब्दः पूर्ववत्; 'द्यो'-शब्दः 'गो'वत्; 'नौ'शब्दः 'ग्लौ'वत्॥ २२२॥

* इति सर्वेश्वरान्ता लक्ष्मीलिङ्गाः।

आहुरिति पूर्वाचार्या इति शेषः। बह्व्यः प्रेयस्यो यस्येति विग्रहे नचेयस्याः पीताम्बर इति वामननिषेधः, कृष्णवाची बहुप्रेयसीशब्दः। अतिलक्ष्मी-रिति अतिक्रान्तो लक्ष्मीमिति विग्रहः। अवयवेति बहुप्रेयसीप्रभृतीनां अवय-वस्य बहुप्रेयसीप्रभृतेः स्त्रीविषयत्वात् स्त्रीप्रतिपादकत्वात् नदीसंज्ञत्वं सिद्धमिति। बहुप्रेयसीप्रभृति री-प्रत्ययान्त वातप्रमीवदिति तु प्रक्रिया-कारः। वध्विवति। न सोर्हर इति विस्तरः, गोपीसंज्ञत्वञ्च नेति विस्तरः। इदं मतं। धातुवदिति गोप्यौ गोप्यः गोप्यमित्यादि। नेच्छन्तीति पूर्वाचार्या इति शेषः। अतिश्रिये इति अतिक्रान्तः श्रियं अतिश्रीः तस्मै; नात्र गोपीसंज्ञत्वम्। विश्वन्ये इति वाच्यलिङ्गत्वात् स्वाभाविकलक्ष्मीत्वाभावः। रैशब्द इति तेन तस्य रूपं पूर्ववत्॥

इति सर्वेश्वरान्ता लक्ष्मीलिङ्गाः *॥

n Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

अथ सर्वेश्वरान्ता ब्रह्मलिङ्गाः

तत्र अरामान्तो 'गोकुल'शब्दः—

२२३। ब्रह्मकृष्णात् सोरम्।

'दशावताराद्मशसोररामहरः' (वि° प्र° १५६)—गोकुलम्; 'राधा-ब्रह्माभ्यामौ ई' (वि° प्र° २११)—गोकुले ॥ २२३ ॥

२२४। ब्रह्मतो जस्-शसोः शिः।

श् इत्। एकवर्णत्वादन्ते प्राप्ते 'शित् सर्वस्य' इति शिदादेशः सर्वस्य भवति ॥ २२४ ॥

२२५। सर्वेश्वर-वैष्णवान्तयोर्नुम् शौ।

उभावितौ ॥ २२५ ॥

२२६। अन्त्यसर्वेश्वरात् परं मितः स्थानम्।

२२७। अन्त्यात् पूर्ववर्ण उद्धव-संज्ञः।

'उपधा' इति प्राञ्चः ॥ २२७ ॥

२२८। अब्रह्मपाण्डवाः शिश्च कृष्णस्थान-संज्ञाः।

'घुट्'संज्ञा इत्येके; 'सर्वनाम'संज्ञा इत्यन्ये ॥ २२८ ॥

२२३। ब्रह्म। मरामं न कृत्वा यदमिति कृतं तत् निर्जरसमित्यस्य सिद्धयर्थम् ॥

२२४। ब्रह्मतो। एकेति—'एकवर्णविधिरन्ते प्रवर्तते' इति न्यायेन, अन्ते प्राप्ते शित् सर्वस्येति शिदादेशः, सर्वस्य समुदायस्य स्थाने भवतीति अरामसहित सरामस्य स्थाने शिर्भवति ॥

२२५। सर्वेश्वर। शौ परे सर्वेश्वरान्तस्य वैष्णवान्तस्य च नुम् भवति ॥

२२६। अन्त्य। परिभाषासूत्रमिदम् ॥

२२७। अन्त्यात्। सुगमम् ॥

२२८। अब्रह्म। अब्रह्मपाण्डवाः पुरुषोत्तमलक्ष्मीपाण्डवाः ॥

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

२२९। नान्त-धातुवर्जितसान्तसत्सञ्ज्ञ-महदपामुद्धवस्य त्रिविक्रमः कृष्णस्थाने, बुद्धं विना।

नान्तस्य धातुवर्जितसान्तसत्सञ्ज्ञस्य महतः अपश्चेति विच्छेदः। गोकुलानि; एवं द्वितीयायाम्; तृतीयादौ पुरुषोत्तमवत्। बुद्धस्थानीयत्वादमपि 'बुद्ध'संज्ञः—हे गोकुल! एवं 'कुल'-'फल'-'मूल'-आदयः॥ २२९॥

२३०। हृदयस्य हृद् यदुषु वा।

'शीर्षस्य शीर्षन् वा' इत्येके; प्रयोगाश्च पक्षे विष्णुजनान्तवज्ज्ञेयाः; यथा,—हृन्दि हृदयानि, हृदा हृदयेन। उभयत्रापि शीर्षाणि। 'जराया जरस् वा सर्वेश्वरे' (वि° प्र° २१५)—निर्जरम् निर्जरसम्; निर्जरे निर्जरसी। नुमः पूर्वं जरसादेशं मन्यन्ते॥ २३०॥

२३१। अविष्णुपदान्तस्य नस्य मस्य च विष्णुचक्रं वैष्णवे।

निर्जराणि निर्जरांसि; पुनस्तद्वत्। बुद्धे—हे निर्जर! 'हे निर्जरसम्' इत्यपि केचित्॥ २३१॥

२२९। नान्त। नान्तश्च धातुवर्जितसान्तसत्सञ्ज्ञश्च महच्च अप्च तेषाम्। बुद्धेति। बुद्धरूपस्थानिसम्बन्धित्वात् अम् बुद्धसंज्ञ इति। ए ओ वामनेभ्य इत्यादिना अदर्शनम्॥

२३०। हृदय। शीर्षस्य। उभयत्र शीर्षाणीति आदेशपक्षे सर्वेश्वरवैष्णवान्तत्वाभावात् न नुम्। नुम् इति मन्यन्ते पूर्वाचार्या इति शेषः। नुमः पूर्वं पूर्वस्मिन् जरसादेशं मन्यन्ते इत्यर्थः। यदि प्रथमं नुम् स्यात्तदा सर्वेश्वरपरत्वाभावात् जरसादेशो न स्यात्। तस्मादभिप्रायेणैतद्बोद्धव्यं, ते पण्डिताः 'प्रकृत्याश्रितं प्रकृतावपी'ति न्यायमनङ्गीकृत्य 'भाविनि भूतवत्' स्वीकारेण जस्शसोः शौ कृते प्रथमतो नुम् प्राप्नोति, तं नुमं विरिञ्चितो विष्णूर्बलवान्; विष्णुतः सर्वविरिञ्चिरिति न्यायेन वाधित्वा जरसादेशं मन्यन्ते, अन्यथा व्यर्थमुक्तं स्यात्। अस्माकं मते प्रथमतो जरासादेशः पश्चादन्यत् कार्यमिति॥

n Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

इरामान्तो 'दधि'शब्दः—

२३२। ब्रह्मतः स्वमोर्महाहरः।

दधि। कथं 'गोकुलम्' ? तत्राकरणात् ॥ २३२ ॥

२३३। ब्रह्मेशान्तान्नुक् सर्वेश्वरे, न त्वामि।

उकावितौ। दधिनी, दधीनि ; पुनस्तद्वत् ॥ २३३ ॥

२३४। दधि-अस्थि-सक्थि-अक्षि-शब्दानामिरामस्य अन् टादि-सर्वेश्वरे।

२३५। अकृष्णस्थान-सर्वेश्वरो भगवत्-संज्ञः, तद्धिते यश्च।

अत्र पाणिनीयानां (१।४।१८) प्रकृते 'भं' संज्ञा ॥ २३५ ॥

२३६। ब-म-सत्सङ्गहीनस्यानोऽरामहरो भगवति, न तु ये, ईङ्योस्तु वा।

२३१। अविष्णु। वैष्णवे परे ॥

२३२। ब्रह्मतः। कथमिति सिद्धान्तमाह तत्रेति गोकुलमिति द्वितीयैकवचनान्तं प्रथमैकवचने तु ब्रह्मकृष्णात् सोरम् इत्यम्विधानसामर्थ्यादेव-महाहरो न भवति, यद्यमो महाहरः स्यात्तदा पूर्वत्रैवेदं विदध्यात् तस्माद-रामान्तान्महाहरो न भवति ॥

२३३। दधि। ब्रह्मेशान्तात्। आमितु परे नुक् न भवति। अतो वारीणामित्यादौ वामनगोपीत्यादिना नुटि कृते वामनस्येत्यादिना त्रिविक्रमो भवति। नुकि सति त्रिविक्रमो न स्यात् ॥

२३४। अकृष्ण। कृष्णस्थानेभ्योऽन्यः सर्वेश्वरस्तद्धितः यश्च भगवत्संज्ञः स्यात्। अत्रेति। यो भगवत्संज्ञः सप्रत्यय एव यस्याः प्रकृतेः परे सविधीयते तस्या भसंज्ञा पाणिनीयानाम् ॥

२३५। बम। बम-सत्सङ्गः संयोगः अन इति अनन्तस्येत्यर्थः। ईङ्योः परयोः ॥

२३६। ब्रह्म। अतिदध्नेति अतिक्रान्तो दधि अतिदधिस्तेन अतिक्रान्ता दधि अतिदधिस्तया वा। ननु अतिदध्नेत्यत्र पुरुषोत्तमे अतिदधिना

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

दध्ना, दधिभ्याम्, दधिभिः; दध्ने, दधिभ्याम्, दधिभ्यः इत्यादि। ङौ—दध्नि, दधिनि ॥ २३६ ॥

२३७। ब्रह्मणो गोविन्दो वा बुद्धे।

हे दधे ! हे दधि ! एवम् 'अस्थि', 'सक्थि', 'अक्षि'। अतिक्रान्तं दधि येन यया वा—अतिदध्ना गोपालेन गोपाल्या वा। स्वभावतो ब्रह्मैव 'दधि'शब्दो गृह्यते; ततो दधातीति दधिः; तेन—दधिना। 'इरामस्य' इति (वि° प्र° २३४) किम् ? पद्माक्षेण।

वारि, वारिणी, वारीणि ; वारि, वारिणी, वारीणि ; वारिणा, वारिभ्याम्, वारिभिः ; वारिणे इत्यादि ; वारीणाम्।

मधु मधुनी, मधूनि ॥ २३७ ॥

२३८। ब्रह्मान्त-त्रिविक्रमस्य वामनः।

लक्ष्म्यामिति दध्या इति कृते को दोषः ? यतोऽतिगोपिना प्रियहर्या इत्यादौ समस्तत्वेऽपि पुरुषोत्तमलक्ष्मीवद्रूपं स्यादिति चेत् सिद्धान्तमुच्यते दधि अस्थि सक्थि अक्षिशब्दानामित्यादौ ब्रह्मणीत्यविशेषणत्वेनान्विधान-सामर्थ्यादेतेषां टादिसर्वेश्वरे परे हरिसंज्ञत्वं न व्याख्यातम्। ततो न वाच्यानुसाररूपत्वमिति फलितार्थं स्यादेवेति भावः। अथोवा समस्तत्वेनान्यलिङ्गत्वेऽपि दधिशब्दस्य ब्रह्मत्वमस्त्येवेति वर्णन विधौ तदन्तस्य कार्यं नाम्ना तु क्वचिदिति न्यायेन इरामंस्यान् दधिनेति किप्रण्त्ययान्तो दधिशब्दः। पद्माक्षेणेति। पद्मे इव अक्षिणी यस्येति स्वाङ्गाभ्यामक्षि सक्थिभ्यामित्यनेन केशवारामस्तद्धितः संसारस्य हरो भगवतीत्यनेन इरामहरः ॥

२३७। ब्रह्मान्त। गोकुलाभ्यामित्यादाविति वामनाप्राप्तौ हेतुमाह, क्वचिदिति—क्वचिदन्तरङ्गकार्ये क्रियमाणे तन्निमित्तं वहिरङ्गमसिद्धं स्यादिति न्यायेन। अत्रान्तरङ्गकार्यं वामनः प्रकृत्याश्रितत्वात् त्रिविक्रमविधानं वहिरंङ्गम्। वहिरङ्गत्वं प्रतिपादयति त्रिविक्रमेति। उभयाश्रितत्वेन हेत्वन्तरमप्याह तत्रेति ॥

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

विश्वनि, विश्वनिनी, विश्वनीनि। 'गोकुलाभ्याम्' इत्यादौ तु न वामनः, त्रिविक्रमविधेरुभयाश्रितत्वेन बहिरङ्गत्वात्, 'क्वचिदन्तरङ्गकार्ये क्रियमाणे तदनिमित्तं बहिरङ्गमसिद्धं स्यात्' इति वक्ष्यमाणन्यायेन, तत्राकरणेन वा ॥ २३८॥

२३९। समानार्थतया पुरुषोत्तमतार्हमीशान्तं ब्रह्मपुरुषोत्तमवद्वा टादि-सर्वेश्वरे।

विश्वन्या, विश्वनिना; आमि — विश्वन्याम्, विश्वनीनाम्। अत्र पुरुषोत्तमे ब्रह्मणि च विश्वप्रेरकत्वं समानम्। असमानार्थे तु पुंसि वृक्षे, यथा—'पीलवे'; ब्रह्मणि फले च तथा न, किन्तु केवलं 'पीलुने'। पूर्वत्र तद्वृक्षत्वम्, उत्तरत्र तज्जातत्वमित्यर्थभेदः॥२३९॥

२३८। समा। टादिसर्वेश्वरे परे समानार्थत्वेन पुंस्त्वार्हमीशान्नं ब्रह्मपुरुषोत्तमवद्वा भवति। पुरुषोत्तमवत्त्वे विश्वन्यामिति च। असमानार्थत्वे त्विति पुंसि पुरुषोत्तमे वृक्षे वाच्ये यथा पीलवे इति भवति, ब्रह्मणि फले वाच्ये तथा न भवति, किन्तु केवलं पीलुने इति भवति। पूर्वत्र पीलवइत्यत्र तद्वृक्षत्वं पीलुवृक्षत्वम्। उत्तरत्र पीलुने इत्यत्र तज्जातत्वं पीलुवृक्षजातत्वम् ॥

२३९। एऐ। परिभाषासूत्रमेतत्। पुरुषोत्तमवत्त्वात् कृष्णरायेति। ननु कृष्णराभ्यामित्यत्र वामने कृते राय असभोरिति कथं प्रवर्ततामिति चेत्तत्राह एकदेशेति। पुरुषोत्तमवत्त्वात् कृष्णरायामिति सभोरित्यत्र सभ्भ्यामिति पाठः सभ्यः। अन्यार्थयोगे पञ्चम्या विधानात्। टामोरिति कृष्णराणा कृष्णराणामित्येव नतु कृष्णरिणा कृष्णरीणामिति।

आमित्विति। टापरत्वे कृष्णराणेति नोज्वलदत्तमतम्। येषामिति—येषां मते विष्णुजनादिकविष्णुभक्तिमात्रे परे आन्भवति, तेषां मतेऽपि टामोः सन्निपातलक्षणत्वेन आन्नभवति। इति प्रक्रियाकारेण तन्मतं न गृहीतम्। सन्निपातेति यं दृष्ट्वा यस्योत्पत्तिः स तस्य सन्निपातः, सन्निपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातायेति। अत्र इरामं दृष्ट्वा नुको नुटश्च

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

'कृष्णरै'शब्दस्य वामन इराम एव, यतः—

२४०। ए-ऐ-स्थाने इरामः, ओ-औ-स्थाने उरामो वामनः स्यात्।

कृष्णरि, कृष्णरिणी कृष्णरीणि; कृष्णराया कृष्णरिणा; 'एकदेशविकृतमनन्यवत्'—कृष्णराभ्याम्; कृष्णरायाम्; 'स-भो'-(वि॰-प्र॰ २०७) रन्यत्र नात्वम्--कृष्णरीणाम्। 'टामोः—कृष्णराणा, कृष्णराणाम्' इत्येव जुमरमतम्। 'आमि तु कृष्णराणाम्' इत्येवोज्ज्वलदत्तमतम्। येषां विष्णुजनादिविष्णुभक्तिमात्रेऽप्यात्वम् तेषामपि सन्निपातलक्षणन्वेन नात्वम इति प्रक्रियाकारेण तन्न गृहीतम्। सन्निपातलक्षणं वक्ष्यते (आ॰ प्र॰ ५५३)।

'सुद्यो'शब्दस्य—सुद्यु, सुद्युनी, सुद्यूनि; टादौ--सुद्यवा सुद्युना; हे सुद्यो! हे सुद्यु!

'कर्तृ'—पृथग्विधानेन ब्रह्मकार्यस्य बलवत्त्वान्न वृष्णीन्द्रः—कर्तृणी, कर्तृणि; टादौ—कर्त्रा कर्तृणा; हे कर्तः! हे कर्तृ! एवं प्रियक्रोष्टुनी, प्रियक्रोष्टूनि। अत्रापि 'तृभावः' इति तस्यां भ्रमः। 'तृभावात् पूर्वं विप्रतिषेधेन नुम्-नुटौ भवतः' इति काशिका; 'परत्वान्नुमा क्रोष्टुभावो वाध्यते' इति पदचन्द्रिका; 'आगमविधिर्बलवान्' इति कातन्त्रो विस्तरश्च।

उत्पत्तिरतो नुक् नुट्च इरामस्य सन्निपातः। अतो नुक् नुट्च इरामस्य आरामादेशरूपविघाताय निमित्तं न भवति। पुरुषोत्तमवत्त्वात् सुद्यवेति। ननु कर्तृणी इत्यादौ नुकः पूर्वं स्वसृ-तृल्-तृन्प्रत्ययानां वृष्णीन्द्रं सुवर्जं-पाण्डवेष्वित्यनेन वृष्णीन्द्र कस्मान्नस्यादिति चेत्तत्राह। पृथगिति पुरुषोत्तमवत्त्वात् कर्त्रेति। अत्रापीति। तस्यां प्रक्रियाकौमुद्याम्। तृभावाभावे शास्त्रान्तराणि प्रमाणयति तृभावादिति। परत्वादिति। आगम इतिच। विप्रतिषेधेन उभयप्राप्तिविरोधेन नुम् नुठौ भवतः, परत्वादिति शेषः। प्रियक्रोष्ट्वित्यत्रापि परत्वात्। प्रथमं महाहर एव भवतीति ज्ञेयम्। प्रिया इति प्रियास्तिस्रो यस्मिन् तत् प्रियत्रीति स्थिते सोर्महाहर-

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

प्रियास्तिस्रो यस्मिन् गोकुले तत् 'प्रियत्रि'। महाहरत्वेऽपि तिसृभावः काशिकादौ दृश्यते—प्रियतिसृ। यद्येवं तर्हि विष्णुभक्ता-वित्यस्य प्रत्युदाहरणन्तु त्रित्वमिति तद्धितादावेव ज्ञेयम्। प्रियतिसृणी, प्रियतिसृणि; प्रियतिस्रा प्रियतिसृणा; ङसिङसोः—प्रियतिस्रः, र-विधानस्य नित्यत्वात्। एवं प्रियचतसृ। विस्तरकारस्तु विकल्पयति; तेन प्रियत्रि, प्रियचतुः इत्यपि। 'सानु'-आदि-शब्दानां स्वत एव द्विलिङ्गता—सानुने, सानवे; "स्नुः प्रस्थः सानुरस्त्रियौ" इत्यमरः (२।३।५)। 'मधु'-शब्दानन्तरम् 'एवम् अम्बुसान्वादयः' इति प्रक्रिया (पा ७।१।७५) तु चिन्त्या ॥ २४० ॥

* इति सर्वेश्वरान्ता ब्रह्मलिङ्गाः।

त्वेऽपि तिसृभावो दृश्यते। अत्र त्रिशब्दस्य लक्ष्मीस्थत्वं विद्यत एवेति लक्ष्मीस्थयोस्त्रिचतुरोस्तिसृ चतसृ विष्णुभक्तावित्यनेन तिसृभावः। यद्येवमिति यदि महाहरत्वेऽपि तिसृभावः स्यादित्यर्थः। तिसृणां भावस्त्रित्वम्। अत्रेति शब्द आश्चर्यः। अन्यथा तद्धितादावित्यनेन सहासङ्गतिः स्यात्। इति हेतु प्रकरणप्रकाशादिसमाप्तिष्विति नानार्थवर्गः। पुरुषोत्तमवत्त्वात् प्रियतिस्रेति। ङसिङसोः प्रियतिस्र इति, पुरुषोत्तमवत्त्वपक्षे इति शेषः। पक्षे प्रियतिसृण इत्यपि भवतीति ज्ञेयम्। ननु प्रियतिस्र इत्यत्र ऋरामतो ङसि-ङसोरस्य उच् इत्यनेन उच् कथं न स्यादिति चेत्तत्राह र-विधानस्य नित्यत्वादिति। उचि कृते न कृतेऽपि रः प्राप्नोतीति र-विधानस्य नित्यत्वमतो बलवत्त्वञ्च। अतः प्रथमं रराम एव भवति। ननु र-विधानसूत्रे गोविन्दत्रिविक्रमो रामाणामपवाद इत्युक्तम्। अत उच् न प्राप्नोत्येव-तर्हि रविधानस्य नित्यत्वादिति कथमत्रोच्यते इति चेत्तत्रोच्यते सिद्धान्त-समुच्चयोऽयम्। प्रियचतस्रिति प्रियाश्चतस्रो यस्मिन् तत्। सान्वादीति स्वत एव स्वस्मिन्नेव स्वभावत एवेत्यर्थः। मध्विति। मधुशब्दस्य ब्रह्मत्वमेव सान्वादीनान्तु द्विलिङ्गता। अतः प्रक्रिया न सङ्गच्छते ॥

इति सर्वेश्वरान्ता ब्रह्मलिङ्गाः *।

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

अथ विष्णुजनान्ताः पुरुषोत्तमलिङ्गाः

तत्र चरामान्ताः केचन शब्दा वाच्यलिङ्गाः। तत्र 'प्रत्यच्', प्रतिपूर्वादञ्च्धातोः क्विप्-प्रत्ययः ; क्विप्-लोपः, नलोपश्च ; षत्वम् ; ततः 'प्रत्यच्'शब्दात् स्वादयः।

२४१। अचश्चतुर्भुजानुबन्धानाञ्च नुम् कृष्णस्थाने।

'राधा-विष्णुजनाभ्याम्' (वि॰ प्र॰ २०४) इति सोर्हरः॥ २४१॥

२४२। तवर्गस्य चवर्गश्चवर्गयोगे।

२४३। सत्सङ्गान्तस्य हरो विष्णुपदान्ते।

२४४। चवर्गस्य कवर्गो विष्णुपदान्ते, वैष्णवे त्वसवर्गे।

प्रत्यङ्॥ २४२-२४४॥

२४५। विष्णुजनस्य द्वित्वं वा विरामे।

'विरामः'—परवर्णादर्शनम्। प्रत्यङ्ङ् ; सवर्गे तु—प्रत्यञ्चौ, प्रत्यञ्चः ; प्रत्यञ्चम्, प्रत्यञ्चौ। कथं 'तच्शौरेः', 'भगवाञ्च्-शूरः'? तत्राकरणात्॥ २४५॥

तत्रेति। तत्र विष्णुजनान्तेषु। तत्रेति तत्र चरामान्तेषु। नलोपश्चेति अनिरामेतां विष्णुजनान्तानामुद्धवनरामहरः कंसारावित्यनेन। इद्वयमेव यः सर्वेश्वर इत्यनेन यत्वम्॥

२४१। अचश्च। अन्चुधातोः क्विपि तल्लोपे न लोपेच कृते यदच् इति भवति तस्य। चतुर्भुजानुबन्धा इतो येषां तेषाञ्च॥

२४२। तवर्गस्य। अत्रानेन नरामस्य ञरामः॥

२४३। सत्सङ्गान्त। विष्णुपदान्ते विषये॥

२४४। चवर्गस्य। विष्णुपदान्ते विषये चवर्गस्य स्थाने कवर्गो भवति। वैष्णवे तु परे तस्मिन् वैष्णवे असवर्गे सति चवर्गस्य स्थाने कवर्गो भवति। अत्रानेन ञरामस्य ङरामः॥

२४५। विष्णु। कथमिति सिद्धान्तमाह तत्राकरणादिति॥

in Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

२४६। अचोऽरामहरो भगवति, पूर्वस्य त्रिविक्रमश्च।

'निमित्तापाये नैमित्तिकस्याप्यपायः' इति न्यायेन यरामस्य इरामः, ततस्त्रिविक्रमः—प्रतीचः, प्रतीचा ॥ २४६ ॥

२४७। पूर्वस्य विष्णुपदवत्त्वं स्वादि-तद्धितयोरय-सर्वेश्वराद्योः।

प्रत्यग्भ्याम् इत्यादि। 'चवर्गस्य' (वि॰ प्र॰ २४४) इत्यादौ 'वैष्णव'ग्रहणं केवलधात्वर्थम्, अन्येषामपि सूत्राणां तत्पर्यन्तव्याप्ते-र्ज्ञापकम्। एवं 'प्राच्'। तथा 'पित्रच्' इत्यस्य शसि—पितॄचः। 'अनन्तस्यैव त्रिविक्रमः' इति तु तस्यां भ्रमः, तदधिकारनिवृत्तेः। तिर्यच्—तिर्यङ्, तिर्यञ्चौ तिर्यञ्चः; तिर्यञ्चम्, तिर्यञ्चौ ॥२४७॥

२४८। तिर्यचस्तिरश्चिरुदच उदीचिर्भगवति।

इराम इत्। तिरश्चः; तिरश्चा, तिर्यग्भ्याम्, तिर्यग्भिः।

२४६। अचोऽराम। निमित्तापाय इति निमित्तमत्राऽरामः नैमित्तिको यरामः ॥

२४७। पूर्वस्य। यसर्वेश्वरादिभिन्नयोः स्वादितद्धितयोः परयोः पूर्वस्य विष्णुपदवत्त्वं भवति। प्रत्यग्भ्यामिति। विष्णुपदवत्त्वात् चवर्गस्येत्यादिना चरामस्य करामः विष्णुदासो विष्णुपदान्ते इत्यादिना करामस्य गरामः। ननु प्रत्यग्भ्यामित्यादौ यदि विष्णुपदवत्त्वेनैव चवर्गस्य कवर्गः कृतस्तर्हि चवर्गस्येत्यादौ वैष्णवग्रहणम्। किमर्थं कृतमिति चेत्तत्राह चवर्गस्येत्यादाविति। चवर्गस्य कवर्गो विष्णुपदान्ते वैष्णवे त्वसवर्गे इत्यस्मिन् लक्षणे वैष्णवग्रहणं केवलधात्वर्थम्। अन्येषां नामज-विष्णुपदसम्बन्धिनां सूत्राणामपि धातुपर्यन्तप्राप्तेर्ज्ञापकञ्च तथेति। तथा तेन पूर्वोक्तेन प्रकारेणेत्यर्थः पितॄच इति अचोऽरामहर इत्यादिना अराम-हरे कृते निमित्तापाये नैमित्तिकस्याप्यपाय इति न्यायेन ररामस्य ऋराम-स्ततस्त्रिविक्रमः। तदधिकारनिवृत्तेरनन्ताधिकारनिवृत्तः ॥

२४८। तिर्यच्। भगवति परे तिर्यचः स्थाने तिरश्चिर्भवति, तस्मिन्नेव परे उदचः स्थाने उदीचिर्भवति। ऋुङ्ण्विति ईश्वरहरिमित्र-

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

एवम् उदच् —उदङ्; उदञ्चम्, उदञ्चौ उदीचः; उदीचा, उदग्भ्याम् इत्यादि। क्रुञ्च्—क्रुङ्, क्रुञ्चौ, क्रुञ्चः; क्रुञ्चम्, क्रुञ्चौ, क्रुञ्चः; क्रुञ्चा, क्रुङ्भ्याम्; क्रुङ्षु। एवम् अञ्चु पूजार्थे; प्रत्यञ्चः, प्राञ्चः॥ २४८॥

ओव्रसचू छेदने धातुर्दन्त्य-मध्यः; ओ-उरामावितौ—

२४९। सस्य शश्चवर्गयोगे।

ततो व्रश्च् इति स्थिते—तस्य 'दैत्य'-शब्दपूर्वस्य क्विप्प्रत्यय-लोपे ररामस्य ऋरामः—दैत्यवृश्च्; सोर्हरः॥ २४९॥

२५०। छ-शो राज्-यज्-भ्राज्-परिव्राज्-सृज्-मृज्-भ्रस्ज्-व्रश्चां च षो विष्णुपदान्ते वैष्णवे च।

अथ नैमित्तिकापाये दन्त्यमध्य एव॥ २५०॥

२५१। स्कोः सत्सङ्गाद्योर्हरो विष्णुपदान्ते वैष्णवे च।

कङेभ्य इत्यादिना षत्वम्। पूजार्थे इति अञ्चेः पूजायां नलोपाभाव इत्यनेन, नलोपनिषेधः, प्रत्यगादिशब्दानां सप्तमीबहुवचने प्रत्यक्षु प्रत्यङ्क्षु इत्यादयः प्रयोगाः प्रसिद्धाः। अन्येषां मतन्त्वेवं शषसे वर्गाद्यास्तद्द्वितीय इत्यनुपदकारा आहुः—तन्मते प्रत्यक्ख्सु इत्यादयः। पक्षे यथासम्भवं द्वित्वादिकं ज्ञेयम्। केचिन्मते वर्गादिस्तद्द्वितीयः शषसे वा इत्यनेन, तन्मते प्रत्यक्सु प्रत्यक्ख्सु इत्यादिकमिति। दन्त्यमध्यो दन्त्यवर्णमध्यः॥

२४९। सस्य। तस्य व्रश्च इत्यस्य। ररामस्य ऋरामः। इति ग्रहिज्या व्ययि व्यधि वशि व्यचि व्रश्चि प्रच्छि भ्रस्जीनां सङ्कर्षणः कंसारावित्यनेन। सपरसर्वेश्वर यवराणामिऊरामादेशः सङ्कर्षणसंज्ञ इति। सोर्हर इति राधाविष्णुजनाभ्यामित्यादिना॥

२५०। छ-शो राज्। विष्णुपदान्ते विषये वैष्णवे च परे छशोः स्थाने राज् यजादीनामन्तस्यच स्थाने षो भवति। अथेति। नैमित्तिकोऽत्र शरामः॥

२५१। स्कोः। विष्णुपदान्ते विषये वैष्णवे च परे सत्सङ्गादिस्थितयोः सरामकरामयोर्हरो भवति॥

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

२५२। षस्य ड़ो विष्णुपदान्ते हरिघोषे च ।

२५३। विष्णुदासस्य हरिकमलं वा विरामे ।

दैत्यवृट् दैत्यवृड्, दैत्यवृश्चौ, दैत्यवृश्चः ; दैत्यवृड्भ्याम् ; दैत्यवृट्सु । जलमुच् ; सत्सङ्गान्तहरेणैव सुलोपसिद्धौ 'राधाविष्णु-जनाभ्याम्' (वि॰ प्र॰ २०४) इत्यत्र 'विष्णुजन'-ग्रहणवलात् नात्र 'स्को:' (वि॰ प्र॰ २५१) इति हरः—जलमुक् जलमुग्, जलमुचौ, जलमुचः ; जलमुग्भ्याम् ॥ २५६ ॥

२५४। पाणिनीयप्रत्याहारवाचिनामच्-शब्दादीनामुञ्-नञनुकरणस्य च न कवर्गादित्वम् ।

अच, अचौ, अचः ; अच्भ्याम् ; 'सस्य शः (वि॰ प्र॰ २४६)—अच् शु, छत्वे—अच्छु । उञ् ; उञौ, उञः ।

यदुराज्—यदुराट् यदुराड्, यदुराजौ, यदुराजः ।

भ्रस्ज्धातोः क्विपि भृज्ज्—'सत्सङ्गान्तस्य हरो' (वि॰ प्र॰-२४३) भृट् भृड्, भृज्जौ, भृज्जः ॥ २५४ ॥

२५२। षस्य । विष्णुपदान्ते विषये हरिघोषेच परे षस्य स्थाने ड़ो भवति ॥

२५३। विष्णुदास । विरामे परवर्णादर्शने । दैत्यवृट्स्विति षस्य ड़ कृते यादवमात्रे हरिकमलमित्यनेन डरामस्य टरामः । ननु जलमुगित्यत्र चवर्गस्येत्यादिना चरामस्य करामे कृते स्कोरित्यादिना करामहरः कस्मान्न स्यादिति चेत्तत्राह सत्सङ्गान्तेति । सत्सङ्गान्तस्य हरो विष्णुपदान्ते इत्यनेनैव विष्णुजनात् परस्य सोर्हरः सिध्यतीति । राधाविष्णुजनाभ्यामित्यत्र विष्णुजनग्रहणमनर्थकं भूतं, तस्मात्तत्र विष्णुजनग्रहणसामर्थ्यात् प्रथमं सोर्हरो भवतीति । जलमुगिति चरामस्य करामे कृते विष्णुदासो विष्णुपदान्त इन्यादिना करामस्य गरामः । ततश्च 'विष्णुदासस्य हरिकमलं वा विरामे' इत्यतेन गरामस्य करामः । पक्षे गरामस्यैव स्थितिः । एवमन्वत्रापि ॥

२५४। पाणिनीयेति । अच्शब्दादीनामिति आदिशब्देन इच् एच्

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

२५५। स्रज्-दिश्-दृश्-ऋत्विज्-उष्णिष्-दधृष्-अनुदकपूर्वस्पृश्-तादृश् इत्यादीनां को विष्णुपदान्ते।

ऋतौ यजति—ऋत्विक्, ऋत्विजौ ॥ २५५ ॥

युजः पुंसि—

२५६। युजोऽसमस्तस्य नुम् कृष्णस्थाने, न तु समाधौ।

अत्र 'सुटी'ति तस्यां भ्रमः। युङ्, युञ्जौ, युञ्जः; युग्भ्याम्। समस्तस्य समाध्यर्थस्य च न नुम्—कृष्णयुक् कृष्णयुग्, कृष्णयुजौ, कृष्णयुजः; कृष्णयुग्भ्याम्। युक् युग्, युजौ ॥ २५६ ॥

ऊर्जः पुंसि—

२५७। रात् सस्यैव सत्सङ्गान्तहरविधिः।

नियमोऽयम्;—'बहुत्र प्राप्तौ सङ्कोचनं नियमः'। ऊर्क्, ऊर्ग्, ऊर्ज्जौ, ऊर्ज्जः। विश्वसृज्—विश्वसृट् विश्वसृड्, विश्वसृजौ,

---

प्रभृतीनां ग्रहणम्। उञो नञ् इत्येव पाठः। अनुकरणस्य अनुकरण शब्दस्य। कवर्गादित्वनिषेधात्। सस्य श इति। सस्य शश्चवर्गयोग इत्यनेन छत्व इति। ततः शश्चो वेत्यनेन। भृज्जिति। ग्रहिज्या व्ययि व्यधि वशीत्यादिना सङ्कर्षणः। सस्य जो जे नतु वैष्णवे इत्यनेन सस्य जः॥

२५५। स्रज्-दिश्। विष्णुपदान्ते विषये स्रज् दिश दृशादीनामन्तः को भवति। अनुदकेति। उदकशब्देतरशब्दपूर्वस्पृशोऽन्तः को भवतीत्यर्थः। ऋत्वगिति। वचि स्वपि यजादीनां सङ्कर्षणः कपिल इत्यनेन सङ्कर्षणः। छशोरित्यादिना षरामे प्राप्ते करामविधानम्। युजः पुंसीति रूपं निरूप्यते इति शेषः॥

२५६। युजो। कृष्णस्थाने परे असमस्तस्य युजो नुम् भवति, नतु समाधाविति। युज् समाधावित्यस्य क्विवन्तस्य युजो नुम् न भवतीत्यर्थः। युङिति। युजिर योग इत्यस्य क्विवन्तस्य रूपम्। असमस्तस्येति नतु समाधावितिच यदुक्तः। तदेव व्याचष्टे समस्तस्येति युगिति युज् समाधावित्यस्य क्विवन्तस्य रूपम्॥

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

विश्वसृजः। षत्वं न इति' केचित्—विश्वसृक्। विश्वसृट्सु।

कंसजित्, कंसजितौ, कंसजितः; कंसजिद्भ्याम्, कंसजित्सु।

उरामानुवन्धो 'महतु'। तस्य पुंसि 'नान्त-धातुबर्जित'-(वि° प्र° २२६) इति त्रिविक्रमः; 'अचश्चतुर्भुज'-(वि° प्र° २४१) इति नुम्; सोर्हरः सत्सङ्गान्तस्य हरः; अत्राकरणात्, 'क्वचिदन्तरङ्गे' इत्यादि वक्ष्यमाणन्यायात्, ब्रह्मेशान्तान्नुक्' (वि° प्र° २३३) इत्यत्र ज्ञापकेन सर्वेश्वरेण त्वागम-नराम-हराभावस्य नाम्नि निश्चयात् नस्य हरो न स्यात्—महान्, महान्तौ, महान्तः; महान्तम्, महान्तौ, महतः; महता, महद्भ्याम्; हे महन्! ॥ २५७॥

'भगवतु'—

२५८। अत्वसन्तोद्धवस्य त्रिविक्रमो बुद्धवर्जित-सौ, धातुं विना।

भगवान्, भगवन्तौ, भगवन्तः; भगवन्तम्, भगवन्तौ, भगवतः; भगवता, भगवद्भ्याम् ॥ २५८॥

२५७। रात्। रात् परस्य सत्सङ्गान्तस्य हरविधिर्भवन् सस्यैव भवति नान्यस्येत्यर्थः। नियमलक्षणमाह वहुत्रेति। सङ्कोचनं स्थापनविशेषेण स्थानम्। ननु महानित्यत्र नामान्तस्य नस्य हरोविष्णुपदान्ते बुद्धं विनेत्य-नेन नस्य हरः कस्मान्नस्यादितिचेत्तत्र सिद्धान्तमाह—अत्राकरणादित्यादि। तत्रात्रेति यद्यत्र नस्य हरः स्यात्, तदानामान्तस्येति लक्षणमत्रैव विदध्यात् तस्मादत्राकरणान्न नस्य हर इति। क्वचिदिति। क्वचिदन्तरङ्गे क्रियमाणे कार्ये तदनिमित्तं बहिरङ्गमसिद्धं स्यादिति तत्रान्तरङ्ग कार्यं नस्य हरः। बहि-रङ्गं नुम्विधानं उभयाश्रितत्वात्। ब्रह्मेशान्तादिति। नुकि कृते नामान्त-स्येत्यादिना तस्य हरेच कृते दधिभ्यामित्यादीनां सिद्धत्वात् सर्वेश्वरस्यो-द्धृतत्वमतो ज्ञापकत्वम्। निश्चयादित्यनन्तरं च शब्द प्रयोग उचितः॥

२५८। अत्व। अत्वन्तस्य असन्तस्यच सम्बन्धिन उद्धवस्य त्रिवि-क्रमो भवति॥

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

२५६। भगवतु-अघवतु-भवतूनां भगोस्-अघोस्-भोस् इति निपाता वा बुद्धे।

'पूर्व-परयोः सहैवादेशौ निपातः'। हे भगोः! हे भगवन्! हे अघोः! हे अघवन्! हे भोः! हे भवन्! कथं 'भो वैष्णवाः? अव्ययत्वात्। 'भगवत्'-शब्दात् भगवानिवाचरति क्यङन्तात् क्विपि 'भगवत्'। तस्मात् स्वादौ प्रकृतवदेव रूपं स्यात्, नामावस्थायां चतुर्भुजानुबन्धत्वात् भगवान्।

'ददतृ'-'जक्षतृ'-इत्यादिशब्दानां तु कृदन्तप्रकरणे (१२४२-संख्यक-सूत्रे)नुम्-निषेधो वक्ष्यते—ददत्, ददतौ, ददतः; ददद्भ्याम्। जक्षत्, जक्षतौ, जक्षतः; जक्षद्भ्याम्। ऋरामानुबन्धो 'भवतृ', तत् पुंसि—भवन्, भवन्तौ, भवन्तः; भवद्भ्याम्; हे भवन्!

मुरं मथ्नातीति—मुरमत् मुरमद्, मुरमथौ।

कृष्णं वेत्तीति कृष्णविद्, तत् पुंसि—कृष्णवित् कृष्णविद्, कृष्णेविदौ॥ २५६॥

सुपाच्छब्दस्य—सुपात् सुपाद्;—

२६०। पाच्छब्दस्य वामनो भगवति।

सुपदः। एवं 'पाद'-शब्दस्य 'पद्'-आदेशोऽपि 'पदः' इत्यादि। आमि नुटं बाधित्वा विरिञ्चिरेव, 'विरिञ्चितो विष्णुर्बलवान्, विष्णुतः सर्वविरिञ्चिः' इति न्यायेन—पदाम्।

२५६। भगवतु। निपातलक्षणमाह पूर्वेति। सहैवेति एकदैवेत्यर्थः। कथमिति। कथं भो वैष्णवा इति भवतु भवन्तो वैष्णवा इत्येव भवितु-मर्हति। तत्र सिद्धान्तमाह अव्ययत्वादिति। तथाच भाष्यम्। अव्ययमेष भोः शब्दोनैष भवत् प्रकृतिरिति। भगवत् शब्दादिति। स्वादाविति स्वादौ सतीत्यर्थः; प्रकृतवत् उक्तभगवच्छब्दरूपवत्। अत्र हेतुमाह नामेति। नुम् निषेधो वक्ष्यत इति न नारायणाच्छतुर्णुम् ब्रह्मणस्तु कृष्णस्थाने वेत्यनेन॥

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

'निशा-हृदय-मास-यूष-दोषां विष्णुजने तु विरिञ्चिर्नास्ति, भाष्य-चान्द्रादिष्वघृतत्वात्' इति वर्धमानः। विरिञ्चिसद्भावे तु 'षस्य ड़ः' इतिवत् शस्य जो मन्तव्यः। 'छशो राज्'-इत्यादिकञ्च धातुपरमेव, ततो—निज्भ्याम्, निच्शु निच्छु ॥ २६० ॥

कृष्ण-पूर्वस्य बुध्धातोः 'कृष्णं बुध्यति' इति क्विपि 'कृष्णबुध्', तत् पुंसि—

२६१। जवर्ज-हरिगदादेरेकसर्वेश्वरस्य धातो-र्हरिघोषान्तस्यादौ हरिघोषत्वं विष्णुपदान्ते, सध्वोश्च ।

कृष्णभुत् कृष्णभुद्, कृष्णबुधौ, कृष्णबुधः। एवं तत्त्वभुदादयः। 'जवर्ज'-इति किम् ? जभ्—जप्, जभो, जभः इत्यादि 'एकसर्वेश्वरस्य' इति किम् ? क्यन्-क्विवन्तस्य धातोर्दामरुधः—दामरुत्।

'धातु'-पदेन धात्ववयवोऽपि गृह्यते ; तेन गोविन्देन भातीति क-प्रत्ययान्तस्य गोविन्दभः, तस्य णि-क्विवन्तस्य गोविन्दभ्—गोविन्धप्, गोविन्दभौ, गोविन्दभः। एवं 'पुण्ड्रभ्'—पुण्ढ्रप्। अत्र प्रक्रिया-कलाप-काशिका-भाषावृत्तयो विचार्याः ; किन्तु प्रक्रियायाम् 'अधोक्' 'गोविन्धप्' च प्रश्नपदं भवेत् ; कालापे 'दामरुत्' .'जप्' च। काशिकादौ न संशयः ॥ २६१ ॥

२६०। पाच्छब्दस्य। आमि नुटं वाधित्वा विरिञ्चिरेवेति अत्र हेतुमाह विरिञ्चित इति। निशेति। नास्ति न भवति। अत्र बर्द्धमान-मतन्तु नास्माकं मतम्। विरिञ्चीति। सद्भावः सत्ता विद्यमानता विरिञ्चि विद्यमानतायामित्यर्थः। ननु विरिञ्चौ कृते छशोराजेत्यादिना शस्य यः कस्मान्नस्यादिति चेत्तत्राह छशो राजेत्यादिकञ्च धातु परमेवेति ॥

२६१। जवर्ज। विष्णुपदान्ते विषये सध्वोश्च परयोः एकसर्वेश्वरस्य जवर्ज हरिगदादेर्हरिघोषान्तस्य धातोरादौ हरिघोषत्वं भवति। गोविन्धविति—गोवि देन भातीति 'अकर्मण्यारामात् कः' इत्यनेन कः, 'आरामहरः कंसारिसर्वेश्वर रामधातुके इटि ऊसि चेत्य'नेन आरामहरः, ततो गोविन्दभमाचष्टे इत्यर्थे गोविन्दभशब्दात् मुण्ड मिश्रेत्यादिना णिः,

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

'राजन्' ; 'नान्त-' (वि° प्र° २२६) इति त्रिविक्रमः, सोर्हरः—

२६२। नामान्तस्य नस्य हरो विष्णुपदान्ते, बुद्धं विना।

प्रथमतो नलोपाभावः, 'पथिन्-मथिन्'-(वि° प्र° २६५) इत्यादौ वक्ष्यमाण-नलोपवैयर्थ्यात्—राजा, राजानौ राजानः ; राजानम्, राजानौ ; 'व-म-सत्सङ्गहीनस्य' (वि° प्र° २३६) इति अरामहरः ; 'तवर्गस्य चवर्गे'- (वि° प्र° २४२) ज्ञोः सत्संगे ज्ञः—राज्ञः, राज्ञा। 'क्वचिदन्तरङ्गे कार्ये क्रियमाणे तदनिमित्तं बहिरङ्गमसिद्धं स्यात्'

'अरामहरोरामधातुके' इत्यनेन अरामहरः, ततः क्विप्, 'णेर्हरोऽनिड़ादौ रामधातुके' इत्यनेन णेर्हरः, अत्र क्विवन्तस्य गोविन्दभो धातोरवयवस्य दभ आदौ हरिघोषत्वम्। पुण्ढ्रविति, पुण्ड्रेण भातीति क-प्रत्ययान्तः पुण्ड्र-भस्तस्य णि-क्विवन्तस्य पुण्ड्रभ्, पुण्ढ्रविति पूर्ववत्। अत्रेति—अत्र हरिघोषत्वविधाने प्रक्रिया-कलाप-काशिकावृत्तय इति—प्रक्रिया, कलापः, काशिका वृत्तिश्चेत्यर्थः। पाठकैरेता विचार्याः। किन्तु प्रक्रियायां अधोगिति, गोविन्धविति च प्रश्नपदं भवेद्भवति, तस्मात् प्रक्रियायां संशयो वर्तते इत्यर्थः। कलापे दामरुद्जप् च प्रश्नपदं, तस्मात्तत्रापि संशयो वर्तते। काशिकादावित्यादिशब्देन वृत्तेर्ग्रहणम्। अधोगिति, दुह प्रपूरणे भूतेश्वर दिप्, 'धातोः पूर्वमत् भूतेश्वर-भूतेशाजितेष्विति' धातोः पूर्वमत्, 'लघूद्धवस्य गोविन्दः' इत्यनेन गोविन्दः, 'दादेस्तु धातो र्घः' इति हस्य घः 'विष्णुजनात् दिस्योर्हरः' इत्यनेन दिप् सिपोर्हरः, ततो जवर्जमित्यादिना दस्य धः, विष्णुदासो विष्णुपदान्तेत्यादिना गरामः, विष्णुदासस्य हरि-कमलम्वेत्यनेन करामः ॥

२६२। नामान्तस्य। नामान्तस्य नाम्नोऽन्तेस्थितस्य। प्रथमतो न लोपाभाव इति, त्रिविक्रमानन्तरं प्रथमतो न लोपे सति न लोपस्य महाहर-त्वात् राजा इति सविष्णुसर्गरूपं स्यात्। प्रथमतो न-लोपाभावे हेतुमाह पथि-न्निति। 'पथिन्-मथिन्-ऋभुक्षिन्नित्येषां नस्य हरः सावि'त्यस्मिन् लक्षणे वक्ष्यमाणस्य न-लोपस्य वैयर्थ्यादिति, तस्मात्तत्र प्रथमतो न लोपः, अतः पन्था इत्यादि सविष्णुसर्गरूपं भवति। क्वचिदिति अत्रान्तरङ्गकार्यं

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

इति न्यायेन नस्य हरासिद्धेः 'कृष्णस्य त्रिविक्रमो गोपाले' (वि° प्र° १६०) इत्यादिकं न प्राप्नोतीत्यर्थः ; किन्तु नवयोर्हरे 'कृष्ण'-संज्ञा न वाच्या—राजभ्याम्, राजभिः ; राज्ञे, राजभ्याम्, राजभ्यः ; राज्ञः, राजभ्याम्, राजभ्यः ; राज्ञः, राज्ञोः, राज्ञाम् ; 'ईङ्च्योस्तु वा' (वि° प्र° २३६) राज्ञि राजनि, राज्ञोः, राजसु ; हे राजन् !

'यूष'-शब्दस्य 'यदुषु वा' (वि° प्र° १७५) इत्यादिना यूषन्नादेशे— 'आदेशः स्थानिवत् क्वचित् नाम-धातु-प्रत्यय-विष्णुपदानामादेशस्य तज्जातिवद्भावः सर्वत्रैव, वर्णानां तद्व्यक्तिवद्भावश्च' यत्र मंस्यते तत्रैव इत्यर्थः—तेन नामत्वे सत्यनोऽरामहरः (वि° प्र° २३६)—यूष्णः, यूष्णा। एवं 'यज्वन्,' 'आत्मन्,' सुधर्मन्' इत्यादयः ; किन्तु 'व-म-सत्संगहीनस्य' इति विशेषणादरामहरो नास्ति—यज्वनः, यज्वना। एवं 'श्वन्', 'युवन्', 'मघवन्' । श्वा, श्वानौ, श्वानः ॥ २६२ ॥

क्वचिद्विशेषः—

२६३ । श्वन्-युवन्-मघवन् इत्येषां वस्य उर्भगवति ।

ईव् वर्जित-तद्धिते तु न, युवतीत्यादिबर्जम् । 'वस्य' इति साराम-

---

त्रिविक्रमादि, बहिरङ्गं नस्य हरः, न प्राप्नोतीत्यर्थं इति बहुषु पुस्तकेषु दृश्यते, तत्तु लिपिकरप्रमादकृतम् । न प्राप्नोतीत्यन्य इत्येव ज्ञेयम् । अत्र क्वचिदन्तरङ्ग इत्यादिन्यायाङ्गीकारमकृत्वा कृष्णसंज्ञत्वमेव निषिध्यते, किन्तु 'नवयोर्हरे कृष्णसंज्ञा न वाच्ये'ति सूत्रे प्रत्ययरूप निमित्तादन्यस्य हरोपि महाहर इति महाहरत्वात् त्रिविक्रमादिकं नस्यादिति ज्ञेयम् । आदेशः स्थानिवत् क्वचिदिति, अर्थमाह नामेति, नाम्नो धातोः प्रत्ययस्य, विष्णुपदस्य च तज्जातिवद्भावः, नामादिस्वरूपवद्भावः सर्वत्रैव भवति, वर्णानामादेशस्य, तद्व्यक्तिवद्भाव आदेशि-वर्ण-स्वरूप-वद्भावश्च यत्र मन्तव्यस्तत्रैव, नतु सर्वत्रेति । अतो अत्र युषन्नादेशस्यापि नामत्वम् । क्वचिद्विशेष इति, विशेषमाह ॥

२६३ । श्वन्-युवन् । ईव्वर्जित युवती इति आदिर्येषां तान् वर्जयित्वा, ईव्वर्जित-तद्धिते तु परे वस्य उ नं भवति । ईव्वर्जिततद्धिते निषे-

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

निर्देशः। शुनः ; शुना, श्वभ्याम्, श्वभिः। शसि—यूनः ; यूना, युवभ्याम्, युवभिः। एवं मघोनः, मघोना। 'सौ च मघवन् मघवा वा' इति तु कालापाः (शब्दप्रकरणम्—१६५)।

"वहति स्वेच्छया वायुरुद्गच्छति च भास्करः।
हविर्जक्षिति निःशङ्को मखेषु मघवानसौ॥" इति भट्टिः (१८।१९)

'मघवतु' शब्दोऽप्यस्ति, 'मघवद्वज्रलज्जानिदानम्', 'स एवमुक्त्वा मघवन्तम्' इत्यादि प्रयोगदर्शनात् ; मघवान्, मघवन्तौ, मघवन्तः ; मघवद्भ्याम्।

अथ दिवसवाची 'प्रतिदिवन्'-शब्दः—प्रतिदिवा, प्रतिदिवानौ, प्रतिदिवानः ; प्रतिदिवानम्, प्रतिदिवानौ॥ २६३॥

२६४। धातो र-व-प्रागिदुतोस्त्रिविक्रमो र-वतो विष्णुजने, न कुर-छुर-नामधातूनां, न च तद्धित-ये।

नाम्नो जातो धातुः 'नामधातुः' (विभुः—आ° प्र° ८७५-९२९) इति वक्ष्यते। अत्र पाठाद्विष्णुजनो वर्णमात्रं गृह्यते, न केवल-

---

धात् नाम्नो ग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणमिति न्यायाङ्गीकारेण युवती-त्यादिषु वस्य उः स्यादिति ज्ञेयम्। युवतीति ईवन्तम्। वस्यैति साराम-निर्देश इति, तस्मादरामसहितवरामस्य उर्भवतीति। ननु युन इत्यत्र लुलुवुष्-इतिवदुरामे कृते, धातुचतुःसनस्येयुवावित्यनेन उवादेशः कस्मान्नस्यादिति चेत्तत्रैवं वक्तव्यम्। आदेशः स्थानिवत् क्वचिदिति न्यायेनात्र उरामस्य पूर्ववरामव्यक्तिवद्भावो मन्तव्यस्तत्र तु न सौ। मघवेति। अस्माकं मते मघवानिति तु कालापा वदन्तीति शेषः। मघवानिति पदं विरुद्धमिति भट्टिप्रयोगं दर्शयति हविर्जक्षितीति। मघवन्शब्द इन्द्रवाचकः। यदि मघवानित्यविरुद्धं, तर्हि अस्माकं मते तत् कथं भवत्विति चेत्तत्राह मघवतु शब्दोऽप्यस्तीति, सोऽपीन्द्रवाचक एव। मघवतुशब्दसद्भावे हेतुमाह मघवद्वज्रेति॥

२६४। धातो र-व। र-वतः र-वाभ्यां परवर्तिनि विष्णुजने परे धातु-सम्बन्धिनो र-वाभ्यां पूर्वयोरिरामोरामयोस्त्रिविक्रमो भवति। न कुर्।

n Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

स्न्नादयः। कुरादिनिषेधान्नाम्नोऽन्यत्रापि ज्ञेयम्। ततः शसि—प्रतिदीव्नः; प्रतिदीव्ना। अरामहरस्य निमित्तत्वं मत्वैवात्र त्रिविक्रम-विधानं, ततो नासिद्धत्वम्। प्रतिदिवभ्याम्; तदेतत् प्रक्रिया-कौमुद्यादौ (पा° ८।२।२)। अन्ये तु 'प्रतिदीव्नो नस्य विष्णुसर्गो विष्णुपदान्ते' इति मन्यन्ते—प्रतिदिवाः, प्रतिदिवोभ्याम् ॥ २६४ ॥

कुर्-छुर् नामधातूनां त्रिविक्रमो न भवति। अतः कुर्वः कुर्मः कुर्यादित्यादौ छुर्यंत इत्यादौ, नामधातौ दिव्यति चतुर्यतीत्यादौ, व्यतिरेकेण कुक्कुरायत इत्यादौ च त्रिविक्रमो न भवति।

न च। तद्धित-येच परे त्रिविक्रमो न भवति, अतः धुर्य इत्यादौ त्रिविक्रमाभावः। रवत इति स्पष्टार्थम्, अन्यथा येन न व्यवधानं सम्भवति, तेन व्यवधानेऽपि स्यादिति न्यायेनान्यव्यवधानेऽपीति प्रतिदिवानावित्यादौ त्रिविक्रमशङ्का स्यात्, किञ्च स्थान्यंशेऽनयोः सद्भावे एव निमित्तांशे सद्भाव उचितो, विपरीते तु विपरीतस्तदन्वयव्यतिरेकानुविधानात्, एवं निमित्तांशेऽपि योज्यं, तस्मादनयोः परतः परवर्तिनि विष्णुजने सति अनयोः पूर्वस्मिन् धातोरिदुतोस्त्रिविक्रमो भवति, नान्यव्यवधानेन। र-वप्रागिति किं? विध्यति, वुध्यति। धातोरिति किं? निर्गुणः, चतुर्धा, वलिव्यवसितिः, गुरुव्यवस्था, दुरित्यादौ न त्रिविक्रमेण भाव्यं, कुरादिगण पठनानुरोधात्, तथा उब्ज क्विप्, उप् उब्भ्यां, तृण्, उब्जितेत्यादौच रराम-साहचर्यादन्तस्थस्यैव ग्रहणादस्य त्वौष्ठचत्वात् न। विष्णुजन इति किं? प्रतिदिवानौ। अत्रेति— अत्र धातुसम्बन्धिलक्षणे विष्णुजनस्य पाठात् विष्णुजनवर्णमात्रं गृह्यते। नाम्नोऽन्यत्रापि ज्ञेयमिति, दीव्यतीत्यादौ त्रिविक्रमो भवति—अरामहरस्येति। प्रतिदीव्न इत्यादौ अरामहरस्य निमित्तत्वं मत्वैव त्रिविक्रमविधाणं कृतमिति क्वचिदन्तरङ्गइत्यादिन्यायेन अरामहरस्य नासिद्धत्वम्। तदिति—तदेतद् दर्शितं रूपं मतं वा प्रक्रिया-कौमुद्यादौ सम्मतमिति शेषः। अन्येतु प्रतिदी॰ो नस्य विष्णुसर्गो विष्णु-पदान्त इति मन्यन्ते, तन्मते प्रतिदिवाः प्रतिदिवोभ्यामिति, प्रतिदिवा इति, प्रथमतस्त्रिविक्रमस्ततः सोर्हरस्ततो नस्य विष्णुसर्गः ॥

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

२६५। पथिन्-मथिन्-ऋभुक्षिन्नित्येषां नस्य हरः सौ।

२६६। पथ्यादीनामिरामस्यारामः कृष्णस्थाने, थात् पूर्वं नुक् च।

'अविष्णुपदान्तस्य' (वि° प्र° २३१) इति 'विष्णुचक्रस्य हरिवेणुः' (स° प्र° ११४) इति ; अत्र नागरलिपावप्यविष्णुपदान्ते यद्विष्णुचक्रं, तन्नोचितम् ; पन्थाः, पन्थानौ, पन्थानः ; पन्थानम्, पन्थानौ ॥ २६५-२६६ ॥

२६७। पथ्यादीनां संसारहरो भगवति।

पथः ; पथा। 'एव'कारेणैव सर्वत्र नियमात् 'नामान्तस्य नस्य हरः' (वि° प्र° २६२), तेन पथिभ्याम्, पथिभिः। एवं मन्थाः, मन्थानौ, मन्थानः ; ऋभुक्षाः, ऋभुक्षाणौ, ऋभुक्षाणः ॥ २६७ ॥

अथ 'शार्ङ्गिन्'—

२६८। इन्-हन्-पूषन्-अर्यमन् इत्येषामुद्धवस्य त्रिविक्रमः सु-श्योरेव।

शार्ङ्गी, शार्ङ्गिणौ, शार्ङ्गिणः ; शार्ङ्गिणम्, शार्ङ्गिणौ, शार्ङ्गिणः ; शार्ङ्गिभ्याम् ; हे शार्ङ्गिन् ! एवं 'वनमालिन्', 'हलिन्', 'दण्डिन्'।

२६५। पथिन्। सुगमम् ॥

२६६। पथ्या। अविष्ण्विति, 'अविष्णुपदान्तस्य नस्य मस्यच विष्णुचक्रं वैष्णवे' इत्यनेन विहितस्य विष्णुचक्रस्य स्थाने 'विष्णुचक्रस्य हरिवेणु-विष्णुवर्गे' इत्यादिना हरिवेणुरिति। अत्रेति—नागरलिपो नागरलिखने ॥

२६७। पथ्या। ननु पथिन् मथिन् इत्यादि लक्षणस्य पृथक्करणात् एव-पथिभ्यामित्यादौ नामान्तस्येत्यादिना नलोपो न भवत्विति चेत्तत्राह कारेणैवेति—एवकारेणैव सर्वत्र नियमः, अतः एवकाराभावेन नियमाभावात् ; नामान्तस्येत्यादिना नस्य हरः स्यादेवेति ॥

२६८। इन्-हन्। नियमसूचनार्थमेवशब्दोपादानम् ॥

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

'हन्' इति 'हन्'धातुः ; ततः कंसहन्—कंसहा, कंसहनौ, कंसहनः ; कंसहनम्, कंसहनौ ॥ २६८ ॥

'व-म-सत्सङ्गहीनस्य' (वि° प्र° २३६) इति अरामहरः—

२६९ । हनो हस्य घो णिन्नयोः ।

कंसघ्नः ; कंसघ्ना, कंसहभ्याम् ; ङौ—कंसहनि, कंसघ्नि ; हे कंसहन् ! एवं पूषा, पूषणौ, पूषणः ; पूषणम्, पूषणौ, पूष्णः ; पूष्णि, पूषणि, 'पूषि च' इत्येके । अर्य्यमा, अर्य्यमणौ ।

संख्याशब्दाः 'पञ्चन्'-प्रभृतयो नित्यबहुवचनान्ताः त्रिषु सरूपाः । 'षनान्त-संख्यातः कतेश्च' (वि° प्र° १४४) इति पञ्च, पञ्च, पञ्चभिः, पञ्चभ्यः ॥ २६९ ॥

२७० । र-ष-नान्त-संख्याभ्यो नुडामि स्वार्थे ।

२७१ । नान्तोद्धवस्य त्रिविक्रमो नामि ।

पञ्चानाम् ; पञ्चसु । एवं 'सप्तन्', अष्टन्', 'नवन्', दशन्' ॥ २७०-२७१ ॥

२७२ । अष्टन् आ विष्णुभक्तिषु वा ।

२७३ । तस्मात् जस्-शसोरौश् स्वार्थे ।

---

२६९ । हनो हस्य । ण इत् यस्य स णित्, णिच्च नश्च णिन्नौ, तयोः परयोः । पुषि चेत्येक इति—तन्मते ङौ परे अनो लुग् भवति । संख्याशब्दा इति—त्रिषु लिङ्गेषु सरूपाः समानरूपाः । 'षणान्ते'ति जस्-शसोर्महाहरः ॥

२७० । र-ष-नान्त । सुगमम् ॥

२७१ । नान्तो । ननु नान्तात् कथं नुड् विधीयते ? पञ्चानामित्यादीनां 'संख्यानान्तोद्धवस्य त्रिविक्रम आमी'ति कृते सिद्धत्वादिति न वाच्यं, अस्वार्थे प्रियपञ्च्नामित्यत्र प्रियपञ्चानामित्यनिष्टरूपं स्यात्, अष्टानामित्यत्र अष्टन् आ विष्णुभक्तिषु वेत्यनेनारामे कृते अष्टामितिच स्यात् ॥

२७२ । अष्टन् । एकवर्णो विधिरन्ते प्रवर्तते इति नरामस्यारामः ॥

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

श् इत्। 'शित् सर्वस्य' इति न्यायेन शिदादेशः सर्वादेशः। अष्टौ अष्ट, अष्टौ अष्ट, अष्टाभिः अष्टभिः, अष्टाभ्यः अष्टभ्यः; पक्षद्वयेऽपि अष्टानाम्; अष्टासु अष्टसु। एवं परम-पञ्च, परमाष्टौ इत्यादि। अस्वार्थे तु—प्रियपञ्चा, प्रियपञ्चानौ, प्रियपञ्चानः; भगवति—प्रियपञ्च्ञः इत्यादि; आमि—प्रियपञ्च्ञाम्। अष्टनः परार्थत्वेऽप्यात्वं वा, न त्वौश्—प्रियाष्टा, प्रियाष्टौ, प्रियाष्टाः; भगवति—'विश्वपा'-वदेव। प्रियाष्टः; आमि—प्रियाष्टाम्। पक्षे—प्रियाष्टा, प्रियाष्टानौ, प्रियाष्टानः; भगवति—प्रियाष्ट्नः; आमि—प्रियाष्ट्नाम्॥२७२-२७३॥

'अर्वन्'—अर्वा;—

२७४। अनञ्-पूर्वस्यार्वणोऽर्वतृ सुं विना।

चतुर्भुजानुवन्धानां नुम्॥ २७४॥

२७५। नवर्ज-तवर्गस्थस्य नस्य न णत्वम्।

अर्वन्तौ, अर्वन्तः; अर्वन्तम्, अर्वन्तौ, अर्वतः; अर्वता अर्वद्भ्याम्; हे अर्वन्! नञ्पूर्वस्य तु—अनर्वा, अनर्वाणौ।

कृष्णगुप्, तस्य पुंसि—कृष्णगुप् कृष्णगुव्, कृष्णगुपौ॥ २७५॥

मान्तः 'प्रशाम्', तस्य पुंसि—

२७६। धातोर्मो नो विष्णुपदान्ते म-वयोश्च।

२७३। तस्मात्। तस्मादारामात् परयोर्जसशसोः स्थाने स्वार्थे औश भवति। शिदिति—सर्वादेशः समुदयादेशः। परमपञ्चेति—परमाश्च ते पञ्च चेति विग्रहः, एवं परमाष्टाविति, प्रियपञ्चेति—प्रियाः पञ्च यस्येति विग्रहः। अष्टन इति—परार्थत्वेप्यात्वं वेति, आरामविधानसूत्रे स्वार्थशब्दोपादानाभावादिति शेषः। नत्वौशिति—औश्विधानसूत्रे स्वार्थशब्दोपानादिति शेषः॥

२७४। अनञ्। सुं विना विष्णुभक्तिषु परासु अनञ् पूर्वस्य अर्वन् शब्दस्य स्थाने अर्वतृ भवति॥

२७५। नवर्ज। सुगमम्॥

n Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

अत्र 'झलि च' इति तस्यां भ्रमः ; 'संगंस्यते' इत्यादौ विधान-वलान्नरामस्यैव स्थितिः स्यात्। प्रशान् ; 'प्रशानो नस्य चादौ' (स° प्र° १०८) इति ज्ञापकान्नस्य हरो न स्यात्। प्रशामौ, प्रशामः ; प्रशान्भ्याम् ॥ २७६ ॥

'चतुर्' नित्यं बहुवचनान्तः, तस्य पुंसि—

२७७। चतुरनडुहोराम् कृष्णस्थाने, बुद्धे त्वम्।

म् इत्। चत्वारः ; चतुरः। विष्णुसर्गे कृते पुनारराम:— चतुर्भिः ; चतुर्भ्यः ; 'र-ष-नान्त-' (वि° प्र° २७०) इति नुट्— चतुर्णाम् ॥ २७७ ॥

२७८। ररामस्य न विष्णुसर्गः सुपि।

चतुर्षु। 'प्रियचतुर्,—प्रियचत्वाः, प्रियचत्वारौ, प्रियचत्वारः। अस्वार्थत्वादामि न नुट्—प्रियचतुराम् ; हे प्रियचत्वः !

२७६। धातोः। विष्णुपदान्ते विषये म-वयोश्च परयोः। अत्रेति, झलिचेति तस्यां प्रक्रियाकौमुद्यां भ्रमः सर्वेषाममतम्। दोषमप्याह संगंस्यत इत्यादाविति, विधानवलात् विधानसामर्थ्यात्। गंस्यत इति— गम्लृ सूप्लृ गतौ अविष्णुपदान्तस्येत्यादिना मस्य विष्णुचक्रम्। यद्यत्र नरामः स्यात् तदा तस्यैव स्थितिः स्यात्, अन्यथा झलीति तद्विधानमनर्थकं भवतीति। प्रशान्भ्यामित्यादीनां प्रक्रियाकौमुदीमतेऽपि विष्णुपदत्वेनैव सिद्धिरिति ज्ञेयम्। ननु प्रशानित्यत्र नामान्तस्येत्यादिना नस्य हरः कस्मान्न भवतीति चेत्तत्राह प्रशान् इति, यद्यत्र नस्य हरः स्यात्तदा प्रशानो नस्य चादौ हरिवेणुरिति सूत्रमनर्थकं स्यात्तस्मान्नात्र नस्य हरः ॥

२७७। चतु। पुनारराम इति, 'अनीश्वरादपि ररामजः' इत्यनेन ॥

२७८। ररामस्य। सुपि परो हलन्विति, 'ईश्वरहरिमित्रेत्या'दिना षत्वम्। षण इति—'यणो हरिमित्रस्य लुक् प्रतिषेधो वाच्य' इति, अवभ्र-शब्दस्य ररामहरो न भवतीति तु मतं, तस्यां कल्पितमेव, नतु पुर्वचार्य-सम्मतम्। दैत्येति, 'अनेकसर्वेश्वरस्य संसारहरः' इत्यनेन संसारहरः। दैत्यवित्यत्र वरामस्य विष्णुदासत्वाभावात् पक्षे हरिकमलत्वाभाव इति ॥

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

'हल्'शब्दस्य सुपि हल्षु। अभ्रतीति क्विपि 'अभ्र'शब्दस्य सौ सत्सङ्गान्तहरे—अप् अव्। 'यणः प्रतिषेधो वाच्यः' इति तु तस्यां विकल्पितम्। 'दैत्यवृश्चमाचष्टे' इति ण्यन्तात् क्विप्-प्रत्ययः—दैत्यव्, दैत्यवौ ॥ २७८ ॥

२७९। यवयोर्विष्णुपदान्तयोर्हरो गोपाले।

'नवयोर्हरे' (वि° प्र° वृत्तिः २६२) इति—दैत्यभ्याम्; दैत्यभिः; दैत्यव्षु ॥ २७९ ॥

२८०। सर्वेश्वरे तु विकल्पः, हरे सति पुनर्न सन्धिश्च।

दैत्यव् आयाति=दैत्य आयाति, दैत्यवायाति।

'प्रच्छ्'धातोः क्विवन्तः शरामान्तः कृष्णप्राश्—कृष्णप्राट्, कृष्णप्राशौ, 'कृष्णप्राच्छौ' इत्येके। एवं वाञ्छेर्वान्श्, हरविधेर्नित्यत्वात्—वान्, वांशौ, वांशः; 'वाञ्छौ' इत्येके। कृष्णस्पृश्—कृष्णस्पृक्, कृष्णस्पृशौ। 'उदक'-पूर्वत्वे तु उदकस्पृट्।

२७९। यवयो। सुगमम्। नवयोर्हर इतीति। 'नवयोर्हरे कृष्णसंज्ञा न वाच्येति' दैत्यभ्यामित्यादौ न त्रिविक्रमादि। दैत्यव्ष्विति—'ईश्वर हरिमित्र'इत्यादिना षत्वम् ॥

२८०। सर्वे। विष्णुपदान्तयोर्यवयोः सर्वेश्वरे तु परे हरो वा भवति। हरे। कृष्णप्राशिति, प्रच्छधातोः क्विप् 'प्रच्छादीनां त्रिविक्रमो न च सङ्कर्षणः' इति त्रिविक्रमः, सङ्कर्षणनिषेधश्च 'छस्य शो वस्य ऊठ् हरिवेणौ' क्वौ, कंसारि-वैष्णवे च' इति छस्य शः। कृष्णप्राड़िति, 'छशोराजे'त्यादिना शस्य यः, षस्य ड इत्यादिना यस्य डः, विष्णुदासेत्यादिना डस्य टः। वान्शिति, वाछि इच्छायाम्, इरामेत्त्वान्नुम्, 'छस्य श' इत्यादिना छस्य शः। वानिति—छशोराजेत्यादिना शस्य ये कृतेऽपि षस्य हरो भवतीति ष-विधानात् पूर्वमेव सत्सङ्गान्तस्येत्यादिना शस्य हरो भवति। कृष्णस्पृगिति—'स्रज्-दिश्-दृशे'त्यादिना शस्य कः। दधृगित्यत्रापि तेनैव षस्य कः। षनान्तेति—जसृशसोर्महाहरः ॥

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

षरामान्तो दधृष्—दधृक्, दधृषौ, दधृषः। कंसद्विष्—'षस्य ड़ः' (वि° प्र° २५२) इति कंसद्विट् कंसद्विड़, कंसद्विषौ।

'षष्' नित्यं बहुवचनान्तः। 'षनान्त'- (वि° प्र° १८८) इति षट् षड् ; षड्भिः ; षड्भ्यः ॥ २८० ॥

'रषनान्त-' (वि° प्र° २७०) इति नुट् ; 'षस्य ड़ः' (वि° प्र° २५२)—

२८१। नित्यं हरिवेणुविधिः प्रत्ययहरिवेणौ।

'मयटच्चेव' इति तस्यां भ्रमः ॥ २८१ ॥

२८२। षात् परस्य टवर्गयुक्तस्य च तवर्गस्य टवर्गः, न तु विष्णुपदान्ताट्टवर्गादनाम-नवति-नगरीणाम्।

तेन नामष्टवर्गत्वम्—षण्णाम् ; षट्सु। नवति-नगर्योष्टवर्गत्वम्—षण्णवतिः, षड्णवतिः ; षण्णगर्यः षड्णगर्यः। नेह—षन्नरः, षड्नरः ;

२८१। नित्यम्। प्रत्ययहरिवेणौ परे हरिवेणुविधिर्नित्यं भवति। हरिवेणौ हरिवेणुर्वेत्यनेन विकल्पे प्राप्ते नित्यतार्थं सूत्रमिदम्, अत्रानेन डरामस्य णरामः ॥

२८२। षात् परस्य। षात् परस्य तवर्गस्य, टवर्गयुक्तस्य तवर्गस्य-च स्थाने टवर्गो भवति। नतु। विष्णुपदान्ताट्टवर्गात् परस्य नाम-नवति-नगरीभिन्नानां तवर्गस्य टवर्गो न भवति। तेनेति—न सहित आम् नाम्, तस्य नामः। षण्णर इति, नाम-नवति-नगरी-भिन्नत्वान्न टवर्गत्वम्। ननु यद्यत्र टवर्गयुक्तस्तेति कृतं—तर्हि कंसजिट्टीकत इत्यादीनि, प्रशाण्टीकत इत्यादीनि, गरुत्मण्डयसे, चक्रिण्ढौकस इत्यादीनि चानेनैव सिध्यन्ति, तत् किमर्थं तत्सिध्यर्थं सन्धिप्रकरणे लक्षणं कृतमिति चेत्तत्राह। दतावितिि—टवर्गे परे दतौ परवर्णाविति टठे परे प्रशानो नरामस्य हरिवेणुरिति ; डढणेषु णराम इति लक्षणञ्च सन्धिमात्रसुवोधाय पृथगुक्तम्। वस्तुतस्तु अनेनैव सिध्यन्तीति। नत्विति—'नतु विष्णुपदान्ताट्टवर्गादनाम-नवति-नगरीणामिति' सूत्रे। घट्टिरिति—घट चेष्टायां 'क्तिर्लक्ष्म्यां भाव' इति क्तिः, यदि विष्णुपदान्तादिति न कृतं स्यात्तदात्रापि टवर्गो न

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

षन्नावः, षड्नावः। 'दतौ परवर्णौ' (स° प्र° १०२) इत्यादीनि तु सन्धिमात्रसुबोधाय पृथगुक्तानि। 'न तु विष्णुपदान्तात्' इत्यादौ 'विष्णुपदान्त'ग्रहणफलं 'घट्टिः' (कृ° प्र° वृत्ति १६६४) इत्यादौ दर्शयिष्यते।

अस्वार्थत्वात्—प्रियषषः ; प्रियषषाम् ॥ २८२ ॥

'सजुष्'—

२८३। सजुष् आशिष् इत्यनयोरिसुसन्तधातोश्च रो विष्णुपदान्ते, तस्य विष्णुसर्गश्च सुपि।

'धातु'ग्रहणफलं समासकार्ये सष्विधाने (समा° प्र° २०२०) 'सर्पिष्काम्यति' इत्यत्र वक्ष्यते ॥ २८३ ॥

२८४। इरुरन्तधातोरुद्धवस्य त्रिविक्रमो विष्णुपदान्ते।

सजूः, सजुषौ ; सजूर्भ्याम् ; सजूःषु, शौरित्वं सजूष्षु। सनन्तधातोः क्विप्—पिपठिष् ; विष्णुपदान्तत्वान्निमित्तत्वनिवृत्तेः षत्वा-

---

स्यादिति। प्रियषष इति, प्रियाः षट् येषां ते इति, अस्वार्थत्वात् षनान्तेत्यादिना न जस्शसोर्महाहरः। प्रियषषामिति—अस्वार्थत्वात् रषनान्तेत्यादिना न नुट् ॥

२८३। सजुष्। एकवर्णो विधिरन्ते प्रवर्तत इति अन्ते ररामो भवतीति। तस्य। तस्य ररामस्य स्थाने सुपि परे विष्णुसर्गः स्यात्। ररामस्य न विष्णुसर्गः सुपीत्यनेन प्रतिषेधे प्राप्ते विधानम्। सर्पिष्काम्यतीति—सर्पिरिच्छतीत्यर्थे काम्यप्रत्यये कृते उक्तार्थानामप्रयोग इति न्यायेन इच्छतेरप्रयोगः। अन्तरङ्गेत्यादिना अमो महाहरः, ततः सर्पिष्काम्य इति स्थिते, विष्णुपदान्तत्वात् सरामस्य ररामे प्राप्ते धातुग्रहणान्न तत्प्राप्तिस्ततः 'सरामस्य विष्णुसर्गः' काम्ये तु, न ररामजविष्णुसर्गं विनेत्यनेन विष्णुसर्गस्य षरामस्ततो धातुसंज्ञत्वात् तिप्, शप् ॥

२८४। इरुरन्त। शौरित्वमिति, शौरिषु शौरिर्वेत्यनेन। सनन्तेति, सनन्तधातोः पिपठिषः, क्विवन्तः पिपठिष्शब्द इति। विष्ण्वति—निमित्तत्वमविष्णुपदान्तत्वं, विश्वचिकीरिति, विष्णुपदान्तत्वात् षत्वापायः,

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

पायः ; पिपठीः, पिपठिषौ, पिपठिषः ; पिपठीर्भ्याम् ; पिपठीःषु । एवं 'विश्वचिकीर्ष्'; 'रात् सस्यैव' (वि° प्र° २५७) इति— विश्वचिकीः, विश्वचिकीर्षौ, विश्वचिकीर्भ्याम् ; विश्वचिकीर्षु ॥२८४॥

२८५। सहजस्य मूर्धन्यजात-करामसम्बन्धिनश्च क्षरामस्य सत्सङ्गादिहरे डः, अन्यस्य तु को वक्तव्यः, दिशि-दृशि-अनुदकपूर्व-स्पृशि-जातस्य च ।

तत्र सहजे गोरक्ष्—गोरट् गोरड्, गोरक्षौ, गोरक्षः ; गोरड्भ्याम् ; गोरट्सु ॥ २८५ ॥

२८६। 'रक्षेर्वा कः' इति केचित् ।

गोरक् । मूर्धन्यजे विशि-विष्लृ-धात्वोः सनि वेष्टुमिच्छति विविक्ष्—विविट् विविड्, विविक्षौ, विविक्षः । वहधातोर्विवक्ष्— वोढुमिच्छति ; विवट् विवड्, विवक्षौ विवक्षः । 'अन्यस्य तु'—

रात् सस्यैवेति सत्सङ्गान्तस्य सस्य हरः, इरुरन्तेन त्रिविक्रमः, ररामस्य विष्णुसर्गः । विश्वचिकीर्ष्विति—'ररामस्य न विष्णुसर्गः सुपी'त्यनेन विष्णुसर्गनिषेधः ॥

२८५। सहज । सहजस्य स्वभावसिद्धस्य, मूर्धन्यवर्णजातकरामसम्बन्धिनश्च क्षरामस्य सत्सङ्गादिहरे सति डो भवति—षरामस्य स्थाने डो भवतीत्यर्थः । अन्यस्य । अन्यस्य तु क्षरामस्य सत्सङ्गादिहरे सति को वक्तव्यः । दिशि । दिश्यादिजातस्य क्षरामस्यच सत्संगादिहरे को वक्तव्यः ॥

२८६। रक्षेर्वेति । रक्षधातोः क्षरामस्य सत्सङ्गादिहरे को वा भवतीति केचिन्मन्यन्ते, तन्मते गोरगित्यपि । विविक्षिति—विश प्रवेशने सन्, द्विर्वचनं 'छशो राजे'त्यादिना शस्य षः, 'षढोः कः से' इत्यनेन षस्य कः, षत्वं, क-षसंयोगेतु क्षः, विषलृ व्याप्तावित्यस्मादपि सन्, द्विर्वचनं, 'षढोः कः से' इति षस्य कः, षत्वम् । विविक्षिति—वह प्रापणे सन्, द्विर्वचनं, नरारामस्येरामः सनीत्यनेन नरारामस्येरामः, हस्य ढ इत्यादिना हस्य ढः

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

वच्धातोर्विवक्ष्—विंवक् विवग्, विवक्षौ। 'दह्'-धातोर्दिघक्ष्—दिधक् दिधग्, दिघक्षौ, दिघक्षः। दिश्यादीनां—दिदिक्; दिदृक्; पिस्पृक्। मन्यन्ते च तदिदं पाणिनीयाः। कालापास्तु घकार-चवर्गस्थानिकादन्यस्य षढ़ादि-स्थानिकस्यापि कस्य लोपमाहुः; तेन 'विवीः' इत्याहुः। 'पिस्'धातोः सरामान्तः सुपिस्; 'तुस्' धातोः सुतुस्—सुपीः, सुपिसौ, सुपिसः; सुतूः, सुतुसौ, सुतुसः; षत्वम्—सुपीःषु, सुतूःषु। उरुश्रवस्—'अत्वसन्तोद्धवस्य' (वि° प्र° २५८) इति त्रिविक्रमः उरुश्रवाः, उरुश्रवसौ, उरुश्रवसः; उरुश्रवोभ्याम्; उरुश्रवःसु; हे उरुश्रवः! एवं 'विष्टरश्रवस्', 'वेधस्' इत्यादि। अथ दोष् उणादिप्रत्ययान्तः—दोः, दोषौ, दोषः; दोषम्, दोषौ॥ २८६॥

'षढोः कः स' इति ढस्य कः, षत्वम्। विवक्षिति—वचपरिभाषणे सन्, द्विर्वचनं, नरारामस्येरामः, चवर्गस्येत्यादिना चस्य कः, षत्वम्। दिधक्षिति—दह भस्मीकरणे सन्, द्विर्वचनं, नरारामस्येरामः; दादेस्तु धातोर्घ इति हस्य घः, जवर्ज-हरिगदादेरित्यादिना दस्य धः, यादवमात्रे हरिकमलमिति घस्य कः, षत्वम्। दिदिगिति—दिदिक्ष शब्दस्य रूपम्, दिदिक्षिति—दिश अति-सर्जने सन्, द्विर्वचनं; छशोराजेत्यादिना शस्य षः, षढोः कः स इति षस्य कः, षत्वम्। दिदृगिति—दिदृक्षशब्दस्य रूपं दिदृक्षिति, दृशिरप्रेक्षणे सन्, द्विर्वचनं, 'नर ऋरामस्याराम' इति नरऋरामस्यारामः, नरारामस्येरामः, छशोराजेत्यादिना शस्य षः, ततः षस्य कः षत्वम्। पिस्पृगिति—पिस्पृक्षशब्दस्य रूपं, पिस्पृक्षिति—स्पृश संस्पर्शे सन्, द्विर्वचनं, नरऋराम-स्यारामः, नरारामस्येरामः, शस्य षः, षस्य कः, षत्वम्। मन्यन्ते चेति, तदिदं मतं पाणिनीयाश्च मन्यन्ते इति। कालापास्त्विति—घकारचवर्गस्थानीयात् ककारादन्यस्य षढादिस्थानीयस्यापि ककारस्य लोपमाहुः; ननु क्षकारस्य संयोगादिलोपे डकारककारविधानं, तेन ते विवीरित्याहुः। विवीरिति—विशविषऌ धात्वोः सनन्तस्य विविक्षधातोः क्विवन्तस्य रूपम्, अत्र ककारः यकारस्थानीयः। तन्मते क-लोपे कृते सनः सस्य पूर्वं यत् षत्वं विहितं, तस्य पदान्तत्वानिवन्निर्भवति, ततः सस्य रः, ततो दीर्घः, रस्य विसर्गः। षत्व-

Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

२८७। दोषो दोषन् यदुषु वा।

'व-म-सत्सङ्गं-' (वि° प्र° २३६) इति अरामहरः—दोष्णः दोषः; दोष्णा दोषा, दोर्भ्याम् दोषभ्याम् इत्यादि। पीतं वस्ते परिदधाति—पीतवस्; 'धातुं विना' (वि° प्र° २५८) इति त्रिविक्रमाभावः—पीतवः, पीतवसौ। कंसं हिनस्तीति—कंसहिंस्। अन्तरालपाठाद्विष्णुचक्रविष्णुसर्गयोः सर्वेश्वरत्वं विष्णुजनत्वञ्चास्तीति सत्सङ्गान्तत्वात् सस्य हरः, निमित्तापायान्नराम एव,-'धातुवर्जित-' (वि° प्र° २२६) इति विशेषणान्नात्र त्रिविक्रमः—कंसहिन्, कंसहिंसौ; कंसहिन्भ्याम्। षत्वविधौ तु नुमो विष्णुचक्रमेव गृह्यते, ततो नेह षत्वम्—कंसहिन्सु ॥ २८७ ॥

'वैकुण्ठध्वस्'—

२८८। ध्वंसु-श्रंसु-वस्वनडुहां दो विष्णुपदान्ते।

अत्र 'झलि च' इति तस्यां (पा ८।२।७२) भ्रमः, 'ध्वस्त' इत्यादौ दोषश्च। 'ध्वंसु' 'श्रंसु' धातू; चतुर्भुजानुवन्धत्वं नामा-

---

मिति—विष्णुसर्गव्यवधाने ईश्वरहरिमित्रेत्यादिनेतिशेषः। दोरिति—विष्णुपदान्तत्वात् षत्वापायः ॥

२८७। दोषो। पीतमिति पीतवस्त्रमित्यर्थः। वस्त इति, वस् आच्छादने अदादि। अन्तरालेति—वर्णक्रमे अंअ इति द्वौ सर्वेश्वरविष्णुजनयोर्मध्ये पठितौ, अत एतयोः सर्वेश्वरत्वं विष्णुजनत्वञ्चास्तीति, अत्र विष्णुचक्रस्य विणुजनत्वमतः सत्सङ्गान्तत्वात् सस्य हर इति। धात्विति—धातुवर्जितेति विशेषणात् 'नान्तधातुवर्जितसान्तसत्सङ्गे'त्यादिना नात्र त्रिविक्रम इति। ननु कंसहिन्स्वित्यत्र नुमव्यवधाने षत्वं कथं न स्यादिति चेत्तत्राह; षत्वविधौ नुमः स्थाने विहितस्य विष्णुचक्रस्यैव व्यवधाने षत्वं भवतीति नात्र षत्वम्। विष्णु पदान्तत्वान्नात्र नस्य विष्णुचक्रत्वम् ॥

२८८। ध्वंसु। विष्णुपदान्ते विषये ध्वंस्वादीनामन्तस्य दो भवति। अत्रेति—दोषमप्याह ध्वस्त इत्यादौ दोषश्चेति। ध्वस्त इति, ध्वन्सु अधःपतने क्तः, 'अनिरामेतां विष्णुजनान्तानामुद्धवनरामहरः कंसारा'वित्य-

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

वस्थायामेव गृहीतम्, 'अच'-उपादानात्, तेनात्र न नुम्—वैकुण्ठध्वद् वैकुण्ठध्वत्, वैकुण्ठध्वसौ ; वैकुण्ठध्वद्भ्याम्। एवं 'वैकुण्ठश्रत्'।

अत्र 'वसु'-प्रत्ययः—विद्वसु। उदित्वात् 'चतुर्भुजानुवन्धानाञ्च नुम्' (वि° प्र° २४१), 'नान्त-' (वि° प्र° २२९) इति त्रिविक्रमः, 'सत्सङ्गान्तहरः (वि° प्र° २४३)—विद्वान्, विद्वांसौ, विद्वांसः ; विद्वांसम्, विद्वांसौ ॥ २८८ ॥

२८९। वसोर्वस्य उर्भगवति।

'वस्य' इति सारामनिर्देशः ; षत्वम्—विदुषः ; विदुषा, विद्वद्भ्याम्, विद्वद्भिः ; विदुषे ; हे विद्वन् !

'आदिवस्'-प्रभृतयः कृदन्तप्रकरणे (१२५६) साधयिष्यन्ते। रूपाणि यथा—आदिवान्, आदिवांसौ, आदिवांसः ; आदिवांसम्, आदिवांसौ, आदुषः ; आदुषा, आदिवद्भ्याम्। एवं 'जक्षिवस्'।

अथ 'जग्मिवस्'—जग्मिवान्, जग्मिवांसौ, जग्मिवांसः ; जग्मि-

नेन नरामहरः। ननु वैकुण्ठध्वदित्यत्र चतुर्भुजानुवन्धत्वात् अच इत्यादिना नुम् कस्मान्नस्यादिति चेत्तत्राह, चतुर्भुजानुवन्धत्वमिति हि नामावस्थायां यस्य चतुर्भुजानुवन्धत्वं तस्य नुम् भवति, अस्य तु धात्ववस्थायां चतुर्भुजानुवन्धत्वमतो न नुम्। अत्र हेतुमाह अच उपादानादिति, अन्यथा अच इति न कृतं स्यात् ॥

२८९। वसोर्वस्य। सरामनिर्देश इति, अरामसहितस्य वरामस्य स्थाने उर्भवतीत्यर्थः। आदुष इति—निमित्तापायादिटो निवृत्तिः। उभयत्रेति, उभयत्र जग्मिवस् जगन्वस् इति शब्दद्वये। जग्मिवस् शब्दे वस्य उरामे कृते निमित्तापायादिटो निवृत्त्या जग्मुष इत्यादि भवति। जगन्वस्-शब्दे तु वस्य उरामे कृते निमित्तापायान्नरामस्य मरामः। ततो 'गम-हन-जन-खन-घसामुद्धवादर्शनं कंसारिसर्वेश्वरे ङः विना' इत्यनेन उद्धवादर्शनमिति जग्मुष इत्यादि। अत्र असिद्धरूपं न त्याज्यमिति प्रतिज्ञाया व्यभिचारो जात इति ज्ञेयम् ॥

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

वांसम्, जग्मिवांसौ। तथा 'जगन्वस्'—जगन्वान्, जगन्वांसौ, जगन्वांसः। उभयत्र भगवति—जग्मुषः इत्यादि ॥ २८९ ॥

'पुंस्'—

२९०। पुंसः पुमसुः कृष्णस्थाने।

अत्र च 'सुटि' इति तस्यां (पा ७।१।८९) भ्रमः, गौणत्वे ब्रह्मणि दोषश्च। उराम इत्; पुमान्, पुमांसौ, पुमांसः; पुमांसम्, पुमांसौ, पुंसः; पंसा, पुंभ्याम् पुम्भ्याम्। 'नुमा सर्वोऽप्यनुस्वारो लक्ष्यते'—इति भाषावृत्तिकारादयः। अत्र औणादिकस्यास्य 'पुंसः' इत्यादौ षत्वनिषेधो वाच्यः; अत्र तु षत्वम्—पुंषु। 'न' इत्यन्ये—पुंसु। उशनस्—उशना, उशनसौ, उशनसः ॥ २९० ॥

२९१। उशनसो नान्तत्वं सलोपित्वं विष्णुसर्गान्तत्वं च बुद्धे।

हे उशनन्, हे उशन, हे उशनः! एवं अनेहा, अनेहसौ; पुरुदंशा, पुरुदंशसौ; हे अनेहः! हे पुरुदंशः! 'श्वेतवाह्'-'पुरोडाश्'-'उक्थशास्'-प्रभृतयस्तु छान्दसाः ॥ २९१ ॥

२९०। पुंसः। अत्र चेति। दोषमप्याह गौणत्वे ब्रह्मणि दोषश्चेति, तथाहि अतिपुम् इत्यादौ पुमसुः स्यात्। नुमेति—यस्य कस्यापि स्थाने योऽनुस्वारो विधीयते, नुमा स सर्वोपि लक्ष्यते, षत्वविधाविति शेषः, इति भाषावृत्तिकारादयो, वदन्तीति शेषः। ननु तर्हि पुंस इत्यादौ षत्वं कथं नस्यादिति चेत्तत्राह अत इति, अस्य औणादिकस्येति, सरामस्य प्रत्ययत्वसूचनार्थमौणादिकसस्यैव षत्वनिषेधज्ञापनार्थञ्चोक्तम्। अत्र तु षत्वं पुंष्विति, यतः स्वादि सरामोऽयम्। नेत्यन्य इति—अन्ये क्रमदीश्वरादयः। उशनेति—'ऋराम सखिभ्यामुशनस्' इत्यादिना सोराच 'संसारस्य हरश्चि'ति इत्यस्हरः ॥

२९१। उश। वुद्धे परे उशनसो नान्तत्वं भवति, सरामस्य स्थाने नरामो भवतीत्यर्थः। सलोपित्वमिति—सरामस्य लोपो भवती-

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

'कृष्णवाह्'—

२९२। हस्य ढः, नहो धः, दादेस्तु धातोर्घः, द्रुह-मुह-नश-स्नुह-स्निहां वा विष्णुपदान्ते वैष्णवे च।

एते सर्वेऽपि धातवः। कृष्णवाट् कृष्णवाड्, कृष्णवाहौ, कृष्णवाहः॥ २९२॥

२९३। वाहो वा ऊठ् भगवति।

ठ् इत्॥ २९३॥

२९४। अद्वयादूठो वृष्णीन्द्रः।

कृष्णौहः; कृष्णौहा, कृष्णवाड्भ्याम्; कृष्णवाट्सु। अत्र, 'कंसद्विट्सु' इत्यत्र च 'षढोः कः से' (आ° प्र° ५३६) इति न प्राप्नोति, अत्राकरणेन केवलधातु-विषयत्वात्; ततश्च 'कृष्णवाट्-

---

त्यर्थः। विष्णुसर्गान्तत्वञ्चेति, सरामस्य विष्णुसर्गो भवतीत्यर्थः। हे उशनेति, सलोपे कृते, 'ए-ओ वामनेभ्य' इत्यादिना वृद्धस्यादर्शनम्। हे उशन इति, सस्य विष्णुसर्गे कृते अन्तरालपाठाद्विष्णुसर्गस्य विष्णुजनत्वात् 'राधा विष्णुजनाभ्या'मित्यादिना सोर्हरः॥

२९२। हस्य ढः। हस्य स्थाने ढो भवति, नहो हस्य स्थाने धो भवति, दादेर्धातोस्तु हस्य स्थाने घो भवति, द्रुहमुहादीनामन्तस्य घो वा भवति, विष्णुपदान्ते वैष्णवे चेति सर्वत्र योज्यं, सर्वेऽपीति—सर्वं एवेत्यर्थः॥

२९३। वाहो वा। वेति सूत्रबलेन लुप्तषष्ठी॥

२९४। अद्वय। अत्रेति—अत्र कृष्णवाट्सु इत्यत्र च। हेतुमाह अत्रेति, अत्र नामजविष्णुपदप्रकरणे, अकरणेन, तस्य लक्षणस्य केवलधातु-विषयत्वादिति। ततश्चेति—ततः केवल धातुविषयत्वाद्धेतोः कृष्णवाट्-सादिति सातिप्रत्ययस्तद्धितः। तद्धितेपि न स्यादिति, षतः अत्र केवल धातु विषयत्वाभावः। सम्मतेति—कृष्णवाट् सादित्यादेः सर्वसम्मतरूपत्वात् पाणिनीयैरपि इदं कृष्णवाट्सादित्यादिकं रूपं समाधेयमेव, तेषामत्र स्पष्टं समाधानं नास्तीति तैरप्यत्र समाधानं कर्तव्यमित्यर्थः; असुपीति—क्रमदी-

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

साद्भवति' इत्यादौ कृदन्तधातोस्तद्धितेऽपि न स्यात्; सम्मतरूपत्वात् पाणिनीयैरपि समाधेयमेवेदम्। 'असुपि' इत्युक्त्वापि क्रमदीश्वर-पद्मनाभाभ्यां तद्धिते तु समाधेयमेव। कृष्णपण्डितस्तु 'अपदान्ते' इत्युक्त्वा सर्वमेव समादधे ॥ २९४ ॥

अथ 'अनडुह्'; 'चतुरनडुहोराम्' (वि° प्र° २७७)—

२९५। अनडुहो नुम् च सौ।

सतसङ्गान्तहरः (वि° प्र° २४३); असिद्धत्वान्न नस्य हरः—अनड्वान्, अनड्वाहौ, अनड्वाहः; अनड्वाहम्, अनड्वाहौ, अनडुहः; अनडुहा, अनडुद्भ्याम्; 'बुद्धे त्वम्' (वि° प्र° २७७)—हे अनड्वन्! गोदुह्—'जवर्जंहरिगदादे'- (वि° प्र° २६१) इत्यादि—गोधुक् गोधुग्, गोदुहौ; गोधुग्भ्याम्; गोधुक्षु। घत्वे 'धातो-' (वि° प्र° २९२) इति औपदेशिकत्वमेव गृह्यते, तेन दामलिड्वाच-रतीति क्यङन्तात् क्विप् दामलिट्। कंसद्रुह्—कंसध्रुक् कंसध्रुग्, कंसध्रुट् कंसध्रुड्, कंसद्रुहौ; कंसध्रुग्भ्याम् कंसध्रुड्भ्याम्। एवं 'कृष्णमुह्', 'कृष्णस्निह्' इत्यादयः। कृष्णांघ्रिलिह्—'हस्य ढः' (वि° प्र° २९२) इति कृष्णांघ्रिलिड्, कृष्णांघ्रिलिहौ ॥ २९५ ॥

श्वरपद्मनाभाभ्यामसुपीत्युक्त्वा कृष्णवाट्स्वित्यादिकं समाहितं, तद्धिते कृष्णवाट्सादित्यादिकन्तु ताभ्यां समाधेयमेव भवति, न तु समाहितम्। कृष्णेति कृष्णपण्डितः, प्रक्रियाटीकाकारः। अपदान्त इत्युक्त्वेति—कराम-विधानसूत्रे इति शेषः। कृष्णवाट्सादित्यादौ च पदान्तत्वादसमाधेयपरो न भवतीति ॥

२९५। अन। असिद्धत्वादिति, क्वचिदन्तरङ्ग इत्यादि न्यायेनेति शेषः। गोधुगिति— दादेस्तु धातोर्घ इति हस्य घः, विष्णुदास इत्यादिना घस्य गः, विष्णुदासस्य हरिकमलमित्यादिना गस्य कः, पक्षे गरामस्यैव स्थितिः। घत्व इति— घरामविधाने धातोरित्यस्य औपदेशिकत्वमेव गृह्यते, उपदेशे उच्चारणमात्रे यो दादिधातुस्तस्य हरामस्य स्थाने घो

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

'तुरासाह्'—

२९६। साढः षाट्।

तुराषाट् तुराषाड्, तुरासाहौ, तुरासाहः ; तुराषाड्भ्याम् ॥ २९६ ॥

इति विष्णुजनान्ताः पुरुषोत्तमलिङ्गाः *।

अथ विष्णुजनान्ता लक्ष्मीलिङ्गाः

तत्र चरामान्त ऋच् ; 'चवर्गस्य' (वि° प्र° २४४) इति—ऋक् ऋग्, ऋचौ, ऋचः ; ऋग्भ्याम् ; ऋक्षु। एवं 'त्वच्', 'वाच्', 'स्रज्', 'दिश्', 'दृश्' इत्यादि ; स्रक् स्रग्, स्रजौ, स्रजः। समिध्—समित् समिद्। सीमन्—सीमा, सीमानौ, सीमानः ; सीम्नः ; सीम्ना ; 'ईङ्योस्तु वा' (वि° प्र° २३६)—सीम्नि सीमनि।

'अप्' नित्यं बहुवचनान्तः ; 'नान्त-' (वि° प्र° २२९) इति त्रिविक्रमः—आपः ; अपः।

२९७। अपो दो भे।

अद्भिः ; अप्सु ; हे आपः ! तदन्तत्वात् स्वद्भिः इत्यादि। ककुभ्—ककुप् ककुब्, ककुभौ ; ककुब्भ्याम् ; ककुप्सु। गिर्—'इरुरन्तधातोः' (वि° प्र° २८४) गीः, गिरौ, गिरः ; गीर्भ्याम् ; गीर्षु।

भवतीत्यर्थः। गणपठितधातोरेव ग्रहणमिति फलितार्थः। तेनेति, दामलिड्वाचरतीति, 'य इवाचरति तस्मात् क्यङ्' इति क्यङ्, क्वचित् क्यङः क्विप्' इति क्यङः क्विप्, ततः कृत्क्विप्। कंसध्रुगिति द्रुहमुहेत्यादिना हस्य घः, पक्षे हस्य ढः, कंसध्रुड़िति ॥

२९६। साढः। साढः स्थाने षाट् स्यात्, हस्य स्थाने ढ़े सति षत्वं भवतीत्यर्थः ॥

* इति विष्णुजनान्ताः पुरुषोत्तमलिङ्गाः ॥

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

एवं 'पुर्'—पूः, पुरौ, पुरः। चतुरस्त्रियां चतस्रादेशः (वि° प्र° २१८)—चतस्रः; चतस्रः; चतसृभिः; चतसृभ्यः; चतसृभ्यः; चतसृणाम्; चतसृषु। 'लक्ष्मीस्थयो-' (२१८) इति विशेषणात् समस्तस्यान्यलिङ्गत्वेऽपि तत्तदादेशः। प्रियास्तिस्रो यस्य सः—प्रियतिसा, प्रियतिस्रौ, प्रियतिस्रः; प्रियचतसा, प्रियचतस्रौ, प्रियचतस्रः; ङसि-ङसोः—प्रियतिस्रः, प्रियचतस्रः; प्रियतिसृणाम्। समस्तमात्रस्य लक्ष्मीत्वे तु—प्रियत्रिः, प्रियत्री, प्रियत्रयः ॥ २९७ ॥

२९८। दिव् औ सौ।

द्यौः, दिवौ, दिवः; दिवम्, दिवौ, दिवः; दिवा ॥ २९८ ॥

२९९। दिव उर्विष्णुपदान्ते।

द्युभ्याम्; द्युषु। दिश्—दिक् दिग्, दिशौ; दिग्भ्याम्; दिक्षु। एवं 'दृश्'। 'अघद्विष' 'कंसद्विड्'-वत्। एवं 'विप्रुष्'। अथ 'आशिष्'; 'सजुष्' (वि° प्र° २८३) इत्यादिना रः—आशीः, आशिषौ, आशिषः; आशीर्भ्याम्; आशीःषु। उष्णिह्—उष्णिक् उष्णिग्, उष्णिहौ। उपानह्—'नहो धः' (वि° प्र° २९२) इति उपानत् उपानद्, उपानहौ ॥ २९९ ॥

इति विष्णुजनान्ता लक्ष्मीलिङ्गाः *।

२९७। अपो। भे परे अपोऽन्तस्य दो भवति। इरुरन्तधातोरित्यादिना उद्धवस्य त्रिविक्रमः। प्रियचतसेति– प्रियाश्चतस्रो यस्येति विग्रहः। प्रियत्रिरिति– प्रियास्त्रयः, प्रियाणि त्रीणि वा यस्याः सेति; अत्र समस्तस्यैव लक्ष्मीत्वं, न तु त्रिशब्दस्येति न तिस्रादेशः ॥

२९८। दिव्। सौ परे दिवोऽन्तस्य और्भवति ॥

२९९। दिवः। विष्णुपदान्तेविषये दिवोवस्य उर्भवति ॥

* इति विष्णुजनान्ता लक्ष्मीलिङ्गाः ॥

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

अथ विष्णुजनान्ता ब्रह्मलिङ्गाः

तत्रापि 'प्रत्यच्'—प्रत्यक्, प्रतीची, प्रत्यञ्चि ; प्रतीचा, प्रत्यग्भ्याम्। एवं 'प्राच्'—प्राङ्, प्राञ्ची, प्राञ्चि। प्रत्यञ्च्-प्राञ्च्-शब्दयेस्तु—प्रत्यङ्, प्रत्यञ्ची, प्रत्यञ्चि। शौ ञरामद्वयं लेख्यम्, किन्तु मित-स्थाने नराम-सद्भावे नुम् न दृश्यते ; यथा,—कंसहिंसो ब्रह्मणि 'कंसहिंसि' इति केवलं विष्णुचक्रं स्यात्। तिर्यच्—तिर्यक्, तिरश्ची, तिर्यञ्चि। ऊर्ज्—ऊर्क्, ऊर्ग्, ऊर्जी, ऊर्न्जि। *

३००। बहूर्जो नुम्-प्रतिषेधः।

बर्हूर्जि ; अन्त्यात् पूर्वं नुम् इच्छन्त्येके—'बर्हूर्ञ्जि' इति। जगत्—जगत्, जगती, जगन्ति। अथ शतृप्रत्ययान्तः भवतृ—'भवत्'। 'नुम् ई-प्रत्यये' कृदन्त-प्रकरणे (१२४२) वक्ष्यते—भवन्ती, भवन्ति। 'तुदतृ'-'भातृ'-'करिष्यतृ'-प्रभृतीनां विकल्पः—तुदत्, तुदती तुदन्ती, तुदन्ति ; एवं भात्, भाती भान्ती, भान्ति ; करिष्यत्, करिष्यती करिष्यन्ती, करिष्यन्ति। 'महत्'-शब्द—महत्, महती, महान्ति ; ब्रह्मन्—ब्रह्म, 'ब-म-सत्सङ्गहीनस्य' (वि॰ प्र॰ २३६) इति विशेषणादरामहराभावः—ब्रह्मणी, ब्रह्माणि ; ब्रह्मणा, ब्रह्मभ्याम्॥ ३००॥

---

* प्रतीची इति, 'अचोऽरामहर' इत्यादिना अरामहरः, निमित्तापाये नैमित्तिकस्याप्यपाय इति न्यायेन यरामस्य इरामस्ततस्त्रिविक्रमश्च। शाविति— शौ ञरामद्वयं लेख्यं भवति, सर्वेश्वरवैष्णवान्तयोर्नुम्शावित्यनेन विहितस्य नुमोऽपरिहार्यत्वादिति शेषः, किन्तु मितः स्थाने अन्त्यसर्वेश्वरात् परे नरामसद्भावे नरामविद्यमानतायां नुम् न दृश्यते, नुम् न तिष्ठतीत्यर्थः। यथेति— कंसहिंसो ब्रह्मणि शौ कंसहिंसीति भवति, अत्र केवलं विष्णुचक्रं भवति, नतु नुम् तिष्ठतीति ; तिरश्ची इति— तिर्यचस्तिरश्चिरित्यादिना तिर्यचस्तिरश्चिः॥

३००। बहूर्जो। अन्त्यादिति, अन्त्यात् जरामात्। ई-प्रत्यये नुम् कृत्प्रकरणे वक्ष्यत इति—'शप्-शाभ्यां शतुर्नुम् ई-प्रत्यये' इत्यनेनेति

n Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

३०१। नस्य हरो वा ब्रह्मणि बुद्धे।

हे ब्रह्म, हे ब्रह्मन् ! एवं 'शर्मन्', 'वर्मन्', 'चर्मन्' ॥ ३०१ ॥

३०२। अह्नो विष्णुसर्गो विष्णुपदान्ते।

'न समासे पुंसि' इति वाच्यम्। अहः; 'ईङ्योस्तु वा', धातुत्वाभावात् घत्वाभावः—अह्नी अहनी, अहानि; अह्ना ॥ ३०२ ॥

३०३। अस्य स्वाद्यभाव एव र-विधिर्वाच्यः।

अहोभ्याम्; बुद्धेऽपि—हे अहः ! समासे पुंसि तु त्रिविक्रमो, न तु विष्णुसर्गः—दीर्घहा निदाघः; बुद्धे तु—हे दीर्घाहन् ! अत्र णत्वं वाच्याम्—दीर्घाहाणौ, दीर्घाहाणः; दीर्घाह्नः। सुपथिन्—सुपथि, सुपथी, सुपन्थानि। शसि च—सुपन्थानि। 'पथ्यादीनां सुटि नुम्' इति तस्यां भ्रमः। दृष्टशार्ङ्गिन्—दृष्टशार्ङ्गि, दृष्टशार्ङ्गिणी, दृष्टशार्ङ्गीणि। ऐवं 'दृष्टकंसहन्—दृष्टकंसह, दृष्टकंसहनी दृष्टकंसघ्नी, दृष्टकंसहानि। एवं 'दृष्टपूषन्', 'दृष्टार्यमन्'। स्वप्, स्वपी, 'नान्त-धातुर्वर्जित'- (वि॰ प्र॰ २२६) इति त्रिविक्रमः—स्वाम्पि; सद्भ्याम्। वार्—वाः, वारी, वारि; 'अनीश्वरादपि ररामजः' (स॰ प्र॰ १४५) वार्भ्याम्। अत्रापि 'चतुर्'—चत्वारि। पयस्—पयः, पयसी, पयांसि; पयोभ्याम्। हविस्—हविः, औणादिक-सरामोऽयं प्रत्ययः, अतः षत्वम्—हविषी, हवींषि; हविर्भ्याम्; विष्णुसर्गः, षत्वम्—हविःषु, शौरित्वम्—हविष्षु। एवं 'धनुस्'। अतिपुंस्—अतिनुम्, अतिपुंसी, अतिपुमांसि। स्वनडुह्—स्वनडुत्, स्वनडुही, स्वनड्वांहि॥

इति विष्णुजनान्ता ब्रह्मलिङ्गा।

॥ इति लिङ्गत्रयं दर्शितम् ॥

शेषः। तुदतृ-भातृ-करिष्यतृ-प्रभृतीनां विकल्प इति, 'शेषादद्वयात्तु वेत्य-नेनेति शेषः ॥

३०१। नस्य। सुगमम् ॥

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

अथ विशेषणलिंगाः

३०४। अत्र कृष्णादिशब्दाः संज्ञाविशेषादौ नियत-पुरुषोत्तमादयः।

३०५। संख्यादि-शब्दास्तु वाच्यलिङ्गाः।

३०२। अह्नो। विष्णुपदान्तेविषये अह्नोऽन्तस्य विष्णुसर्गो भवति; न समासे। धातुत्वाभावात्–हनो हस्य घो निन्नयोरित्यनेन घो न भवति॥

३०३। अस्य। अस्य विष्णुसर्गस्य स्थाने र-विधिः स्वाद्यभाव एव वाच्यः, तेन अहोभ्यामित्यादौ 'अह्नो विष्णुसर्गस्य रो' इत्यादिना ररामो न भवति। दीर्घाहेति– दीर्घानि अहानि यत्रेति विग्रहः। पथ्यादीनामिति– अस्माभिः कृष्णस्थाने थात् पूर्वं लुग्विधीयते, अतः सुपथीत्यादौ न लुग् भवति, सुटिपरे थात् पूर्वं नुम् भवतीति प्रक्रियाकौमुदीमतं, तत्तु भ्रम एवेति। दृप्टकंसघ्नी इति– 'हनो हस्य घो णिन्नयोः' इति हस्य घः। स्वड्भ्यामिति–'अपो दो भे' इत्यनेन परामस्य दः। अतिपुमिति, 'सत्-सङ्गान्तस्य हरः' इत्यादिना ःरामहरः॥

इति विष्णुजनान्ता ब्रह्मलिङ्गाः॥

३०४। अत्रेति। अत्र लिङ्गत्रये, कृष्णादिशब्दाः संज्ञाविशेषादौ वर्तमानाः सन्तो नियतपुरुषोत्तमादयो भवन्तीति शेषः। कृष्णादीति, आदिशब्देन रामवामनादीनां राधादीनां गोकुलादीनाञ्च ग्रहणं, नियत-पुरुषोत्तमादय इति– आदिशब्देन नियतलक्ष्मी नियतब्रह्मणोर्ग्रहणम्। संज्ञा-विशेषादावित्यादिशब्दश्चिन्त्यः, संज्ञाविशेष एव नियतपुरुषोत्तमादित्व सम्भवात्, किम्वा संज्ञाविशेषादाविति; रूढिविशेष–योगरूढिविशेष–यौगिक-विशेषादावित्यर्थोऽनुसन्धेयः॥

३०५। संख्यादि। संख्यादिशब्दास्तु समानाधिकरण विशेषणरूपाः सन्तो विशेष्यलिङ्गादीनि भजन्ते, यतो वाच्यलिङ्गानां हि तादृश एव स्वभाव इति। संख्यादीति– आदिशब्देन जातिगुणक्रियादेर्ग्रहणम्॥

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

३०६। समानाधिकरण-विशेषणरूपा विशेष्यलिङ्ग-विष्णुभक्ति-वचनानि भजन्ते *।

३०७। जाति-गुण-क्रियाद्वारा यस्य विशेषः कथ्यते, तद्विशेष्यं ; येन तस्य विशेषः कथ्यते, तद्विशेषणम् ।

यथा—गोपः कृष्णः, गोपी राधा, क्षौमं वसनम्, श्यामः कृष्णः, गौरी राधा, पीतं वसनम्, विहारी कृष्णः, विहारिणी राधा, विहारि गोकुलम् इत्यादि ॥ ३०४-३०७ ॥

३०८। अव्ययविशेषणं ब्रह्म ।

यथा—महत् स्वः ॥ ३०८ ॥

३०६। समाना। समानमेकमधिकरणं यस्य तत्समानाधिकरणं तच्च तत् विशेषणञ्चेति समानाधिकरणविशेषणं, तदेव रूपं स्वरूपं येषां त इति। अथवा समानमेकमधिकरणं येषां ते समानाधिकरणाः; विशेषणमेव रूपं स्वरूपं येषां ते विशेषणरूपाः। समानाधिकरणाश्चामी विशेषणरूपाश्चेति समानाधिकरण-विशेषण-रूपाः। विष्णुभक्तेर्वचनानि विष्णुभक्तिवचनानि, लिङ्गानि च विष्णुभक्तिवचनानि च लिङ्गविष्णुभक्ति-वचनानि, विशेष्यस्य लिङ्ग विष्णुभक्तिवचनानि, विशेष्य-लिङ्ग-विष्णु-भक्ति-वचनानि ; समानाधिकरणविशेषणरूपाः शब्दा विशेष्यस्य लिङ्ग-विष्णुभक्तिवचनानि भजन्त इत्यर्थः ॥

३०७। जाति। विशेष्यलक्षणमाह—जातीति। जातिद्वारा, गुण-द्वारा, क्रियाद्वारा च। विशेषणलक्षणमप्याह येनेति। तस्येति—विशेष्य-स्येत्यर्थः। उदाहरणं दर्शयति यथेति ; क्षौममिति—'क्षौमं दुकुलमि'त्यमरः॥

३०८। अव्यय। अव्ययस्य विशेषणं ब्रह्म भवति। स्वरिति—स्वर्शब्दोऽव्ययं स्वर्गवाची, 'स्वरव्ययमि'त्यमरः ॥

---

* विशेष्यस्य हि यल्लिङ्गं विभक्तिवचने च ये ।
तानि सर्वाणि योज्यानि विशेषणपदेष्वपि ॥

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

३०९। केचिच्छब्दा विशेषणत्वेऽपि स्वलिङ्गं न त्यजन्ति।

यथा—प्रधानं कृष्णः, प्रधानं राधा, गतिः कृष्णः, आश्रयो राधा इत्यादि ॥ ३०९ ॥

३१०। एकस्य विशेषणस्य विशेष्यमनेकञ्चेत्, प्रत्येकं वा समुदायस्य वा संख्यानुरूपं वचनम्।

चार्थस्य समुच्चयेतरेतरयोगभेदेन द्वैविध्यात्; यथा—रामः कृष्णश्च सुन्दरः, रामः कृष्णश्च प्रत्येकमित्यर्थः; सुन्दरौ वा, रामः कृष्ण इति द्वावित्यर्थः। तदिदं रामकृष्णसमासे विवरणीयम् ॥ ३१० ॥

३११। क्वचिद्बहूनां विशेषणत्वेऽप्येकत्वम्। *

यथा—धर्मे वेदाः प्रमाणम् इत्यादि ॥ ३११ ॥

३१२। विंशत्याद्याः सदैकत्वे अनावृत्तौ।

विंशतिर्वैष्णवाः। तासामेवावृत्तौ तु—द्वे विंशती, तिस्रो विंशतयः। एवम् एकविंशतिः इत्यादि; तदन्तत्वादूनविंशतिश्च। तत्र विशेषणशब्देषु कृष्णनामाख्यशब्दा उच्यन्ते ॥ ३१२ ॥

३०९। केचित्। केचिदिति—स्वलिङ्गं न त्यजन्तीति तेषां तादृशस्वभावत्वादिति शेषः ॥

३१०। एकस्य। एकस्य विशेषणस्य यदि अनेकं विशेष्यं भवति, तदा प्रत्येकं समुदायस्य वा संख्याया अनुरूपं वचनं भवति, विशेषण इति शेषः। हेतुमाह चार्थस्येति—चार्थस्य च-शब्दार्थस्य; द्वैविध्यात् द्विविधत्वात्। रामः कृष्णश्च सुन्दर इत्यत्र च-शब्दः समुच्चयार्थः। तदिदमिति—तदिदं चार्थविवरणं रामकृष्णसमासे विवरणीयं—विस्तार्य कथनीयम् ॥

३११। क्वचिद्। सुगमम् ॥

३१२। विंश। बहूनां विशेषणत्वेऽप्यनावृत्तौ विंशत्याद्याः सदा

---

* आपः सुमनसो वर्षा अप्सरः-सिकताः समाः।
एते स्त्रियां बहुत्वे स्युरेकत्वेऽप्युत्तरे त्रयः ॥

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

अथ कृष्णनामप्रकरणम्

३१३। सर्वादीनि कृष्णनामानि।

'सर्वनामानि' इत्यन्ये। सर्व, विश्व; उभ, उभय; अन्य, अन्यतर; ततर, ततम; यतर, यतम; कतर, कतम; एकतर, एकतम; इतर; त्वत्, त्व; नेम, सम, सिम; पूर्व, पर, अवर; दक्षिण, उत्तर; अपर, अधर; स्व, अन्तर; (त्यद् छान्दसः) तद्, यद्, एतद्, इदम्, अदस्; एक, द्वि; युष्मद्, अस्मद्; भवतु, किम् ॥ ३१३ ॥

तत्र पुंसि—सर्वः, सर्वौ—

३१४। कृष्णनाम-कृष्णतो जसः शीः।

श् इत्, सर्वे; सर्वम्, सर्वौ, सर्वान्; सर्वेण, सर्वाभ्याम्, सर्वैः ॥३१४॥

एकत्वे वर्तन्ते। तासामिति—तासां विंशत्याद्यानां संख्यानां, आवृत्तौ पुनर्गणनायाम्। एवमिति—यथा विंशतिर्वैष्णवा इति भवति, तथा एकविंशतिर्वैष्णवा इति भवतीति। तदन्तत्वादिति—तदन्तत्वात् विंशत्यन्तत्वात्, तथाचेयं व्यवस्था स्वीकर्तव्या, अष्टादशपर्यन्ताः संख्याः संख्येये वर्तन्ते, ततः पराः संख्याः संख्यानेचेति समासप्रकरणे वक्ष्यते, अतएव यदैते संख्येयवृत्तयो भवन्ति, तदा वैष्णवादिपदैः सहैषां विशेष्यविशेषणभावः। ततः संख्येयस्य बहुत्वाद्बहुवचने प्राप्ते एकवचन-विधानार्थं सूत्रम्। यदा तु संख्यानवृत्तयोऽमी भवन्ति, तदा समुदायस्यैकत्वेन बहुवचनत्वाभावान्न बहुत्वप्रसङ्गः। अस्मादेव गोपानां विंशतिः, गोपीनां विंशतिरित्याद्युदाहार्यम्। आवृत्तौ यदा पुनरमी विंशत्यादाः संख्यानवृत्तयः स्युः, तदैकत्वे एकवचनं, द्विरावृत्तौ द्विवचनं, बहुधावृत्तौ बहुवचनं, सूत्रेण यद्यपि ते संख्येयवृत्तयस्तदामीषां विशेषणत्वेनावृत्त्यभिधानशक्तिर्नास्त्यनभिधानादतो नहि भवति द्वे विंशती वैष्णवाः, तिस्रो विंशतयो गोप्य इत्येके। अस्माकं मते भवति किं नेति न निश्चिन्म इति। इति विशेषणलिङ्गा ॥

३१३। सर्वा। संज्ञासूत्रमेतत्। कृष्णनामानि सर्वनामानि ॥

३१४। कृष्ण। पुंस्येवायं विधिरिति ज्ञेयम्। अरामान्तः कृष्णसंज्ञ इति। ननु शीरित्यत्र, शिरिति कृते को दोष इति चेत् तत्रोच्यते—सर्वे इत्यादौ 'सर्वेश्वर-वैष्णवान्तयोर्नुम् शौ'इत्यस्य प्रवृत्तिशङ्का स्यात् ॥

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

सर्व-ङे—

३१५। कृष्णनाम-कृष्णतो ङेः स्मै।

सर्वस्मै, सर्वाभ्याम्, सर्वेभ्यः ॥ ३१५ ॥

३१६। कृष्णनाम-कृष्णतो ङसेः स्मात्।

सर्वस्मात्, पञ्चम्यास्तस्प्रत्ययस्तद्धितः—सर्वतः; सर्वाभ्याम्, सर्वेभ्यः; सर्वस्य, सर्वयोः ॥ ३१६ ॥

सर्व-आम्—

३१७। कृष्णनाम-कृष्ण-राधाभ्यां सुड़ामि।

उटावितौ। 'कृष्णस्य ए वैष्णवे', षत्वम्—सर्वेषाम् ॥ ३१७ ॥

३१८। कृष्णनाम-कृष्णतो ङेः स्मिन्।

सर्वस्मिन्, सर्वयोः, सर्वेषु। सप्तम्यां त्र-प्रत्ययस्तद्धितः—सर्वत्र; हे सर्व ! ॥ ३१८ ॥

'आदि' (वि° प्र° ३१३)-शब्दः प्रसिद्धगणविशेषग्राहकः, ततश्च—

३१९। सर्वादिः कृष्णनामाख्यो गौण-संज्ञे विना भवेत्।

तेन नेह—सर्वमतिक्रान्ताय—अतिसर्वाय; दृष्टः सर्वो येन, तस्मै—दृष्टसर्वाय। सर्वो नाम कश्चित्, तस्मै—सर्वाय ॥ ३१९ ॥

३२०। पूर्वादि च व्यवस्थायां सप्तकं कृष्णनामकम्।

३१५। कृष्ण। सुगमम् ॥

११६। कृष्ण। सुगमम् ॥

२१७। कृष्ण। सुगमम् ॥

३१८। कृष्ण। आदिशब्द इति, सर्वादिनीत्यत्रादिशब्दः प्रसिद्धस्य गणविशेषस्यैव ग्राहकः। ततश्च हेतोः सर्वादीनि कृष्णनामानीति सामान्यत उक्त्वा तत्र विशेषमाह ॥

३१९। सर्वादिः। गौणसंज्ञे विनेति, यदा गौणः, संज्ञा च न भवतीत्यर्थः ॥

n Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

दिग् देश-कालविभागोऽत्र 'व्यवस्था', तस्यां गम्यमानायाम्। पूर्वस्मै दिगन्तराय, देशादये वा। तथा—पूर्वस्मै कालाय, दिनाय, पदार्थविशेषाय वा। अन्यत्र तु पूर्वाय, श्रेष्ठाय इत्यर्थः; दक्षिणाय, प्रवीणाय इत्यर्थः। 'गौणसंज्ञे विना' (३१९) इत्येत्र अत्युत्तराय; उत्तराः कुरवः ॥ ३२० ॥

३२१। समोऽतुल्ये कृष्णनाम।

समस्मै, सर्वस्मै इत्यर्थः। नेह—समाय, तुल्याय इत्यर्थः ॥३२१॥

३२२। स्वमज्ञातिधनाह्वये।

"स्वो ज्ञातावात्मनि, स्वं-त्रिष्वात्मीये, स्वोऽस्त्रियां धने" (अमरकोषः ३।३।६४६)। स्वस्मै—आत्मने, आत्मीयाय वा इत्यर्थः। नेह—स्वाय ज्ञातये, धनाय वा इत्यर्थः ॥ ३२२ ॥

३२०। पूर्वादि च। पूर्वादिसप्तकं व्यवस्थायां कृष्णनामकं स्यात्। व्यवस्थालक्षणमाह दिक्कालेति, दिक्कालयोर्विभाग इति— दिग्विभागः, कालविभागश्चेत्यर्थः, 'विभागोऽंशः। पदार्थविशेषाय वेति— पदार्थविशेषस्य कालविभागत्वमुपचारेणेति ज्ञेयम्। गौणसंज्ञे इति—इदं लक्षणं प्रति गौणसंज्ञे विनेत्यनुवर्तत एवेत्यर्थः। अत्युत्तरायेति— उत्तरमतिक्रान्तो इत्युत्तरस्तस्मै। उत्तराः कुरव इति, अत्र दिग्विभागो गम्यो भवत्येव, किन्तु उत्तर-शब्दस्य कुरुरूपदेशविशेषस्य नामत्वात् न कृष्णनामत्वम् ॥

३२१। समो। अतुल्येऽर्थे समशब्दः कृष्णनाम भवति। सर्वार्थस्यैव कृष्णनामतेत्यर्थः ॥

३२२। स्वम। अज्ञातिधनाह्वये स्वं कृष्णनाम भवति, आत्मनि आत्मीये च कृष्णनामता, आह्वयो नाम, ज्ञातिनाम्नि, धननाम्नि च न कृष्णनामतेत्यर्थः। स्वशब्दस्य ज्ञात्यादिवाचित्वं स्पष्टयितुं नानार्थवर्गमाह स्वो ज्ञाताविति ॥

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

३२३। अन्तरो बाह्यपरिधानीययोर्नत्वसौ पुरि।*

अन्तरस्मै—बाह्याय इत्यर्थः, वस्त्रान्तरावृत-परिधानीयाय इति वा। बाह्यत्वेऽपि पुरि वर्तमानस्तु न—अन्तराय पुराय, बाह्याय इत्यर्थः ॥ ३२३ ॥

३२४। पूर्वादीनि नव कृष्णनामानि जसि वा।

पूर्वे पूर्वाः, स्वे स्वाः, अन्तरे अन्तराः। 'सर्व'वद् 'विश्व'-आदयोऽपि अरामान्ताः। तत्र 'उभ'शब्दो नित्यं द्विवचनान्तः—उभौ, उभौ, उभाभ्याम्, उभाभ्याम्, उभाभ्याम्, उभयोः, उभयोः। उभस्य सर्वादिषु पाठो हेत्वर्थे कृष्णनाम्नो योगे सर्वविष्णु-भक्त्यर्थस्तस्य वृत्तिमात्रे पुंवद्भावार्थश्च। त्वत्-त्वौ अन्यपर्यायौ; नेमोऽर्धपर्यायः; समादय उक्तार्थाः; सिमश्च सर्वार्थः, 'शक्तावबद्ध-मर्यादानां वाची' इति तु मतभेदाः; अन्ये तु प्रसिद्धाः ॥ ३२४ ॥

३२३। अन्तरो। बाह्यपरिधानीययोवर्तमानोऽन्तरः कृष्णनाम भवति, असौ अन्तरः बाह्यत्वेपि पुरि वर्तमानस्तु कृष्णनाम न भवति। परिधानीयशब्देनात्र अन्यवस्त्रावृतपरिधानीयमेवोच्यते, अतएवोक्तं—वस्त्रान्तरावृतेति, अन्तर शब्दोऽन्यार्थः। बाह्यपरिधानीययोरिति किं? ग्रामयोरन्तरे तापसः, मध्ये इत्यर्थः ॥

३२४। पूर्वादीनि। सर्ववदिति—सर्व शब्दवदित्यर्थः। ननु उभ-शब्दो नित्यं द्विवचनान्त एव, अरामान्तशब्दानां कृष्णनामकार्याणि तु एक-वचन-बहुवचन विषयाणि, तत्कथमयं सर्वादिगणे पठयत इति चेत्तत्राह; उभस्येति—अनुकरणत्वादेकवचनं, ऊभशब्दस्येत्यर्थः। कृष्णनाम्नो योग हेत्वर्थे सर्वविष्णुभक्त्यर्थः इति, 'कृष्णनामयोगे निमित्तकारणहेत्वर्थाद्द्वितीया-

---

* ३१९-३२३ संख्यक-सूत्राणां युगपत्पाठे श्लोकद्वयं भवति; ततश्च—

"सर्वादिः सर्वनामाख्यो न चेद्गौणोऽथवाभिधा।
पूर्वादिश्च व्यवस्थायां समोऽतुल्येऽन्तरोऽपुरि।
परिधाने बहिर्योगे स्वोऽर्थज्ञात्यन्यवाच्यपि॥"

n Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

३२५। पूर्वादिभ्यो नवभ्यः स्मात्-स्मिनौ वा।

पूर्वस्मात्, पूर्वात् ; पूर्वस्मिन्, पूर्वे ॥ ३२५ ॥

३२६। न कृष्णनाम तृतीया-समासे तद्वाक्ये च।

मासेन पूर्वाय इति वाक्ये—मासपूर्वाय। केवलवाक्ये तु—मासेन पूर्वस्मै धनं देहि ॥ ३२६ ॥

३२७। न कृष्णनाम द्वन्द्वे, जसि तु वा।

पूर्वापराणाम्, वैष्णवेतरे, वैष्णवेतराः ॥ ३२७ ॥

वर्जं सर्वा विष्णुभक्तयः' इत्यनेनेति शेषः। तस्य उभ-शब्दस्य वृत्तिमात्रे पुम्वद्भावार्थश्चेति 'कृष्ण नाम वृत्तिमात्रे' इत्यनेनेति शेषः ; वृत्तिमात्रमेकपदत्वम्। अव्ययकृष्णनाम्नोस्तु संसारात् प्रागक् इत्यनेन अक्प्रत्ययार्थः, सप्तमीतस्त्र इत्यनेन त्रप्रत्ययार्थश्चेति च ज्ञेयम्। अन्यपर्यायाविति—अन्यार्थावित्यर्थः, अर्धपर्यायोऽर्धार्थः। समादय इति—समस्वान्तरा उक्तार्थाः कथितार्थाः। शक्तेति— सिमशब्दः पुनः शक्तादीनां वाचीति तु मतभेदः इति च पाठान्तरं दृश्यते ; शक्तस्य वाचीति मतभेदः ; अववद्धस्य वाचीति मतभेदः, मर्यादाया वाचीति मतभेदः, एवं क्रमेण मतभेदा इत्यार्थः। अन्येत्विति—अन्ये तु शब्दाः प्रसिद्धा इत्यर्थः ॥

३२५। पूर्वा। सुगमम् ॥

३२६। न कृष्णनाम। तृतीयासमासे—तृतीयासमासवाक्ये च सर्वादिकृष्णनाम न भवति ; मासेनपूर्वायेति वाक्ये 'तृतीयार्थकृत गुणवचनेनार्थादिभिश्चे'त्यनेन तृतीयासमासः। तृतीयेति—पदोपादानेन यः समासः स तृतीयासमासः ; अतः 'कर्तृकरणे कृते'त्यनेन समासे तु कृष्णनामकार्यं भवत्येव। त्वयकाकृतं—त्वकत्कृतं, मयकाकृतं—मकत्कृतमिति। मासेन पूर्वस्मै धनं देहीति, नेदं समासवाक्यम् ॥

३२७। न कृष्ण। द्वन्द्वसमासे सर्वादि कृष्णनाम न भवति, जसि तु वा भवति। पूर्वापराणामिति—पूर्वे च अपरे च पूर्वापरास्तेषाम्। वैष्णवेतरे इति— वैष्णवाश्च इतरे चेति विग्रहः ॥

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy.

३२८। प्रथम-चरम-तयायाल्पार्ध-कतिपय-नेमाः कृष्णनामानि जसि वा।

प्रथमे, प्रथमाः। 'तयायौ' प्रत्ययौ—द्वितये, द्वितयाः; द्वये, द्वयाः; शेषं 'कृष्ण'वत्। उभयस्य द्विवचनाभावः—उभये, उभयाः। 'इहापि जसः कार्यं प्रति विभाषा' इति काशिका (१।१।३३)। 'उभय इति नित्यं भाषायाम्' इति तु कालापाः (चतुष्टयवृत्तिः—३१)। नेमे, नेमाः; शेषं 'सर्व'वत्॥ ३२८॥

३२९। तीयस्य कृष्णनामता वृष्णिषु वा।

द्वितीयस्मै, द्वितीयाय; द्वितीयस्मात्, द्वितीयात्; द्वितीयस्मिन् द्वितीये; शेषं 'कृष्ण'वत्। एवं 'तृतीयः'। 'अर्थवद्ग्रहणात्' तु—गोपजातीयाय॥ ३२९॥

अथ तदादयः—

३३०। तदादिसप्तानां * संसारस्याारामः स्वादौ, दस्य च मः, तदादेस्तः सः सौ।

३२८। प्रथम। प्रथमचरमादयः जसि कृष्णनामानि वा भवन्ति, नेमव्यतिरिक्ताः सर्वे जसि कृष्णनामानि वा भवन्ति, अन्यत्रैषां न कृष्णनामत्वं न सर्वादिष्वपाठात्, नेमशब्दस्तु जसि वा अन्यत्र नित्यं कृष्णनाम भवति, सर्वादिषु पाठादित्यर्थः। द्वितये इति, 'अवयववृत्तेः संख्यायाः केशवस्तयः', इत्यनेन तय-प्रत्ययः द्वये इति द्वित्रिभ्यामयश्चेत्येनेन अय-प्रत्ययः। शेषमिति— शेषं रूपमित्यर्थः। उभये इति—उभादय इत्यनेन अय-प्रत्ययः; इहापीति उभयशब्देऽपीत्यर्थः। अत्र काशिकामतमेवास्माकमपि मतम्। उभया इति छान्दसमिति कालापानां मतम्॥

३२९। तीयस्य। तीय-प्रत्ययान्तस्य वृष्णिषु कृष्णनामता वा भवति, नान्यत्र कृष्णनामत्वं द्वितीयस्मै इति, पूरणार्थे तीयप्रत्ययः। गोप-

---

* इदमस्तु सन्निकृष्टं, समीपतरवर्ति चैतदो रूपम्।
अदसस्तु विप्रकृष्टं, तदिति परोक्षे विजानीयात्॥

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

सः, तौ, ते ; तम्, तौ, तान् ; तेन, ताभ्याम्, तैः ; तस्मै, ताभ्याम्, तेभ्यः ; तस्मात् इत्यादि। बुद्धस्यादर्शनम्—हे स ! 'तदोः सः सावनन्त्ययोः' इति सूत्रे (पा ७।२।१०६) काशिकादावप्येतद्दर्शितम्। 'हे स, हे असौ' इति भाष्योदाहरणात् प्रक्रिया तु चिन्त्या। गौण-संज्ञयोस्तु न तदादिकार्यम्, सर्वादिगणत्यागात्—अतितद्, अतितदौ, अतितदः। तद्धिते पञ्चम्याम्—ततः ; सप्तम्याम्—तत्र। यद्—यः, यौ, ये ; तद्धिते पञ्चम्याम्—यतः ; सप्तम्याम्—यत्र। एतद्—एषः, एतौ, एते ; एतम् ; तद्धिते पञ्चम्याम्—अतः ; सप्तम्याम्—अत्र ॥ ३३० ॥

३३१। इदमोऽयं सौ, इयन्तु लक्ष्म्यां, साकस्य त्वयकमियकमौ।

अयम्, इमौ, इमे ; इमम्, इमौ, इमान् ॥ ३३१ ॥

३३२। इदमोऽकरामस्य अनष्टौसोः।

जातीयायेति—'प्रकारवति जातीयः' इत्यनेन जातीयप्रत्ययः। जातीयावयवतीयस्यार्थे नास्ति ॥

३३०। तदादि। स्वादौ परे तदादिसप्तानां संसारस्य स्थाने अरामो दस्य स्थाने मरामश्च भवति। तदा— सौ परे तदादेस्तरामः सरामो भवति। तदादेरिति, एतत् हे स, इति पदम्। एतद्दर्शने हेतुमाह—हे स, हे असाविति भाष्योदाहरणादिति। प्रक्रियातु चिन्त्येति हे स इति न भवतीति प्रक्रियामतम्। अतितदिति—अतिक्रान्तस्तमिति विग्रहः। तद्धिते पञ्चम्यां ततः इति—तदस्ततस्तत्र, यदोयतो यत्र, एतदोऽतोऽत्र इदम इत इह ; अदसोऽमुतोऽमुत्र, किमः कुतः कुत्रेति। तस्त्राभ्यां त्रिष्वपि लिङ्गेषु साधवः, 'कुत्रस्य क्वेति च' इति तद्धिते वक्ष्यते ॥

३३१। इद। सौ परे इदमः स्थाने अयमिति निपात्यते। इयन्तु—सौ परे लक्ष्म्यान्तु इयमिति निपात्यते। साकस्य—साकस्यतु इदमः स्थाने सौ परे अयकमियकमौ निपात्येते पुरुषोत्तमलक्ष्म्योरिति शेषः ॥

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

३३३। वैष्णवे त्वश्।

३३४। सकरामस्य च कथितानुकथने।

अनेन ; 'शित् सर्वस्य' इति सर्वदिशः—आभ्याम् ; इमकाभ्यामहः कृष्णोऽर्चितः, अथ आभ्यां रात्रिमपि ॥ ३३२-३३४ ॥

३३५। इदमदोभ्यामकरामाभ्यां नैस्।

एभिः ; अस्मै, आभ्याम्, एभ्यः ; अस्मात्, आभ्याम्, एभ्यः ; तद्धिते पञ्चम्याम्—इतः ; अस्य, अनयोः, एषाम् ; अस्मिन्, अनयोः, एषु। तद्धिते सप्तम्याम्—इह। संसारात् पूर्वमक्प्रत्यये 'इदकम्'-शब्दो भवति ; अयकम्, इमकौ, इमके—'सर्व'वत् ॥ ३३५ ॥

३३६। एतदिदमोरेनः कथित्तानुकथने द्वितीयाटौस्सु।

एतम् इमं वा दीक्षय, अथो एनं पाचय। एनम्, एनौ, एनान् ; एनेन ; एनयोः ; एनयोः ॥ ३३६ ॥

३३२। इद। न विद्यते करामो यत्र तादृशस्य इदमः स्थाने टौसोः परयोरनो भवति ।।

३३३। वैष्णव। अकरामस्य इदमः स्थाने वैष्णवे तु परे अश् भवति ।।

३३४। सक। अनुशब्दः पश्चादर्थे, कथितस्यानुकथनं कथितानुकथनं तस्मिन् सति सकरामस्य च इदमः स्थाने अश् भवति। अहरिति द्वितीयैकवचनान्तं, 'कालाध्वनोरत्यन्तव्याप्तौ द्वितीया' इत्यनेन द्वितीया। अथ आभ्यामिति, अत्र सकरामस्याश् ।।

३३५। इदम। अ-करामाभ्याम् इदम् अदस् इत्येताभ्यां परस्य भिसः स्थाने ऐस् न भवति। 'कृष्णाद्भिस् ऐसि'त्यनेन प्राप्ते निषेधः। एभिरिति—इदमः स्थाने अशि कृते, 'कृष्णस्य ए वैष्णवे बहुत्वे' इत्यनेन अरामस्य एरामः। अ-करामाभ्यामिति किम् ?—इमकैः, अमुकैः ।।

३३६। एतद्। एनेनेति, एतेन अनेन वा रात्रिरधीता, अथो एनेनाहरप्यधीतम्। एनयोरिति—एतयोरनयोर्वा शोभनं शीलम्, अथ एनयोर्भक्तिश्च निर्मला इति ।।

n Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

अदस्-सुं, 'संसारस्यारामः' (वि° प्र° ३३०),—

३३७। अदसो दस्य सः, सोरौच्।

असौ ॥ ३३७ ॥

'अमौ' इति स्थिते—

३३८। अदो मात् परस्य सर्वेश्वरस्य उ ऊ यथेष्टसिद्धिः।

वामनस्य वामनः, त्रिविक्रमस्य त्रिविक्रमः ; अमू ॥ ३३८ ॥

जसि अमे स्थिते—

३३९। अदस एत ई बहुत्वे, न तु कात्।

अमी ; अमुम्, अमू, अमून् ; मत्वे चोत्वे च कृते 'हरितष्टा ना' (वि° प्र° १८२)—अमुना। भ्यामि 'कृष्णस्य त्रिविक्रमः' (वि° प्र° १६०), पश्चात् ऊ—अमूभ्याम्, अमीभिः ; स्मै-प्रभृतौ कृते

३३७। अदसो। सौ परे अदसो दस्य स्थाने सो भवति, सोः स्थाने औच्च भवति। असाविति—औचि कृते संसारहरः ॥

३३८। अदो। अदसोमात् परस्य सर्वेश्वरस्य स्थाने यथेष्टसिद्धि उ ऊ भवति। यथेष्टसिद्धीति—इष्टसिद्धिमनतिक्रम्येत्यर्थे 'अव्ययं सप्तम्याद्यर्थेषु नित्यमित्य'नेनाव्ययीभावः, 'तस्याव्ययत्वं ब्रह्मत्वंच' इति ब्रह्मत्वंच। येन प्रकारेण इष्टसिद्धिर्भवति, तथैव उ ऊ भवतीत्यर्थः ॥

३३९। अदस। वहुत्वे विषये अदस एतः स्थाने ई र्भवति, कादुत्तरस्य एतः स्थाने ई नं भवति। ननु हे गोकुलेत्यत्र यथा वुद्धस्थानीयत्वादमोऽदर्शनं कृतं, तथा हे असावित्यत्रापि औचोऽदर्शनं कस्मान्नस्यादिति चेत्तत्राह, चित्करणेनेति-चित्करणेन संसारहरो भवतीति, वामनाभावात् न वुद्धादर्शनमिति। अदस इति—अदस औ सुलोपश्चेत्यत्र लक्षणे काशिकादावपि अस्य हे असावित्यस्य बुद्धादर्शनाभावस्य वा सम्मतिवर्तत इति शेषः, प्रसादे चास्य सम्मतिः, प्रसादो व्याकरणटीकाविशेषः। मन्यन्त इति पूर्वाचार्या इति शेषः। मराममध्या इति प्रयोगा इति शेषः। असुके इति, नतु कादिति न ईः ॥

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

पश्चादुरामः—अमुष्मै, अमूभ्याम्, अमीभ्यः ; अमुष्मात्, अमूभ्याम्, अमीभ्यः । तद्धिते पञ्चम्याम्—अमुतः ; अमुष्य ; एत्वे अयादेशे च कृते पश्चादुरामः—अमुयोः, अमीषाम् ; अमुष्मिन्, अमुयोः, अमीषु । तद्धिते—अमुत्र । चित्-करणेन 'हे असौ' इति बुद्धस्यादर्शनं न स्यात् । 'अदस औ सुलोपश्च' इत्यत्र (पा ७।२।१०७) काशिकादावप्यस्य सम्मतिः, प्रसादे च । अक्प्रत्यये 'असकौ, अमुकश्च' इति मन्यन्ते । औ-प्रभृतौ मराम-मध्याः—अमुकौ, अमुके । एकः 'सर्व'वत् ॥ ३३९ ॥

अथ द्विशब्दो नित्यं द्विवचनान्तः ;—

३४० । न द्वेर्मः ।

द्वौ, द्वौ, द्वाभ्याम्, द्वाभ्याम्, द्वाभ्याम्, द्वयोः, द्वयोः ॥ ३४० ॥

युष्मदस्मदौ त्रिष्वपि समानौ ;—

३४१ । युष्मदस्मदोस्त्वमहमादयः स्वादिना सह ।

तत्र युष्मच्छब्दस्य—त्वम्, युवाम्, यूयम् ; त्वाम्, युवाम्, युष्मान् ; त्वया, युवाभ्याम्, युष्माभिः ; तुभ्यम्, युवाभ्याम्, युष्मभ्यम् ; त्वत् युवाभ्याम्, युष्मत् ; तव, युवयोः, युष्माकम् ; त्वयि, युवयोः, युष्मासु । अस्मच्छब्दस्य—अहम्, आवाम्, वयम् ; माम्, आवाम्, अस्मान् ; मया, आवाभ्याम्, अस्माभिः ; मह्यम्, आवाभ्याम्, अस्मभ्यम् ; मत्, आवाभ्याम्, अस्मत् ; मम, आवयोः, अस्माकम् ; मयि, आवयोः, अस्मासु ॥ ३४१ ॥

३४२ । अनयोर्विष्णुपदत्वे सत्येव संसारात् पूर्वमक्-प्रत्ययः ।

त्वकम्, युवकाम्, यूयकम् ; किन्तु त्रिसर्वेश्वरत्वे मध्यसर्वेश्वरात्

---

३४० । न द्वेर्मः । द्विशब्दस्य दरामस्य स्थाने मो न भवति ॥

३४१ । युष्मद् । स्वादिना सह युष्मदस्मदोः स्थाने त्वमहमादयो निपात्यन्ते ॥

n Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

पूर्वमक्—युवकाभ्याम्, युष्मकाभिः; युष्मकभ्यम्; युष्मकाकम्; युष्मकासु। एवमस्मदोऽपि—अहकम्, आवकाम्, वयकम्; मकाम्, अस्मकान्; मयका, आवकाभ्याम्, अस्मकाभिः; मह्यकम्, अस्मकभ्यम्; अस्मकत्; ममक, आवकयोः, अस्मकाकम्; मयकि, अस्मकासु। गौणत्वे 'त्वामतिक्रान्तः' इत्यर्थे—अतित्वत्; 'युवामतिक्रान्तः' इत्यर्थे—अतियुवत्; 'युष्मानतिक्रान्तः' इत्यर्थे—अतियुष्मत्; एवम् 'मामतिक्रान्तः' इत्यर्थे—अतिमत्; 'आवामतिक्रान्तः' इत्यर्थे—अत्यावत्; 'अस्मानतिक्रान्तः' इत्यर्थे—अत्यस्मत्। एवं प्रत्वदादयोऽपि ॥३४२॥

३४३। तेषामतित्वदादीनां सर्वेषान्त्वमहमादय एव सु-जस्-ङे-ङस्सु।

यथा—अतित्वम् अतियूयम्; अतितुभ्यम्; अतितव। एवम् अत्यहम् इत्यादि ॥ ३४३ ॥

३४२। अनयो। अनयोरिति युष्मदस्मदोः। किन्त्विति—त्रिसर्वेश्वरत्वे इति—विष्णुपदस्येति शेषः। गौणत्व इति, अतित्वदिति—अतित्वच्छब्दो भवतीति मन्तव्यमित्यर्थः। एवमतियुवदित्यादि। अतित्वदित्यस्य आदेशावस्थायां दान्तत्वं ज्ञेयम्। अतित्वद् औ इति स्थिते, अद औभागस्येत्यस्य वक्ष्यमाणत्वात्। एवमतियुवदित्यादेः तान्तता तु पदत्वेन। एवमतिमदिति—मामतिक्रान्त इत्यर्थे; अत्यावदिति—आवामतिक्रान्त इत्यर्थे; अत्यस्मदिति—अस्मानतिक्रान्त इत्यर्थे। एवमिति—प्रकृष्टः त्वं यत्रेत्यर्थे प्रत्वदिति ॥

३४३। तेषाम्। तेषां सर्वेषां अतित्वदित्यादीनां प्रत्वदादीनाञ्च त्वदादीनां स्थाने सु-जस्-ङे-ङस्सु त्वमहमादय एव निपात्यन्ते। उदाहरणं दर्शयति यथेति। अतित्वमिति, अतित्वच्छब्दस्य अतियुवच्छब्दस्य अतियुष्मच्छब्दस्य च रूपम्, एवमतियूयमित्यादि ॥

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

३४४। अन्यत्र ब-म-पर्यन्तवर्जमक्षराणि प्रकृतपदवत् कार्याणि।

यथा—अतित्वद्-औ इति स्थिते अद औभागस्य 'युवाम्' इत्यन्तस्थित आम्भाग आदिश्यते—अतित्वाम्। एवम् अम्—अतित्वाम्; पुनरौ—अतित्वाम्; शस्—अतित्वान्; टा—अतित्वया, अतित्वाभ्याम, अतित्वाभिः; अतित्वाभ्याम्, अतित्वभ्यम्; अतित्वत्, अतित्वाभ्याम्, अतित्वत्; अतित्वयोः, अतित्वाकम्; अतित्वयि, अतित्वयोः, अतित्वासु। यथा च अतियुवच्छब्दात्—अतियुवाम्; अतियुवाम्, अतियुवाम्, अतियुवान्; अतियुवया। यथा च अतियुष्मच्छब्दात्—अतियुष्माम्; अतियुष्माम्, अतियुष्माम्, अतियुष्मान्; अतियुष्मया। आमि च—'अतित्वाकम्' इत्यादि; 'अतित्वयाकम्' इत्यादि केषाञ्चित्। एवम् 'अस्मदो'ऽपि ॥ ३४४ ॥

३४५। विष्णुपदाद्वा, अन्वादेशे तु नित्यम्।

अधिकारोऽयम्; 'उत्तरप्रकरणव्याप्यधिकारः'। 'वां-नौ'-पर्यन्ता

३४४। अन्यत्र। सु-जस्-ङे-ङस्भ्योऽन्यत्र वमपर्यन्तवर्जं अवशिष्टानि अक्षराणि प्रकृतपदवत् पूर्वोक्तपदवत् कार्याणि कर्तव्यानि। अतित्वच्छब्दस्य उदाहरणं दर्शयति यथेति। एवं अम् अतित्वामिति, अतित्वद् अम् इति स्थिते, 'अद् अम्' भागस्य त्वामित्यन्तस्थित आम्भाग आदिश्यते, एवमन्यत्रापि वोद्धव्यम्, अतियुवच्छब्दस्योदाहरणं दर्शयति यथाचेति, अतियुवामिति, अतियुवद् औ इति स्थिते, अद् औभागस्य युवामित्यन्तस्थित आम्भाग आदिश्यते, एवमन्यत्रापि वोद्धव्यम्। अतियुष्मच्छब्दस्योदाहरणं दर्शयति यथाचेति। अतियुष्मामिति, अतियुष्मद् औ इतिस्थिते, अद्औभागस्य युवामित्यन्तस्थित आम्भाग आदिश्यते, एवमन्यत्रापि बोद्धव्यम्। अतित्वाकमिति, अतित्वद् आम् इति स्थिते, 'अद् आम्' भागस्य युष्माकमित्यन्तस्थित आकम्भाग आदिश्यते। आदिशब्देन अतियुवाकं अतियुष्माकमिति। अतित्वयाकमित्यादीति। आदिशब्देन अतियुवयाकं अतियुष्मयाकमिति ॥

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

ये विरिञ्चियो वक्ष्यन्ते, ते सर्वे विष्णुपदाद्वक्तव्याः ; ते च अनन्वादेशे वा, अन्वादेशे तु नित्यमित्यर्थः। पुनःकथनम्—अन्वादेशः ॥३४५॥

३४६। युष्मान् युष्मभ्यं युष्माकमित्येषां वस्, अस्मान् अस्मभ्यम् अस्माकमित्येषां नस्।

हरिर्युष्मान् अवतु, हरिर्वोऽवतु ; हरिर्युष्मभ्यं रोचताम्, हरिर्वो रोचताम् ; हरिर्युष्माकं सर्वस्वम्, हरिर्वः सर्वस्वम् ; हरिरस्मान् अवतु, हरिर्नः ; हरिरस्मभ्यं रोचताम्, हरिर्नः ; हरिरस्माकं सर्वस्वम्, हरिर्नः। अन्वादेशे तु नित्यम्—हरिरस्मान् अवतु, अथो नस्तद्भक्ताः कृपयन्तु इत्यादि सर्वत्र योज्यम् ॥ ३४६ ॥

३४७। तुभ्यम्-तवयोस्ते, मह्यम्-ममयोर्मे।

हरिस्तुभ्यं रोचताम्, हरिस्ते ; एवं हरिस्तव, हरिस्ते ; हरिस्तुभ्यं रोचताम्, अथो हरिस्ते प्रेम ददातु ; हरिर्मह्यं, हरिर्मे ; हरिर्मम, हरिर्मे ॥ ३४७ ॥

३४८। त्वां मां त्वा मा।

हरिस्त्वां पातु, हरिस्त्वा पातु ; हरिर्मां पातु, हरिर्मा। अथो हरिस्त्वा पश्यतु, हरिर्मा रक्षतु ॥ ३४८ ॥

३४५। विष्णु। अधिकारलक्षणमाह, उत्तरेति ॥

३४६। युष्मान्। विष्णुपदं प्राप्य युष्मान् युष्मभ्यं युष्माकमित्येषां स्थाने अनन्वादेशे वस् वा भवति, अन्वादेशे तु नित्यं भवति। एवं सर्वत्र बोद्धव्यम्। अस्मान् अवतु रक्षतु। तद्भक्ता हरिभक्ताः ॥

३४७। तुभ्यम्। तुभ्यं तवयोरिति, अनुकरणत्वात् एवं मह्य ममयोरिति ॥

३४८। त्वाम्। त्वामिति मामितिच सूत्रवलेन लुप्तषष्ठी। पातु रक्षतु ॥

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

३४९। युष्मदस्मद्विष्णु-पदयोर्वा-नौ द्वितीया-चतुर्थी-षष्ठीद्वित्वे, न तु समासे।

हरिर्युवां पातु, हरिर्वाम्; हरिर्युवां रक्षतु, अथ हरिर्वां पश्यतु; हरिर्युवाभ्यां रोचताम्, हरिर्वाम्; हरिर्युवयोः स्वामी, हरिर्वाम्; हरिरावां पातु, हरिर्नौ; हरिरावाभ्यां रोचताम्, हरिर्नौ; हरिरावयोः स्वामी, हरिर्नौ। समस्तत्वे तु न—हरिरस्मत्स्वामी ॥ ३४९ ॥

३५०। सपूर्वपदात् प्रथमान्ताद्वाऽन्वादेशेऽपि ते विरिंचयः।

व्रजे कृष्णो मम स्वम्, मे वा। अथो वृन्दाबने कृष्णो मम स्वम्, मे वा ॥ ३५० ॥

३५१। न ते वाक्यादौ श्लोकपादादौ च।

हे वैष्णव! त्वं सुखी भव। त्वां हरिः पातु। मां हरिः पातु। 'कृष्णैकशरणस्यास्य, तव हन्त कुतो भयम्' इत्यादि ॥ ३५१ ॥

३४९। युष्मद्। द्वितीयाद्वित्वे, चतुर्थीद्वित्वे, षष्ठीद्वित्वेच युष्मदस्मच्छब्दसिद्धयोर्विष्णुपदादुत्तरयोर्विष्णुपदयोः स्थाने अनन्वादेशे वां नौ इत्येतौ वा भवतः, अन्वादेशे तु नित्यं भवतः, समासे तु न भवतः। हरिरावामिति, पात्विति शेषः। हरिरावाभ्यामिति, रोचतामिति शेषः। हरिरावयोरिति, स्वामीति शेषः। अस्मत्स्वामीति, आवयोः स्वामीति विग्रहः ॥

३५०। सपूर्व। सहशब्दो विद्यमानवचनः, पीताम्वरे वेत्यनेन सभावः, विद्यमानपूर्वपदात् प्रथमान्तादुत्तरेषां पूर्वोक्तानामादेशिनां स्थाने अन्वादेशेऽपि ते विरिञ्चयो वा भवन्ति ॥

३५१। न ते। क्रियान्वयावच्छिन्नपदसमूहो वाक्यं, तस्य आदौ श्लोकपादादौ श्लोकचतुर्थांशस्यादौच वर्तमानानामादेशिनां स्थाने ते विरिंचयो न भवन्ति। 'पादा रश्म्यंघ्रितुर्यांशाः' इति नानार्थवर्गात् पादशब्देन चतुर्थो भाग उच्यते, स तु गद्यस्यापि सम्भवतीति श्लोकशब्दोपादानं

n Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

३५२। न च चादिभिर्योगे।

'कृष्णो मम च सौख्याय, रामस्तव च शर्मणे'। च, वा, हा, अह, एव ॥ ३५२ ॥

३५३। परम्परायोगे तु न निषेधः।

हरिश्च मे स्वामी ॥ ३५३ ॥

३५४। न च दर्शनार्थैरचाक्षुषत्वे।

चेतसा त्वामीक्षते वैष्णवः ॥ ३५४ ॥

३५५। परम्परायोगेऽपि न।

कृष्णश्चेतसा तव रूपमीक्षते। 'भक्तस्तव रूपं ध्यायति' इति तु तस्यां विचार्यं, दर्शनार्थधातुयोगाभावात्। चाक्षुषत्वे तु— कृष्णस्त्वा पश्यति ॥ ३५५ ॥

कृतम्। कृष्णैकेति— कृष्ण एको मुख्यः केवलो वा शरणं रक्षिता यस्य, एवंभूतस्यास्य तव कुतः कस्माद्भयमिति। 'एके मुख्यान्यकेवला' इति नानार्थवर्गः ॥

३५२। न च। चादिभिर्योगे ते विरिंचयो न भवन्ति। मम चेति—अत्र च-शब्देन सह साक्षात् सम्बन्धः, सौख्याय सुखाय भवत्विति शेषः। शर्मणे— सुखाय ॥

३५३। परम्परा। चादिभिः सह परम्परायोगे साक्षात् सम्बन्धाभावे तु निषेधो न भवति ॥

३५४। न च। दर्शनार्थैर्योगे ते विरिंचयो न भवन्ति ; अचाक्षुषत्व इति—चाक्षुषत्वेतु निषेधो न भवतीत्यर्थः। त्वामीक्षत इति—त्वामनुभवतीत्यर्थः ॥

३५५। पर। परम्परायोगेऽपि विरिंचयो न भवन्ति। कृष्णश्चेतसा तव रूपमीक्षते इत्यत्र दर्शनार्थेन न युष्मदो योगः, किंतु तत्सम्बन्धिनो रूपस्य ; भक्तस्तव रूपं ध्यायतीत्यत्र विरिंचिनिषेधो न भवतीति विचार्यम्। पश्यतीति—निरूपयतीत्यर्थः ॥

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

३५६। आमन्त्रितं पूर्वमसद्वत्।

'ततो नादेशाः' इति काशिकादौ (पा ८।१।७२) च मतम्। हे कृष्ण ! तवाहम्। हे रामकृष्णौ ! युवयोरहम्। कथम् "उचितं रचयामि देवि ते" इति, आमन्त्रितस्य असद्वत्तेऽपि तत्पूर्वपदस्य सत्त्वात् ॥ ३५६ ॥

३५७। सामान्यवचन-तुल्याधिकरणे आमन्त्रिते क्रमस्थे चेत् पूर्वं सत्।

३५८। बहुवचने चेद्वा।

तत्र आदेशाः। हे वैष्णव ! सप्रेमंस्ते कृष्णः। वैष्णवोऽत्र सप्रेमा तद्रहितश्च भवतीति सामान्यवचनः। तौ द्वौ तु तद्विशेष्यौ। तत्रान्वादेशे नित्यमादेशाः, अनन्वादेशे तु वा। 'सामान्यवचन'-इति किम् ? व्रह्मरात कृष्णज्ञ ! तव कृष्णः। व्रह्मरात इत्येकस्य नाम, ततो न सामान्यवचनः; तत उभयमप्यामंत्रितमसद्वत् (३५६ संख्यकसूत्रेण)। एवं हरे कृपालोऽस्मान् पाहि। बहुवचने—वैष्णवाः श्रीभागवतज्ञाः ! वः कृष्णः, युष्माकं वा। 'अनन्वादेशेऽप्यादेशा वा' —एतत् पाणिनीय-मतं प्रक्रिया-धृतम्; मतान्तरन्तु न किंचित्। तथाहि तत्सूत्रत्रयम्—(१) "आमन्त्रितं पूर्वमविद्यमानवत्" (पा ८।१।७२); (२) "नामन्त्रिते समानाधिकरणे सामान्यवचनम्" (पा ८।१।७३);

३५६। आम। पूर्वं पूर्वस्थितमामन्त्रितं पदं असद्वत् अविद्यमान-वद्भवति, तत आदेशा न भवन्तीति। पदस्यामन्त्रितत्वमुपचारेणेति ज्ञेयम्। कथमिति सिद्धान्तमाह, आमन्त्रितस्येति—आमन्त्रितस्य देवीत्यस्य असत्त्वेपि अविद्यमानवत्त्वेऽपि तत्पूर्वपदस्य सत्त्वात् विद्यमानत्वादिति ॥

३५७। सामान्य। सामान्यवचनञ्च तुल्याधिकरणञ्च इति सामान्य-वचनतुल्याधिकरणे ते आमन्त्रिते चेत् यदि क्रमस्थे भवतः, तदा पूर्वं सामान्यवचनं आमन्त्रितं सद्भवति ॥

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

(३) "विभाषितं विशेषवचने बहुवचनम्" (पा ८।१।७४) इति। 'आमन्त्रिते' इत्यादिषु परसप्तम्येव। मध्यमे सूत्रे सामान्यवचनस्याविद्यमानताखण्डनात्तन्मूला एवादेशाः। अन्तिमे तु तद्विकल्पात्तद्विकल्पः। 'भवतु'शब्दो युष्मद्वाचको 'भगवतु'शब्दवत् ॥ ३५८ ॥

अथ 'किम्'-शब्दः—

३५९। किमः को विष्णुभक्तौ साकस्यापि।

कः, कौ, के। कम्, कौ, कान्—'सर्व'वत्। तद्धिते पञ्चम्याम्—कुतः ; सप्तम्याम्—क्व, कुत्र ॥ ३५९ ॥

अथ कृष्णनाम्नां लक्ष्मीलिङ्गोदाहरणम्

'कृष्णादाप् लक्ष्म्याम्' (त° प्र° २२४८-४९) इति वक्ष्यमाणसूत्रात् 'सर्व'शब्दादाप्—सर्वा, सर्वे इत्यादि 'राधा'वत्। वृष्णिष्वामि च विशेषः।

३५८। बहु। यदि वहुवचने आमन्त्रिते क्रमस्थे भवतः, तदा पूर्वं सामान्यवचनमामन्त्रितं सद्वा भवति, तत आदेशा भवन्तीति। वैष्णवेति, सप्रेमन्निति वैष्णवस्य तुल्याधिकरणम् ; तद्रहितः प्रेमरहितः। ताविति—तौ द्वौ तु सप्रेमाऽप्रेमाणौ, तद्विशेषौ—वैष्णवविशेषौ। उभयमप्यामन्त्रितमसद्वदिति, आमन्त्रितं पूर्वमसद्वदित्यनेनेति शेषः। हरे कृपालोऽस्मान् पाहीति, अत्र हरिशब्दस्यैकाभिधायित्वात् न सामान्यवचनत्वम्। तत् सूत्रत्रयं पाणिनिसूत्रत्रयं, आमन्त्रितमिति व्यक्तार्थम्। नामन्त्रित इति—समानाधिकरणे आमन्त्रिते परे सामान्यवचनं आमन्त्रितं न अविद्यमानवद्भवति। विभाषितमिति—विशेषवचने आमन्त्रिते परे बहुवचनमामन्त्रितं विभाषितं अविद्यमानवद्भवति, विकल्पेनाविद्यमानवद्भवतीत्यर्थः। पाणिनिसूत्रयोरामन्त्रित इत्यादिपदेषु। तन्मूला एव अविद्यमानताखण्डनमूला एव। अन्तिमे तु सूत्रे तद्विकल्पात् अविद्यमानवत्त्वस्य विकल्पात् तद्विकल्पः, विरिंचि विकल्पः ॥

३५९। किमः। विष्णुभक्तौ परस्यां किमः स्थाने को भवति, साकस्यापि किमः स्थाने को भवति ॥

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

सर्वा-ङे—

३६० । कृष्णनाम-राधातः स्याप् वृष्णिषु, पूर्वस्य च वामनः ।

प् इत् —सर्वस्यै ; ङसि—सर्वस्याः ; ङस्—सर्वस्याः ; आमि—'कृष्णनाम-कृष्णराधाभ्याम्' (वि° प्र° ३१७) इति सुट्—सर्वासाम् ; ङि—'नीराधाभ्यां ङेराम' (वि° प्र° १६८) इति सर्वस्याम् ; तद्धिते पूर्ववत् । एवं 'विश्व'-आदयः ॥ ३६० ॥

३६१ । दिग्बहुव्रीहौ कृष्णनामता वा ।

उत्तरपूर्वस्यै,उत्तरपूर्वायै । तदादिसप्तानां संसारस्यारामे कृते पश्चादाप्, 'तदादेस्तः सः सौ' (वि° प्र° ३३०)—सा, ते, ताः ; ताम्, ते, ताः । एवं 'यद्'—या, ये, याः । एतद्—एषा, एते, एताः । इदम्—'इयन्तु लक्ष्म्याम्' (वि° प्र° ३३१) इयम्, इमे, इमाः ; इमाम्, इमे, इमाः । 'इदमोऽकरामस्य अनष्टौसोः' (वि° प्र° ३३२)—अनया, 'वैष्णवे त्वश्' (वि° प्र° ३३३)—आभ्याम्, आभिः ; अस्यै, अस्याः । सुट् (वि° प्र° ३१७), अश् (वि° प्र° ३३३), पश्चादाप्—आसाम् ।

'अदस्'-शब्दस्य सौ पुंवत्—असौ ; 'दस्य च मः' (वि° प्र° ३३०), आप्, 'अदो मात् परस्य सर्वेश्वरस्य उ ऊ' (वि° प्र° ३३८)—अमू, अमूः ; अमूम्, अमू, अमूः ; अमुया, अमूभ्याम्,

---

३६० । कृष्णनाम । वृष्णिषु परेषु कृष्णनाम-राधात उत्तरे स्याप् भवति, पूर्वस्य वामनश्च ॥

३६१ । दिग्बहु । उत्तरस्याश्च पूर्वस्याश्च दिशोर्यदन्तरालं, सा उत्तरपूर्वा—विदिक्, तस्यै 'दक्षिणपूर्वादयस्तदन्तराले' इति पीताम्बरसूत्रम् । दिग्बहुव्रीहावित्यत्र दिक्पीताम्बर इति पाठ उपयुक्तः । अदःशब्दस्येति, पुंवद्विति, पुंलिंगे इवेत्यर्थः । सर्वाणीति, 'ब्रह्मतो जस्शसोः शिः' इति जशः शिः, 'सर्वेश्वर वैष्णवे'त्यादिना नुम्, 'नान्ते'त्यादिना त्रिविक्रमः ॥

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

अमूभिः ; 'स्याप् वृष्णिषु, पूर्वस्य च वामनः' (वि° प्र° ३६०)—अमुष्यै, अमूभ्याम्, अमूभ्यः ; अमुष्याः, अमूभ्याम्, अमूभ्यः ; अमुष्याः, अमुयोः, अमूषाम् ; अमुष्याम्, अमुयोः, अमूषु ।

एकः 'सर्व'वत् । द्विशब्दस्य—द्वे, द्वे, द्वाभ्याम्, द्वाभ्याम्, द्वाभ्याम्, द्वयोः, द्वयोः । 'भवतु'शब्दादीप्—भवती, भवत्यौ । 'किम्'-शब्दस्य—का, के, काः—'सर्व'-वत् ॥ ३६१ ॥

अथ ब्रह्माणि

सर्वम्, सर्वे, सर्वाणि ; पुनस्तद्वत् ; तृतीयादौ पुरुषोत्तमवत् । (उभ-औ) उभे ।

३६२ । अन्यादिभ्यस्तुक् स्वमोर्ब्रह्माणि ।

उकावितौ—अन्यत् अन्यद्, अन्ये, अन्यानि । अन्यादय एकादशैकतरवर्जम् । तत्, ते, तानि । इदम्, इमे, इमानि ॥ ३६२ ॥

३६३ । द्वितीयैकत्वे कथितानुकथने इदमेतदोरेनदादेशो ब्रह्मणि वाच्यः ।

एतद्गच्छति, अथो एनत् पश्य । अदः ; 'अमे' इति स्थिते पश्चात् ऊ—अमू, अमूनि ; पुनस्तद्वत् । द्वे, द्वे । भवत्, भवती, भवन्ति ; पुनस्तद्वत् । किम्, के, कानि ; पुनस्तद्वत् ॥ ३६३ ॥

---

३६२ । अन्या । स्वमोः परयोः । तदिति 'ब्रह्मतः स्वमोर्महाहरः' इत्यनेन प्रथमं महाहर एव भवति, अतः स्वादिपरत्वाभावान्न संसारस्यारामः ॥

३६३ । द्वितीय । द्वे इति संसारस्यारामे कृते औई ॥

३६४ । अव्ययात् । अव्यायादुत्तरस्य स्वादेर्महाहरो भवति । ननु अव्ययमेव किम्, इति चेत्तत्राह—स्वरादीति, स्वराद्यव्ययं, चाद्यव्ययं, वदादि-तद्धितोऽव्ययं, क्त्वामान्तश्च कृदव्ययमिति, स्वः प्रातरित्यादय इति, आदिशब्देन अन्तर् प्रादुर् पुनर् उच्चैस् नीचैस् शनैस् ऋते युगपद्

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

३६४। अव्ययात् स्वादेर्महाहरः। *

स्वरादि, चादि, वदादि-तद्धिताः, क्त्वा, मान्तश्च कृदव्ययम्। अव्ययाः खलु—(१) वाचकाः, (२) द्योतकाश्च; तत्र वाचकाः—स्वः, प्रातः इत्यादयः। एषां विशेषणस्य ब्रह्मत्वमव। सुन्दरं स्वः, सुन्दरे स्वः, सुन्दराणि स्वः इत्यादयः। 'अत्रैकवचनमेव' इति तस्यां भ्रमः, द्वित्वादीनामनिवार्यत्वात्, 'अव्ययादाप् सुपः' इति सुलोपे विरोधाच्च। द्योतकाः—च, वा, ह, अह, वै, तु, अपि इत्यादयः, प्रादयश्च ॥ ३६४ ॥

३६५। चादयो निपातसंज्ञाः।

एतेभ्यो 'द्योत्यतया-अर्था विद्यन्ते एषाम्' इत्यर्थत्वात् स्वाद्युत्पत्तिः, किन्तु प्रथमैकवचनमेव। वदादितद्धिताः—'हरिवत् कृष्णी भवति' इत्यादयः; क्त्वा, मान्तकृत्—कृत्वा, कर्तुं, कारं कारम् इत्यादि च। महाहरत्वात् 'ओ औ पाण्डवेषु' (वि° प्र° २०८) न—अहो इत्यादि ज्ञेयम् ॥ ३६५ ॥

इति कृष्णनाम-प्रकरणम्।

इति श्रीश्रीहरिनामामृताख्ये वैष्णवव्याकरणे नामविष्णुपद-प्रकरणं द्वितीयं समाप्तम् ॥ २ ॥

आरात् पृथक् ह्यस् श्वस् दिवा सायम् मनाक् ईषत् तूष्णीम् वहिस् निकषा समया स्वयम् नक्तम् मृषा अद्धा सामि इत्यादीनां ग्रहणम्। एषामिति—एषां वाचकाव्ययानाम्। अत्रेति—अत्र वाचकाव्ययेषु, भ्रमे हेतुमाह द्वित्वादीनामिति। हेत्वन्तरमप्याह अव्ययादिति। द्योतका इति—चादयः प्रादयश्च द्योतकाः। इत्यादय इति आदिशब्देन एव एवम् इव नूनम्

---

* 'सदृशं त्रिषु लिङ्गेषु सर्वासु च विभक्तिषु।
वचनेषु च सर्वेषु यन्न व्येति तदव्ययम् ॥'

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

शश्वत् चित् क्वचित् हन्त नञ् तत् उत ओम् आहो अहो खलु किल अथ अथो ननु जातु इत्यादीनां ग्रहणम् ॥

३६५। चादय। एतेभ्य इत्यस्य स्वाद्युत्पत्तिरित्यनेनान्वयः। किंतु प्रथमैकवचनमेवेति। यत उक्तं लिङ्गसंख्याविनिर्मुक्तात् सुः पदत्वार्थमव्ययादिति, अद्रव्यवाचिनामव्ययानां लिङ्गसंख्याविनिर्मुक्तत्वमिति। हरिवदिति–'उपमानक्रियाद्वतिस्तत्क्रियातुल्यक्रियत्वे' इत्यनेन वतिप्रत्ययः। कृष्णीभवतीति–अकृष्णः कृष्णोभवतीति 'अभूततद्भावे कृभ्वस्ति योगे विः' इति विः, विः सर्वं इत्; 'अद्वयस्य वावीरामे' इति अद्वयस्य ईरामः। कृत्वेति, 'एककर्तृकयोः क्रिययोः पूर्वकालस्थधातोः क्त्वा' इति क्त्वा-प्रत्ययः। कर्तुमिति, 'तुमु-णकौ तत्क्रियार्थत्वे' इति तुमुः। कारं कारमिति 'क्त्वार्थे णमुश्चाभीक्ष्ण्ये' इति णमुः, 'आभीक्ष्ण्यवीप्सयो'रिति द्विरुक्तिः। महाहरत्वादिति–सोर्महाहरत्वात् 'ओ औ पाण्डवेषु'इत्यनेन न औरामः ॥

इति श्रीलहरेकृष्णाचार्यविरचितायां श्रीमद्गोपीचरणदासाख्यपरिशोधितायां श्रीहरिनामामृताख्यवैष्णवव्याकरणटीकायां वालतोषणीनाम्न्यां द्वितीया नामविष्णुपदप्रकरणटीका समाप्ता ॥

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

[तृतीयम्]

आख्यातप्रकरणम्

श्रीकृष्णाय नमः ।

[७] प्रवर्तन्ते क्रियाः सर्वा यतोऽर्वाचीनवस्तुषु ।
हरेस्तस्यैव लीलास्ता निरूप्यन्ते यथामति ॥

अथ धातुजानि विष्णुपदानि

३६६ । भूसनन्ताद्या 'धातवः' । *

भूसत्तायामित्यादयः सनादि-प्रत्ययान्ताश्च 'धातु'संज्ञाः स्युः ॥३६६॥

३६७ । धातोः ।

अधिकारोऽयम् । पूर्वनिमित्तादिभेदेन स चाधिकारस्तावच्चतुर्विधः । तत्र कार्यञ्च संज्ञा-विधि-निषेध-भेदेन त्रिविधमिति सप्तविधः । स च सजातीय-विजातीयानेकाधिकारस्य व्यापी 'वासुदेव'-

---

श्रीमज्जीवगोस्वामिचरणेभ्यो नमः ।

निखिलाम्नायवेद्यस्य लीला भगवतः क्रियाः ।
प्रवर्तन्ते जने यास्ता व्याख्यायन्तेऽधुना मया ॥

पूर्वं यएकइत्यादिना पदनिरूपणस्य विष्णवनुशीलनत्वं प्रतिपादितमेव, सम्प्रति क्रियापदनिरूपणस्य हरिलीलानिरूपणत्वमपि प्रतिपादयन् तदारभते, प्रवर्तन्त इति । क्रियाशब्देनात्र लक्षणया उपचारेण वा क्रियापदान्युच्यन्ते, ततश्च यतो हरेः सकाशात् भवति, स्पर्धते, वर्धते, शोभते, नश्यतीत्याद्या याः सर्वाः क्रियाः, अर्वाचीनवस्तुषु आधुनिकवस्तुषु प्रवर्तन्ते, तस्यैव हरेर्लीलारूपास्ताः क्रिया निरूप्यन्ते साध्यन्ते, यथामतीति—मत्यनतिक्रमेणेत्यर्थः, मतिर्ज्ञानम् ॥ [७]

अथेति । धातोर्जातानि यानि विष्णुपदानि, अथानन्तरं तानि निरूप्यन्ते ॥

---

* 'भ्वाद्यदादी जुहोत्यादिर्दिवादिः स्वादिरेव च ।
तुदादिश्च रुधादिश्च तनक्र्यादि-चुरादयः ॥"

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

संज्ञः ; तदवान्तरादेकाधिकारव्यापी 'विभु'संज्ञः ; केवलः 'प्रभु'संज्ञः ; तत्र वासुदेवोऽयम्। किन्तु 'धातोः' इति सम्बन्धसामान्यनिर्देशात् यथायथं पञ्चम्याद्यर्थो ज्ञेयः ॥ ३६७ ॥

३६८। तत्र प्रायो वर्तमानकाले तिवादयोऽष्टादश'अच्युत'-नामानः।

तिप् तस् अन्ति ; सिप् थस् थ ; मिप् वस् मस्। ते आते अन्ते ; से आथे ध्वे ; ए वहे महे। एते 'वर्तमाना' इत्यन्ये, 'लट्' इत्येके ॥ ३६८ ॥

३६६। भूसनन्त। भूश्च सनन्तश्च भूसनन्तौ, भूसनन्तौ आद्यौ येषामिति विग्रहः, अत्र तद्गुणसंविज्ञानपीताम्बरो ज्ञेयः। तद्गुणस्य समस्तैकदेशस्थपदस्य सम्यक् विज्ञानं यत्र, स इति ॥

३६७। धातोः। धातोरिति षष्ठ्यन्तं। अधिकारोऽयमिति–उत्तरप्रकरणव्यापी अधिकार इति। पूर्वनिमित्तादीति–'प्राङ्निमित्तं तथा कार्यी, कार्यं परनिमित्तकमि'ति, चतुर्विध इत्यत्र पंचविध इति पाठः क्वचिदृश्यते, स तु न संगच्छते क्वचित् परनिमित्तस्य स्थाने विषय-सप्तमीत्यस्योक्तत्वेऽपि पांचविध्यनुपपत्तेः। सप्तविध इत्यत्र षड् विध इति पाठ उचितः, साप्तविध्यनुपपत्तेः, अथवा संज्ञायाः पूर्वावरत्व-द्वैविध्येन सह निषेधविधि द्विविधस्य ग्रहणात् कार्यस्य तावच्चतुर्विधत्वमतः पूर्वोक्त-प्रांनिमित्तादित्रिविधेन सह मिलित्वा सप्तविधत्वं संगच्छत इति। सचेति,–सचाधिकारः सजातीयेत्यादिलक्षणो यदि भवति, तदा वासुदेव-संज्ञ इति। तदिति, वासुदेवाऽवान्तरानेकाधिकारव्यापी यदि भवति, तदा विभुसंज्ञ इति। केवल इति–केवलो यदि भवति, तदा प्रभुसंज्ञ इति, केवलत्वं अधिकारान्तराव्यापित्वम्। तत्रेति–तत्र वासुदेव-विभु-प्रभूषु। किन्त्विति–धातोरित्यस्य सम्बन्ध-सामान्यनिर्देशात्, यथा-यथं यथायोग्यं यथोचितमिति यावत्, पञ्चम्याद्यर्थो ज्ञेय इति, क्वचित् पञ्चम्यर्थः, क्वचित् षष्ठ्यर्थः, क्वचित् सप्तम्यर्थश्च ज्ञेयः ॥

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

३६९। विधि-सम्भावनादौ यादादयो 'विधि'-नामानः ।

यात् याताम् युस्; यास् यातम् यात; याम् याव याम। ईत ईयाताम् ईरन्; ईथास् ईयाथाम् ईध्वम्; ईय ईवहि ईमहि। एते 'सप्तमी' इत्यन्ये, 'विधिलिङ्' इत्येके ॥ ३६७ ॥

३७०। आशीः-प्रेरणादौ तुवादयो 'विधातृ'-नामानः ।

तुप् ताम् अन्तु; हि तम् त; आनिप् आवप् आमप्। ताम् आताम् अन्ताम्; स्व आथाम् ध्वम्; ऐप् आवहैप् आमहैप्। एते 'पंचमी' इत्यन्ये, 'लोट्' इत्येके ॥ ३७० ॥

३७१। अनद्यतन-भूते दिवादयो 'भूतेश्वर'-नामानः ।

दिप् ताम् अन्; सिप् तम् त; पम् व म। त आताम् अन्त; थास् आथाम ध्वम; इ वहि महि। एते 'ह्यस्तनी' इत्यन्ये, 'लङ्' इत्येके ॥ ३७१ ॥

३६८। वर्तमाने काले धातोरुत्तरे तिवादयोऽष्टादश भवन्ति, ते तु अच्युतनामानः। पुरादियोगे भूतकाले भवन्ति, यावत्पुराकदाकर्ह्यादि-योगे भविष्यति, भवन्तीति प्रायःशब्दोपादानं कृतम्। व्यक्त्या जात्या चैकक्रियाव्याप्तत्वेन भूतभविष्यदतिरिक्ततया विवक्षितः कालो वर्तमान इति वक्ष्यते। तिवादीनाह, तिप् तस् अन्तीत्यादि ॥

३६९। विधि। विधिसम्भावनादौ गम्यमाने धातोरुत्तरे यादा-दयोऽष्टादश भवन्ति, ते तु विधिनामानः। विधिरज्ञातज्ञापनं, प्रेषणञ्च, सम्भावना तत्क्रिया-योग्यतानिश्चितिः। यादादीनाह—यात् यातामि-त्यादि ॥

३७०। आशीः। आशीः प्रेरणादौ गम्यमाने धातोरुत्तरे तुवादयो-ऽष्टादश भवन्ति, ते तु विधातृनामानः, आशीरिष्टार्थस्याशासनम्, आशासन-मिच्छा, प्रेरणं नियुक्तिः ॥

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

३७२। भूते दिवादयो 'भुतेश'-नामानः ।

एते 'अद्यतनी' इत्यन्ये, 'लुङ्' इत्येके ॥ ३७२ ॥

३७३। परोक्ष-भूते णलादयो'ऽधोक्षज'-नामानः ।

णल् अतुस् उस्; थल् अथुस् अ; णल् व म। ए आते इरे; से आथे ध्वे; ए वहे महे। एते 'परोक्षा' इत्यन्ये, 'लिट्' इत्येके॥३७३॥

३७४। आशिषि यात् यास्तामित्यादयः 'कामपाल'-नामानः ।

यात् यास्ताम् यासुस्; यास् यास्तम् यास्त; यासम् यास्व यास्म। सीष्ट सीयास्ताम् सीरन्; सीष्ठास् सीयास्थाम् सीध्वम्; सीय सीवहि सीमहि। एते 'आशीः'रित्यन्ये, 'आशीर्लिङि' त्येके ॥३७४॥

३७५। अर्हार्थेऽनद्यतन-भविष्यति च तादयो 'बाल-कल्कि'-नामानः ।

ता तारौ तारस्; तासि तास्थस् तास्थ; तास्मि तास्वस् तास्मस्। ता तारौ तारस्; तासे तासाथे ताध्वे; ताहे तास्वहे तास्महे। एते 'श्वस्तनी' इत्यन्ये, 'लुट्' इत्येके ॥ ३७५ ॥

३७१। अन। अनद्यतनभूतकाले धातोरुत्तरे दिवादयोऽष्टादश भवन्ति, ते तु भूतेश्वरनामानः। पूर्वापरनिशयोर्द्वाभ्यां द्वाभ्यां यामाभ्यां सह दिवसमद्यतनः कालस्तद्भिन्नोऽनद्यतन इति वक्ष्यते ॥

३७२। भूते। भूतकाले दिवादयोऽष्टादश भवन्ति, ते तु भुतेश-नामानः। दिवादयस्तूक्ता एव ॥

३७३। परोक्ष। परोक्षभूते धातोरुत्तरे णलादयोऽष्टादश भवन्ति, ते तु अधोक्षजनामानः, अक्ष्णः परं परोक्षमिति परोक्षशब्दः समासान्त-प्रकरणे निपातनीयः ॥

३७४। आशिषि। आशिषि गम्यमानायां धातोरुत्तरे यात् यास्तामित्यादयोऽष्टादश भवन्ति, ते तु कामपालनामानः ॥

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

३७६। भविष्यत्काले स्यत्यादयः 'कल्कि'नामानः।

स्यति स्यतस् स्यन्ति; स्यसि स्यथस् स्यथ; स्यामि स्यावस् स्यामस् स्यते स्येते स्यन्ते; स्यसे स्येथे स्यध्वे; स्ये स्यावहे स्यामहे। एते 'भविष्यन्ती' इत्यन्ये, 'लृट्' इत्येके ॥ ३७६ ॥

३७७। साकांक्षं यत्र क्रियातिक्रमो निर्दिश्यते, तत्र कार्य-कारणयोः स्यदादिका 'अजित'-नामानो भूते भविष्यति च।

स्यत् स्यताम् स्यन्; स्यस् स्यतम् स्यत; स्यम् स्याव स्याम। स्यत स्येताम् स्यन्त; स्यथास् स्येथाम् स्यध्वम्; स्ये स्यावहि स्यामहि। एते 'क्रियातिपत्तिः' इत्यन्ये, 'लृङ्' इत्येके।

अच्युतादयः 'तिङ्' इत्येके; 'आख्यातम्' इति सर्वे। सर्वत्र प्राम इत्, ण-लौ च, दिप्-सिपोरिरामश्च ॥ ३७७ ॥

३७५। अर्हार्थे। अर्हतीति अर्हो योग्यः, अर्हे कर्तरि अर्थे सति अनद्यतनभविष्यति च तादयोऽष्टादश भवन्ति, ते तु वालकक्लिनामानः ॥

३७६। भविष्यत्। भविष्यत्काले स्यत्यादयोऽष्टादश भवन्ति, ते तु कल्कि नामानः ॥

३७७। साकांक्षं। साकांक्षं यथा स्यात्तथा यत्र क्रियातिक्रमः क्रियाया अनिष्पत्तिर्निर्दिश्यते, तत्र कार्यकारणयोर्गम्यमानयोर्भूते भविष्यति च काले स्यदादिका अष्टादश भवन्ति, ते तु अजितनामानः ॥

सर्वत्रेति। तिवादीनां परामः, अन्त्योविष्णुजनश्चेत्यनेन इद्भवति। पमः परामस्य इत्वविधानसूत्रं न दृश्यत इति यत्नान्तरमास्थेयं, यत्नान्तरन्तु तत् प्रकरणे उक्तम्। ण-लौचेति, तत्र णरामः 'प्रत्ययाद्या ज-ट-णाः' इत्यनेन इद्भवति। लरामस्तु अन्त्योविष्णुजनश्चेत्यनेन इद्भवति। दिप्-सिपोरिरामश्चेति, सिद्धोपदेश इत्यादिनेति शेषः ॥

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

३७८ । पित् 'पृथुः' ।

३७९ । णित् 'नृसिंहः' ।

३८० । कित् 'कपिलः' ।

३८१ । ङि'न्निर्गुणः' ।

३८२ । किच्च ङिच्च 'कंसारिः' ।

३८३ । शित् 'शिवः' ।

३८४ । तिबादि नवनवानां पूर्वपूर्वाणि 'परपद'संज्ञानि ।

'परस्मैपदानि' इत्यन्ये । तिप् तस अन्ति इत्यादीनि ; यात् याताम् युस् इत्यादीनि ; एवमुत्तरत्रापि ॥ ३८४ ॥

३८५ । उत्तरोत्तराणि'आत्मपद'-संज्ञकानि ।

'आत्मनेपदानि' इत्यन्ये, 'तङ्' इति च । ते आते अन्ते इत्यादीनि ; ईत ईयाताम् ईरन् इत्यादीनि । एवमुत्तरत्रापि ॥ ३८५ ॥

---

३७८ । पित् । पित् पृथुसंज्ञो भवति ॥

३७९ । णित् । नित् नृसिंहनामा भवति ॥

३८० । कित् । कित् कपिलनामा ॥

३८१ । ङित् । ङित् निर्गुणनामा ॥

३८२ । किच्च । किच्च ङिच्च कंसारिनामा ॥

३८३ । शित् । शित् शिवनामा ॥

३८४ । तिवादि । तिवादिनवनवानां पूर्वपूर्वाणि नव नव परपदसंज्ञानि भवन्ति । परपद-शब्देन वैकुण्ठादिकमुच्यत इति भगवन्नामता । सर्वेषामादौ तिप् वर्ततएवेति, तिवादीत्युक्तम् । नवनवानामिति वीप्सायां द्विरुक्तिः, न तु रामकृष्णसमासः ॥

३८५ । उत्तरो । तिवादि नवनवानामुत्तरोत्तराणि नव-नव-आत्मपदसंज्ञानि भवन्ति । आत्मशब्दस्य ब्रह्मवाचित्वात्, आत्मपदं ब्रह्मपदमिति भगवन्नामता ॥

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

३८६। नवकेषु त्रीणि त्रीणि 'प्रथम-मध्यमोत्तम-पुरुष'-संज्ञकानि।

यथा—तिप् तस् अन्ति इति प्रथमपुरुषः ; सिप् थस् थ इति मध्यमः ; मिप् वस् मस् इति उत्तमः। ते आते अन्ते इति प्रथमः ॥ ३८६ ॥

३८७। अच्युतादयः पंच, शिवश्च 'कृष्णधातुकाः'। 'सार्वधातुकानि' इत्येके ॥ ३८७ ॥

३८८। अन्ये प्रत्यया 'रामधातुकाः'। 'आर्धधातुकानि' ईत्येके ॥ ३८८ ॥

३८९। परपदानि कर्तरि।

३९०। आत्मपदिभ्य आत्मपदानि ङितश्च।

३९१। उभयपदिभ्य उभयपदानि ञितश्च।

३९२। आत्मपदान्येव कर्मणि।

३८६। नवकेषु। सुगमम् ॥

३८७। अच्युत। अच्युतादयः पंच, शिवश्च कृष्णधातुक-नामानो भवन्ति ॥

३८८। अन्ये। कृष्णधातुकेभ्योऽन्ये प्रत्यया रामधातुक नामानो भवन्ति ॥

३८९। पर। कर्तरि वाच्ये धातोरुत्तरे परपदानि भवन्ति ॥

३९०। आत्म। कर्तरि वाच्ये आत्मपदिभ्यो ङितश्चोत्तरे आत्मपदानि भवन्ति ॥

३९१। उभय। कर्तरि वाच्ये उभयपदिभ्यो ञितश्चोत्तरे उभय-पदानि भवन्ति ॥

३९२। आत्मपद। कर्मणि वाच्ये आत्मपदान्येव भवन्ति, न तु परपदानि ॥

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

३६३। आत्मपद-प्रथमपुरुषैकवचनमेव भावे।

भावो धात्वर्थः। कर्तृ-कर्मणी वक्ष्येते (१३१७) ॥ ३६३ ॥

भू-तिप् इति स्थिते प् इत्,—

३६४। शप् कृष्णधातुके।

अत्र भुवादिगणे परपदिनां पदानि दर्श्यन्ते। भू सत्तायाम्; सत्ता—विद्यमानता। तत्र कर्तरि एकवचनादयः स्वादिवज्ज्ञेयाः। विकरणाख्योऽयम्। शपावितो, अरामशेषः ॥ ३६४ ॥

३६५। धातोरन्तस्य गोविन्दः प्रत्यये।

स इद्वयादीनामेव विहितः। शिवत्वात् कृष्णधातुकत्वम् ॥ ३६५ ॥

३६६। अपृथु-कृष्णधातुको निर्गुणः।

तस्मात् पृथुत्वान्नात्र निर्गुणत्वम्। 'ओ अव्' (६५)—भवति। भू-तस्, 'स-र-रामयोर्विष्णुसर्गौ' (१५५)—भवतः ॥ ३६६ ॥

३६३। आत्म। भावे वाच्ये आत्मपदप्रथमपुरुषैकवचनमेव भवति। भावलक्षणमाह—भावो धात्वर्थ इति; धात्वर्थः सत्तादिः। कर्तृ—कर्मणी वक्ष्येते इति 'स्वतन्त्रं तत्प्रयोजकंच कर्तृ', 'क्रिया यत्साधिका तत् कर्मे'ति ॥

३६४। शप्। कृष्णधातुके परे धातोरुत्तरे शप् भवति ॥

३६५। धातो। प्रत्यये परे धातोरन्तस्य गोविन्दो भवति। स इति, स गोविन्दः; इद्वयादीनामिति—आदिशब्देन उद्वयस्य ऋद्वयस्य लृद्वयस्य च ग्रहणम्। धातोरित्यनुवर्तत एव, तथापि धातोरिति यत् कृतं, तत्फलमग्रे वक्ष्यते ॥

३६६। अपृथु। पृथुभिन्नः कृष्णधातुको निर्गुणो भवति। भवतीत्यत्र शपः कृष्णधातुकत्वात्तस्मिन् परे पुनः शशि कृतेऽपि 'अरामहर ए-अयोरविष्णुपदान्त' इत्यनेन तस्य हरो भवतीति पुनः शप् न भवतीति ज्ञेयम् ॥

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

भू-अन्ति—

३९७। अरामहर ए-अयोरविष्णुपदान्ते।

भवन्ति। 'अविष्णुपदान्ते' इति किम् ? प्लायते। 'दैत्यमर्दति' इति कर्मण्यणि 'दैत्यार्द' इत्यादीनां वक्ष्यमाणत्वादरामहरो न स्यात्। भवसि, भवथः, भवथ ॥ ३९७ ॥

३९८। अ आ व-मोः।

भवामि, भवावः, भवामः। अकर्मकोऽयम्; यतः—

सत्ता-वृद्धि-विशुद्धि-सिद्धि-शयन-स्थानासने भासने
लज्जा-जीवन-रोदने च हृदने नृत्ये विलासे क्रुधि।
त्रास-स्यन्द-निवास-शोष-मरण-स्पर्धा विहारेष्वपि
ज्ञातो धातुरकर्मकः क्षय-मदोद्वेग-प्रकम्पेष्वपि ॥

उपलक्षणञ्चैतत्; जागरणार्थादिष्वपि। तस्मान्नास्य कर्मणि प्रयोगः ॥ ३९८ ॥

३९७। अराम। ए अयोः परयो रराम हरो भवति, अविष्णुपदान्ते विषये। प्लायत इति, अय—गतौ 'प्र-परा-परीणां ररामस्य लत्वमयतौ' इत्यनेन र-रामस्य ल-रामः। दैत्यार्द इति अर्द—पीड़ायां कर्मण्यण् इत्यनेन अण्। प्लायते दैत्यार्द इत्यादीनां यदि उक्तत्वं स्यात्, तदा तत्राकरणादेव अरामहरो न स्यात्, इदानीन्तु वक्ष्यमाणत्वादरामहरः स्यादेव, अतोऽविष्णुपदान्त इति कृतम् ॥

३९८। अ आ। अ इति सूत्रबलेन लुप्तषष्ठी; वमोः परयोररामस्य स्थाने आरामो भवति। सत्तेति—सत्तादिषु प्रकम्पान्तेषु अर्थेषु धातुरकर्मको ज्ञातः, पण्डितैरिति शेषः। तत्र स्थानं स्थितिः; आसनमुपवेशनम्। भासनं—दीप्तिः। हृदनं—पुरीषोत्सर्गः। क्रुत्—क्रोधः। स्यन्दः—स्रवणम्। उपलक्षणमिति। जागरण-रूपादिष्वप्यर्थेषु धातुरकर्मको ज्ञातः। तस्मादिति—अस्य भूधातोः ॥

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

भावे दश्यंते—भू-ते इति स्थिते—

३९९। यक् कृष्णधातुके भाव-कर्मणोः।

क् इत् ॥ ३९९ ॥

४००। ईशस्य न गोविन्द-वृष्णीन्द्रौ कंसारिषु।

भूयते 'ईशस्य' इति किम्? कामयते। प्राप्त्यर्थोऽपि भूधातुरस्ति, तदा सकर्मकत्वेन कर्मणि च। तथा चाख्यातचन्द्रिका—"प्राप्तौ प्राप्नोति, भवति, विन्दत्यवरुणद्ध्यपि; आत्मनेऽपि द्वयम्" इति। 'भवत्यप्यात्मने' इति केचित्। भूयते ॥ ४०० ॥

भूय-आते—

४०१। अ-त आ ईस्तथयोः।

भूयेते, भूयन्ते; भूयसे, भूयेथे, भूयध्वे; भूये, भूयावहे, भूयामहे ॥ ४०१ ॥

३९९। यक्। भावकर्मणोर्वाच्ययोः कृष्णधातुके परे धातोरुत्तरे यक् भवति ॥

४००। ईशस्य। कंसारिषु परेषु ईशस्य गोविन्दवृष्णीन्द्रौ न भवतः। भूयत इत्यत्र 'धातोरन्तस्य गोविन्द' इत्यादिना गोविन्दे प्राप्ते निषेधविधानम्। कामयत इति—कमुकान्तौ 'कमेर्णिङ', 'उद्धवारामस्य वृष्णीन्द्रो नृसिंहे' इत्यनेन वृष्णीन्द्रः, ङित्त्वादात्मपदं, शप्, गोविन्द; ए अय। ईशस्तैव निषेधात् अत्र ङित्त्वेपि वृष्णीन्द्रः। कर्मणिचेति प्रयोगो दृश्यत इति शेषः। भूधातोः प्राप्त्यर्थत्वं द्रढयति तथाचेति। आत्मनेपीति—द्वयं शेषोक्तधातुद्वयं आत्मनेपदीति। भवत्यप्यात्मन इति च केचित् वदन्तीति शेषः। आत्मनेपीति—आत्मनेपद्यपीत्यर्थः। ततश्च विन्दत इत्यादि। अवरुन्धे इत्यादि। भवते इत्यादि च भवतीति ॥

४०१। अ-त आ। आ इति सूत्रवलेन लुप्तषष्ठी। तथयोः परयोरत उत्तरस्य आरामस्य स्थाने इर्भवति। भूयन्ते इत्यत्र—भूये

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

अथ विधौ कर्तरि--

४०२। अ-तो या ईः।

भवेत्, भवेताम्॥ ४०२॥

४०३। अत इट् युसि।

भवेयुः; भवेः, भवेतम्, भवेत॥ ४०३॥

४०४। अतो याम इयम्।

भवेयम्, भवेव, भवेम। भावे—भूयेत। प्राप्त्यर्थे कर्मणि—भूयेत, भूयेयाताम्, भूयेरन्; भूयेथाः, भूयेयाथाम्, भूयेध्वम्; भूयेय, भूयेवहि, भूयेमहि॥ ४०४॥

अथ विधातरि कर्तरि--भवतु;--

४०५। तु-ह्योस्तातङाशिषि वा सर्वत्र।

भवताद्वा, भवताम्, भवन्तु॥ ४०५॥

४०६। अतो हेर्हरः।

भव भवताद्वा, भवतम्, भवत। भवानि, भवाव, भवाम॥ ४०६॥

इत्यत्र च अरामहर इत्यादिना अराम हरः। भूयावहे इति–अ आ वमोरित्यनेन अरामस्यारामः॥

४०२। अ-तो। या इति लुप्तषष्ठी। अत उत्तरस्य यारामस्य स्थाने ईर्भवति॥

४०३। अतः। युसि परे अत उत्तरे इड्‌भवति॥

४०४। अतो। अत उत्तरस्य यामः स्थाने इयम् भवति॥

४०५। तु-ह्योस्ता। आशिषि गम्यमानायां सर्वत्र तुह्योः स्थाने तातङ् वा स्यात्॥

४०६। अतो। अत उत्तरस्य हेर्हरो भवति॥

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

४०७। प्रादय उपेन्द्र-संज्ञा धातु-योगे, ते च प्राक्।

उपसर्गाः प्राञ्चः।

प्र-पराऽप-समन्वव-निर्दुरभि-व्यधि-सूदति-नि प्रति पर्यपयः।
उप-आङिति विंशतिरेष सखे उपसर्गविधिः कथितः कविना॥

प्र परा अप सम् अनु अव निर् दुर् अभि वि अधि सु उद् अति नि प्रति परि अपि उप आङ्; 'निस्' इति पाठान्तरम्; आङो ङ् इत्। ततो भूधातोः प्र-पूर्वत्वे प्राद्यव्ययात् स्वादेर्महाहरः (३६४); एवं सर्वत्र; प्रभवति, प्रभवतः इत्यादि॥ ४०७॥

४०८। पूर्वोक्तनिमित्तत्वे सत्येव षत्व-णत्वे।

सर्वत्र नियमोऽयम्॥ ४०८॥

४०९। उपेन्द्रात् णोपदेशस्य णत्वम्।

४०७। प्रादयः। धातुयोगे सति प्रादय उपेन्द्रसंज्ञा भवन्ति। तेच प्रादयः प्राक् धातोः पूर्वे प्रयुज्यन्त इत्यर्थः। प्र-परापेति, हे सखे इत्येते प्रादयो विंशतिः कविना उपसर्गविधिः कथित इत्यन्वयः। एष इत्यस्य उपसर्गविधिरित्यनेनान्वयः, प्राचीनोक्तत्वात्। तदेवोह्यते 'उद्देश्यञ्च विधेयंच यत्रोक्तत्वं द्वयोरपि। उद्देश्यगतसंख्यादि नतु वैधेयिकं भवेत्।' उद्देश्यंच विधेयंच यत्रोक्तत्वं स्याद् द्वयमपि। नौद्देश्यगतसंख्यादि वैधेयिकं सदा भवेदिति द्वयप्रकारादत्र विधेयगतं संख्यादि ज्ञेयम्। भूतलं भूरितिवत् उपसर्गविधिरुपसर्ग इति ज्ञेयम्। उपसृज्यते समीपे सम्बध्यते इत्युपसर्गः। सम्बन्धश्च केनापि सह भवति, सच धात्वधिकारो धातुना सहेति, अतएवोक्तं धातुयोग इति, तेच प्रागिति च। निसितीति निरित्यत्र। आङिति, आङ्माङित्यनेन ङित्। प्राद्यव्ययात् स्वादेर्महाहर इति 'अव्ययात् स्वादेर्महाहरः' इत्यनेनेति शेषः। एवमिति,—एवं सर्वत्र उपेन्द्रेषु स्वादेर्महाहरो बोद्धव्यः॥

४०८। पूर्वोक्त। पूर्वोक्तयोः ईश्वरादिरषाद्योर्निमित्तत्वे सत्येव षत्वणत्वे भवतः॥

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

४१० । हिनुमीनानिपाञ्च ।

४११ । निंस्निंक्ष्निन्दां वा ।

४१२ । निंसादीनां कृतीत्येके ।

हि गतौ+श्नु=हिनु ; मीञ् हिंसायाम्+श्ना=मीना ; आनिपः—प्रभवाणि । 'उपेन्द्रात्' (४०९) इति किम् ?—प्रगतो नायकः=प्रनायकः। 'दुरुपसर्गस्य प्रतिषेधः' इति भाष्यम्—दुर्भवानि। 'उपसर्ग-प्रतिरूपकत्वादेव न णत्वम्' इति अष्टक-वृत्तिकृत् ॥४०९-१२॥

४१३ । आङोऽन्येन विष्णुपदेन व्यवधानेन णत्वं न । पर्यंवभवानि ॥ ४१३ ॥

४१४ । वक्ष्यमाणकृदादौ च ।

प्रापयानम् । आङा तु णत्वमेव—पर्याभवाणि ॥ ४१४ ॥

---

४०९ । उपेन्द्रात् । उपेन्द्रादुत्तरस्य णोपदेशस्य धातोर्नस्य णत्वं भवतीत्यर्थः । 'सर्वे नादयो णोपदेशा नृ-नृति-नर्दि-नन्दि-नक्कि-नाथि-नाधि नटि-वर्जमि'ति वक्ष्यते ॥

४१० । हिनु । उपेन्द्रादुत्तरेषां हिनुमीनानिपांच नस्य णत्वं भवति ॥

४११ । निंस् । उपेन्द्रादुत्तरेषां निंस-निंक्ष-निन्दां नस्य णत्वं वा भवति ॥

४१२ । निंसा । निंसादीनां कृति णत्वं वा भवतीत्येके वदन्ति । हिन्वित्यादि यदुक्तं, तदेव विवृणोति—हि गतावित्यादि । प्रनायक इति, अत्र धातुयोगाभावात् नास्योपेन्द्रत्वम् । उपसर्गेति—दुरः उपसर्गप्रतिरूपकत्वादेव उपसर्गसदृशत्वादेव न णत्वमिति, दुर् उपसर्गसदृशः नतूपसर्ग इति णत्वं न भवतीत्यर्थः । अष्टकवृत्तिकृत् ग्रन्थकारविशेषः ॥

४१३ । आङो । आङोऽन्येन विष्णुपदेन व्यवधाने सति णत्वं भवति ॥

४१४ । वक्ष्य । वक्ष्यमाणकृदादौ च प्रापयानमित्यत्र विहितं णत्वं आङोऽन्येन विष्णुपदेन व्यवधाने सति न भवति । प्रापयानमिति,—

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

४१५। व-मादयस्ते त्वच्युतादेरेव, नान्यस्य।

नियमोऽयम्; तेन 'अवहत्' इत्यादौ' न त्रिविक्रमादि। भावे—भूयताम्। कर्मणि—भूयताम्, भूयेताम्, भूयन्ताम्; भूयस्व, भूयेथाम्, भूयध्वम्। भूयै, भूयावहै, भूयामहै॥ ४१५॥

४१६। धातोः पूर्वमत् भूतेश्वर-भूतेशाजितेषु।

विष्णुरयम्। 'अट्' पा० (६।४।७१); अत्र 'पा' इति 'पाणिनीयानाम्' इति संकेतितम्। 'येन नाव्यवधानं सम्भवति, तेन व्यवधानेऽपि स्यात्' इति वचनप्रामाण्यात् वपादिव्यवधानेऽपि—अभवत्, अभवताम्, अभवन्; अभवः, अभवतम्, अभवत; अभवम्, अभवाव, अभवाम। भावे—अभूयत। कर्मणि—अभूयत, अभूयेताम्, अभूयन्त; अभूयथाः, अभूयेथाम्, अभूयध्वम्; अभूये, अभूयावहि, अभूयामहि॥ ४१६॥

उपेन्द्रात् कृन्नस्य सर्वेश्वरात् परस्य णत्वमित्यनेन णत्वं स्यात्। कृदादावित्यादिशब्देन समासे विहितं णत्वं च न भवति, तेन हरियागयोगेनेत्यत्र 'एकसर्वेश्वरे कवर्गवति चोत्तरपदे सति नित्यमि'त्यनेन न णत्वं, अत्र यागपदेन व्यवधानात्। वक्ष्यमाण-कृदादावित्यत्र श्यामरामसमासश्चिन्त्यः, वक्ष्यमाणेत्यस्य व्यावर्त्तकत्वाभावात्। आङात्विति, व्यवधान इति शेषः॥

४१५। व-मा। अ आ वमोरित्यादौ ये वरामादयो गृहीतास्ते तु अच्युतादेरेव गृह्यन्ते, नान्यस्येति। अवहदिति, वह—प्रापणे भूतेश्वरदिप्, शप्, धातोः पूर्वमत्। अत्र वहधातोर्वरामे परे न अरामस्यारामः॥

४१६। धातोः। भूतेश्वर-भूतेशाजितेषु धातोः पूर्वमद्भवति। विष्णुरयमिति—औपचारिकमस्य विष्णुत्वमिति परेषु ज्ञेयम्। पाणिनीयानामित्यस्येत्यर्थः, सङ्केतितं संके'तम्। ननु अभवदित्यादौ शपा व्यवधानेन भूतेश्वरस्य परत्वाभावात् कथमद्भवत्विति चेत्तत्राह—येनति वचनप्रामाण्यात् लक्षणस्य प्रमाणत्वात्। अत्र वचनैकदेशे वचनशब्दप्रयोगः कृतः। भुतेश्वरे शपा अव्यवधानं न सम्भवतीति तद्व्यवधानेऽद्भवत्येव। अभवन्निति, अरामहर इत्यादिना अरामहरः। अभवाव, अभवामेति, अ आ

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

भूतेशे कर्तरि—भू-दिप्, अदागमः—

४१७। सिर्भूतेशे।

इराम इत्। 'सिच्' (पा° ३।१।४४) ॥ ४१७ ॥

४१८। इण्-स्था-पिवति-दामोदर-भूभ्यः सेर्महाहरः परपदे।

४१९। दाप्-दैप्-दीङो विना दा-धा 'दामोदर'-संज्ञाः।

'दा' इत्यन्ये, 'घुः' इत्येके। दाप्-दैप्-दीङाम् 'अदासीत्, अदास्त' इत्यादौ प्रयोजनम् ॥ ४१९ ॥

४२०। भुवो न गोविन्दः सि-लुकि।

अभूत्; अत्र शपं बाधित्वा सिर्जातः इति तस्य महाहरेति शप् न स्यात्, 'सकृदपि विप्रतिशेधे यद्बाधितं तद्बाधितमेव' इति न्यायात्। अभूताम् ॥ ४२० ॥

वमोरित्यनेन अरामस्यारामः। अभूयतेति, 'यक् कृष्णधातुके' इत्यादिना यक्। येन नाव्यवधानं सम्भवति, तेन व्यवधानेऽपि स्यादिति यका व्यवधानेऽप्यत् ॥

४१७। सिर्भू। भुतेशे परे धातोरुत्तरे सिर्भवति। पेति पूर्ववत्, एवमन्यत्रापि बोद्धव्यम् ॥

४१८। इण्। इण्—गतौ, ष्ठा—गतिनिवृत्तौ, पा—पाने, दामोदरो वक्ष्यते, भू—सत्तायामित्येतेभ्यः परस्य सेः परपदे महाहरो भवति। पिवतीति निर्देशः; पा—रक्षणे इत्यस्यादादिकस्य निरासार्थः ॥

४१९। दाप्। दाप्—लवने, दैप—शोधने, दीङ—क्षये इत्येतान् विना दा-धा-दामोदरसंज्ञा भवन्ति। 'मीनाति-मिनोति-दीङामारान्त-पाठश्चतुर्व्यूहविधिस्थाने यपि च'ेति वक्ष्यते। दाप्दैप्-दीङामिति वर्जनस्येति शेषः। अदासीदिति—नात्र सेर्महाहरः। अदास्तेति, दीङ्क्षये, मीनातीत्यादिना आत्वम्, अत्र 'स्थादामोदरयोरिरामो वैष्णवादि सावि'त्यादिना न आरामस्येरामः ॥

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

४२१। भुवो-भूव् भूतेशाधोक्षज-सर्वेश्वरे।

अभूवन् ; अभूः, अभूतम्, अभूत ; अभूवम्, अभूव, अभूम ॥४२१॥

४२२। अत्-प्रतिषेधो मा-मास्मयोगे।

मा भवान् भूत् ; मास्म भूत ॥ ४२२ ॥

भावे—

४२३। इण् भूतेश-ते भाव-कर्मणोः।

ण् इत् ; 'चिण्' (पा॰ ३।१।६०, ६६ ; ६।४।१०४) ॥ ४२३ ॥

४२४। अन्तस्य वृष्णीन्द्रो नृसिंहे।

४२५। इणस्तो हरः।

अभावि। कर्मणि—अभावि ॥ ४२५ ॥

४२६। इट् रामधातुके।

४२७। सहज-सर्वेश्वरान्त-हन-ग्रह-दृशिभ्य इण्-वदिड्वा स्य-सि-कामपाल-बालकल्किषु भाव-कर्मणोः।

'दृशस्त्विड्' इति कृते पृथगारम्भे गौरवं स्यात्। अभाविषाताम्, अभविषाताम् ॥ ४२६-४२७ ॥

४२०। भुवो। सिलुकि सति भुवो गोविन्दो न भवति। अत्रेति, अत्र भूतेशे। तस्य सेः। हेतुमाह—सकृदपीति—सकृच्छब्द एकवार-वचनः। विप्रतिषेधे उभयप्राप्तिविरोधे ॥

४२१। भुवो। भूतेशाधोक्षजयोः सर्वेश्वरे परे भुवः स्थाने भूव् भवति ॥

४२२। अत्-प्रति। मा-शब्दस्य मास्म-शब्दस्य च योगे अत्-प्रतिषेधो भवति ॥

४२३। इण्। भावकर्मणोर्वाच्ययोर्भूतेशते परे धातोरुत्तरे इण् भवति, सर्वापवादोऽयम् ॥

४२४। अन्तस्य। नृसिंहे परे अन्तस्य वृष्णीन्द्रो भवति ॥

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

४२८। अरामान्यवर्णादन्ते-अन्तामन्तानां नस्य हरः।

४२९। शीङो रुट् च।

४३०। वेत्ते रुट् तु वा।

अभाविषत, अभविषत। 'षात् परस्य टवर्गयुक्तस्य' (२८२) इति—अभाविष्ठाः, अभविष्ठाः; अभाविषाथाम्, अभविषाथाम् ॥४३०॥

४३१। सस्य हरो धे।

४३२। ईश्वर-हरिमित्र-हकारेभ्यः सीध्वं, भूतेशा-धोक्षजानां धस्य ढः।

४२५। इण। इण् उत्तरस्य तस्य हरो भवति॥

४२६। इट्। रामधातुके परे धातोरुत्तरे इड् भवति॥

४२७। सहज। स्ये, सौ, कामपाले, बालकल्कौ च परे भाव-कर्मणोर्वाच्ययोः सहजसर्वेश्वरान्तात् हन हिंसागत्योः, ग्रह उपादाने, दृशिर् प्रेक्षणे इत्येतेभ्यश्चोत्तरे इण्वदिड् वा भवति। ननु दृश्धातोः कथमिण्व-दिट् कृतवान्, इण्वदिड् विधानस्य वृष्णीन्द्रादिकमेव प्रयोजनं, तत्तु दृश्-धातोर्न सम्भवतीति चेत्तत्राह—दृशस्त्विवड़ितीति। दृशस्त्विवड़ित्यत्रापि वेति ज्ञेयम्। दृशस्त्विवड्वेति पृथगारम्भे कृते गौरवं स्यादिति। इण्वत्त्वस्य प्रयोजनाभावेपि गौरवभयेनैव न पृथगारम्भः कृत इत्यर्थः। अभविषाता-मिति, से रामधातुकत्वात् तस्मिन् परे 'इट् राम धातुके' इत्यनेन इट्॥

४२८। अरामान्य। अरामादन्यद्वर्णादुत्तरेषाम् अन्ते अन्तामन्तानां नस्य हरो भवति, अन्ते अन्तामन्तानामिति सौत्रत्वादसन्धिरिति ज्ञेयम्॥

४२९। शीङो। शीङः स्वप्ने इत्यस्मादुत्तरे रुट् च भवति। नस्य हरः सिध्यत्येव, रुड्विधानार्थं सूत्रमिदम्॥

४३०। वेत्ते। विद् ज्ञाने इत्यस्मादुत्तरे रुट् तु वा भवति। षात्परस्येत्यादिना थस्य ठः॥

४३१। सस्य। धे परे सस्य हरो भवति॥

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

४३३। इड़् व्यवधाने तु वा।

अभाविढ्वम्, अभाविध्वम्; अभविढ्वम्, अभविध्वम्। द्वित्व-पक्षे—अभाविड्ढ्वम्; अभाविषि अभविषि; अभाविष्वहि अभ-विष्वहि; अभाविष्महि अभविष्महि॥ ४३१-४३३॥

अधोक्षजे कर्तरि— भू-णल्; णलावितौ, 'भुवो भूव्' (४२१)—

४३४। धातोर्द्विर्वचनमधोक्षज-सन्नङ्-यङ्षु।

४३५। सर्वेश्वरपर्यन्तस्यादिभागस्य अ-नरस्य द्विर्वचनम्।

४३६। सर्वेश्वरादित्वे तु सत्सङ्गादि-न-ब-द-र-वर्जस्यान्यभागस्य।

४३७। सन्-यङोस्तु तत्सम्बन्धिनः सर्वेश्वरस्य च।

४३२। ईश्वर। ईश्वर-हरिमित्र-हकारेभ्य उत्तरेषां सीध्वं भूतेशाधोक्षजानां धस्य ढो भवति॥

४३३। इड़्व्य। इड़्व्यवधाने तु धस्य ढो वा भवति। द्वित्वपक्षे अभाविड्ढ्वमिति, 'विष्णुजने विष्णुजनो वा, ह-रौ विनेति' ढस्य द्वित्वं, ततो 'विष्णुदासो विष्णुपदान्ते हरिघोषे च हरिगदे'त्यनेन ढस्य डः॥

णलावितावितिः—अरामशेष इति शेषः। भुवो भुविति, 'भुवो भूव् भूतेशाधोक्षजसर्वेश्वरे' इत्यनेनेति शेषः॥

४३४। धातोः। अधोक्षज-सन्नङ्-यङ्सु परेषु धातोर्द्विर्वचनं भवति॥

४३५। सर्वे। नरव्यतिरिक्तस्य सर्वेश्वरपर्यन्तस्य आदिभागस्य द्विर्वचनं भवति। धातोर्द्विर्वचनं भवतीति सामान्यत उक्त्वा विशेषमाह॥

४३६। सर्वे। धातोः सर्वेश्वरादित्वे अनरस्य सर्वेश्वर पर्यन्तस्यान्य-भागस्य द्विर्वचनं, धातोः सर्वेश्वरादित्वे तु सति सत्सङ्गादिभूतान् नवदरान् वर्जयित्वा अन्यभागस्य च द्विर्वचनं भवति, अत्रापि सर्वेश्वरपर्यन्तस्य अन-रस्य चेति सम्बध्यते। सर्वेश्वरादित्वे सन्-यङोस्तु सतोः नवदरवर्जयोः सर्वेश्वरपर्यन्तयोरनरयोर्द्विर्वचनं भवति॥

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

तदेवं 'भू' इत्यस्य द्विर्वचनरूपे 'भू भू' इत्यादेशे कृते—

द्विरुक्तस्य--

४३८। पूर्वो 'नरः'।

४३९। परो 'नारायणः'।

'पूर्वः—अभ्यासः ; परम्—अभ्यस्तम' इति प्राञ्चः ॥ ४३८-४३९॥

४४०। भू-नरस्य भोऽधोक्षजे।

४४१। हरिखड्गस्य हरिकमलं, हरिघोषस्य हरिगदा नरस्य।

४४२। नेट् य-सर्वेश्वरयोः।

नित्यत्वाद् भूवादेशः (४२१)—वभूव, वभूवतुः, वभूवुः ; टिदागमः परसम्बन्धी, अत इटोऽप्यधोक्षजता—वभूविथ, वभूवथुः, वभूव ;

४३७। सन्। सन् यङोः परयोरन्यभागस्य, सन्-यङ्-सम्वन्धिनः सर्वेश्वरस्य च द्विर्वचनं भवति ॥

४३८। पूर्वो। पूर्वो नरनामा ॥

४३९। परो। परो नारायणनामा ॥

४४०। भू-नर। अधोक्षजे परे भू-नरस्य स्थाने भो भवति ॥

४४१। हरि। नरस्य हरिखड्गस्य स्थाने हरिकमलं, नरस्य हरिघोषस्य स्थाने हरिगदा च भवति ॥

४४२। नेट्। य सर्वेश्वरयोः परयोरिट् न भवति। ननु वृष्णीन्द्रादिकं कृत्वा पश्चादेकदेशविकृतमनन्यवद्भवतीति न्यायेन भूवादेशः करणीयः किंवा प्रथममेवेत्याशंकायामाह—नित्यत्वाद्भूवादेश इति, भूवादेशस्यावश्यकत्वात् प्रथममेव भूवादेशः। वृष्णीन्द्रादिकृतेऽप्यकृतेऽपि भूवादेशो भवतीति भूवादेशस्य नित्यत्वम्। ननु वृष्णीन्द्रादौ कृते यदि भूवादेशः क्रियते तदा का क्षतिः, उभयथैव वभूवेत्यादिपदानां सिद्धत्वात् उच्यते, वृष्णीन्द्रादिकं कृत्वा भूवादेशे कृते प्रक्रियागौरवं स्यात्। ननु

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

वभूव वभूविव, वभूविम । भावे—वभूवे । कर्मणि—वभूवे, वभूवाते, वभूविरे ; वभूविषे, वभूवाथे, वभूविढ्वे वभूविध्वे ; वभूवे, वभूविवहे, वभूविमहे । 'वुभूव' इत्यादि केषाञ्चित् ॥ ४४०-४४२ ॥

कामपाले कर्तरि—

४४३ । कामपालपरपदं कपिलः ।

कपिलत्वान्निर्गुणः । भूयात्, भूयास्ताम्, भूयासुः ; भूयाः, भूयास्तम्, भूयास्त ; भूयासम्, भूयास्व, भूयास्म । भावे—भाविषीष्ट, भविषीष्ट । कर्मणि—भाविषीष्ट, भाविषीयास्ताम्, भाविषीरन् । भाविषीष्ठाः, भाविषीयास्थाम्, भाविषीढ्वम् भाविषीध्वम् ; भाविषीय, भाविषीवहि, भाविषीमहि । पक्षे—भविषीष्ट इत्यादि ।

बालकल्कौ कर्तरि—भविता, भवितारौ, भवितारः ; भवितासि, भवितास्थः, भवितास्थ ; भवितास्मि, भवितास्वः, भवितास्मः । भावे—भाविता, भविता । कर्मणि—भाविता, भावितारौ, भावितारः ; भावितासे, भावितासाथे, भाविताध्वे ; भाविताहे, भावितास्वहे, भावितास्महे । पक्षे—भविता इत्यादि ।

कल्कौ कर्तरि—भविष्यति, भविष्यतः, भविष्यन्ति ; भविष्यसि, भविष्यथः, भविष्यथ ; भविष्यामि, भविष्यावः, भविष्यामः । भावे—भाविष्यते भविष्यते । कर्मणि—भाविष्यते, भाविष्येते, भाविष्यन्ते ; भाविष्यसे, भाविष्येथे, भाविष्यध्वे ; भाविष्ये, भाविष्यावहे, भाविष्यामहे । पक्षे—भविष्यते इत्यादि ।

वभूविथेत्यादो कथं भूवादेशः, अधोक्षज-सर्वेश्वर-परत्वाभावादिति चेत्तत्राह—टिदागम इति ॥

४४३ । काम । कामपालस्य परपदं कपिलो भवति, भूयादित्यादौ कपिलत्वात् ईशस्येत्यादिना गोविन्दनिषेधः । तस्माज्जागरणैकार्थ्यादिति—जागरणमेको मुख्योऽर्थो यस्य स जागरणैकार्थस्तस्य भावस्तस्मात् । तत्रेति—तत्र विशेषज्ञाने । सकर्मकत्वे भट्टिप्रयोगं प्रमाणयति चिचेतेति ॥

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

अजिते कर्तरि—अभविष्यत्, अभविष्यताम्, अभविष्यन्; अभविष्यः, अभविष्यतम्, अभविष्यत; अभविष्यम्, अभविष्याव, अभविष्याम। भावे—अभाविष्यत, अभविष्यत। कर्मणि—अभाविष्यत, अभाविष्येताम्, अभाविष्यन्त; अभाविष्यथाः, अभाविष्येथाम्, अभाविष्यध्वम्; अभाविष्ये, अभाविष्यावहि, अभाविष्यामहि। पक्षे—अभविष्यत इत्यादि ॥ ४४३ ॥

चिती संज्ञाने; संज्ञानम्—चैतन्यम्; तस्माज्जागरणैकार्थादकर्मकोऽयम् (३९८)। क्वचिद्विशेषे ज्ञानेऽपि दृश्यते; तत्र सकर्मकः;—"चिचेत रामस्तं क्लेशम्" इति भट्टिः (१४।६२)।

४४४। द्व्यक्षरधातोरन्तः पूर्वश्च सर्वेश्वरः सविष्णुचापः जागृ-कथादिवर्जं, चकासृ-प्रभृतीनामन्तः, ओरै-ओश्वि-प्रभृतीनां पूर्वः।

तत ईराम इत् ॥ ४४४ ॥

४४५। लघूद्धवस्य गोविन्दः, वामनो 'लघुः'।

अच्युते कर्तरि—चेतति; भावे—चित्यते। विधौ—चेतेत्;

४४४। द्व्यक्षर। जागृकथादिवर्जं द्व्यक्षरधातोरन्तः पूर्वश्च सर्वेश्वरः सविष्णुचापो भवति, ततश्च ओविजीप्रभृतीनामन्तः पूर्वश्च सर्वेश्वरः सविष्णुचापो भवति; चितीप्रभृतीनामन्तः सर्वेश्वरः सविष्णुचापो भवति; पूर्वसर्वेश्वरत्वाभावात्। सविष्णुचापत्वे तु सिद्धोपदेश इत्यादिना इत्त्वं भवति। जागृधातोर्वर्जनात् ऋरामस्य न सविष्णुचापत्वं तत एव नेत्त्वम्। कथादिवर्जनात्—कथादेरन्तस्य सर्वेश्वरस्य सविष्णुचापत्वाभावान्नेत्त्वं किन्तु तस्य हरो वक्ष्यते। चकासृ-प्रभृतीनामन्तः सर्वेश्वरः सविष्णुचापः स्यात्। ओरै ओश्वि-प्रभृतीनां पूर्वः सर्वेश्वरः सविष्णूचापः स्यात् ॥

४४५। लघु। लघूद्धवस्य गोविन्दो भवति। चित्यत इति—ईशस्येत्यादिना गोविन्दनिषेधः। चेतेदिति—अतो या ईरिति यारा-मस्येरामः ॥

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

भावे—चित्येत। विधातरि—चेततु; चित्यताम्। भूतेश्वरे—अचेतत्; अचित्यत ॥ ४४५ ॥

भूतेशे—दिप्, सिः (४१७), इट् (४२६), गोविन्दः (३६५),—

४४६। अस्ति-सिभ्यामीड् दिप्-सिपोः।

४४७। इटः सि-लोप ईटि।

अचेतीत्, अचेतिष्टाम् ॥ ४४६-४४७ ॥

४४८। सि-नारायण-वेत्तिभ्योऽन उस्।

अचेतिषुः; अचेतीः, अचेतिष्टम्, अचेतिष्ट; अचेतिषम्, अचेतिष्व, अचेतिष्म। भावे—अचेति ॥ ४४८ ॥

अधोक्षजे—चिचेत;—

४४९। असंयोगादलिदधोक्षजः कपिलः।

४५०। स्वञ्जेर्वा।

४४६। अस्ति। दिप् सिपोः परयोरस् भुरीत्यस्मात्, सेश्चोत्तरे ईड् भवति ॥

४४७। इटः। ईटि परे इठ् उत्तरस्य सेर्लोपो भवति। सिहर इति पाठ उपयुक्तः। अचेतिष्टामिति, ईश्वरेत्यादिना षत्वं, षात् परस्येत्यादिना टत्वम् ॥

४४८। सि-नारा। सेर्नारायणात्, विद्—ज्ञाने इत्यस्माच्च परस्य अनः स्थाने उस् भवति। द्विर्वचने कृते परो वर्णो नारायण इत्युक्तं, जक्षादिरपि नारायण इति वक्ष्यते, द्वयोरेव ग्रहणं, अचेतीति—'इण् भूतेश-ते' इत्यादिना इण्, गोविन्दः। 'इणस्तो हर' इति तरामस्य हरः ॥

४४९। असंयोग। असंयोगात् परोऽलिदधोक्षजः कपिलो भवति ॥

४५०। स्वंजेर्वा। स्वंज-परिष्वङ्गे इत्यस्मात् परोऽलिदधोक्षजः कपिलो वा भवति। संयुक्तान्तत्वात् अप्राप्ते विभाषा ॥

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

४५१। श्रन्थि-ग्रन्थि-दम्भिभ्यस्थल् च वा।

'सत्सङ्गमात्रात्' इति तु न वृद्धानां मतम्। चिचितुः, चिचितुः; चिचेतिथ, चिचितथुः, चिचित; चिचेत, चिचितिव, चिचितिम; भावे—चिचिते। कामपाले—चित्यात्; भावे—चेतिषीष्ट। बालकल्कौ—चेतिता; भावे—चेतिता। कल्कौ—चेतिष्यति; भावे—चेतिष्यते। अजिते—अचेतिष्यत्; भावे—अचेतिष्यत। एवं कर्मणि ज्ञेयम्। स्फुटिर् विशरणे; विशरणम्—विदारणम्; 'विसरणे' इति पाठे विकाशः। धातोरन्त इरित्। कर्तरि—स्फोटति। कर्मणि—स्फुटयते ॥ ४५१ ॥

४५२। अरामहरस्य निमित्तमरामः पूर्ववच्च।

ततो न नस्य हरः; स्फुटयन्ते; चित्यन्ते। विध्यादौ—स्फोटेत्; स्फुटयेत। स्फोटतु; स्फुटयताम्। अस्फोटत्; अस्फुटयत ॥ ४५२ ॥

४५१। श्रन्थि। श्रन्थ—मोचनप्रतिहर्षणयोः, ग्रन्थ-सन्दर्भे, दम्भ—दम्भे इत्येभ्यः परोऽलिदधोक्षजः थल् च कपिलो वा भवति। सत्सङ्गेति—सत्सङ्गमात्रात् परोऽलिदधोक्षजस्थल्च कपिलो वा स्यादिति तु न वृद्धानां प्राचीनानां मतम्। चिचितुरित्यादौ कपिलत्वान्न गोविन्दः। कामेति—कामपाले। चित्यादिति कपिलत्वान्न गोविन्दः। चेतिषीष्टेति भावे। बालेति—बालकल्कौ। भावेऽपि। चेतितेति—चेतिष्यत इति भावे। विशरणं विदारणमिति, विदारणे सकर्मकः, यथा स्फोटति बाणेन शत्रुं हरिः, विदारयतीत्यर्थः; तुदादिरपि स्फुटधातुरस्ति। यथा—'स्फुटति न सा मनसिजविशिखेनेति' जयदेवः। अत्र ण्यर्थशून्यत्वादकर्मकः, न स्फुटति न विदीर्णा भवतीत्यर्थः। विकाशेऽकर्मकः; यथा स्फुटितसरोजान्पश्येति ॥

४५२। अराम। अरामहरस्य निमित्तं अरामः पूर्ववच्च पूर्वारामवच्च भवति। स्फुटयन्त इत्यादौ अरामहर इत्यादिना अरामहरे कृते तस्य महाहरत्वात् 'अरामान्यवर्णादन्ते अन्तामन्तानां नस्य हरः' इत्य-

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

भूतेशे—

४५३। इरनुबन्धान् ङो वा भुतेश-परपदे।

ङ् इत्; अरामशेषः। 'अङ्' पा। अस्फुटत्, अस्फोटीत्; अस्फुटताम्, अस्फोटिष्टाम्। इटो व्यवधानतया निर्देशान्न निमित्तत्वम्; ततो न ढत्वम्—अस्फोटिध्वम्। एवम् अचेतिध्वम्॥ ४५३॥

अधोक्षजे—

४५४। नर-विष्णुजनानामादिः शिष्यते।

४५५। शौरिशिरस्कस्तु सात्वतः।

अन्यो विष्णुजनो न रक्ष्यते। पुस्फोट, पुस्फुटे। कामपाले—स्फुटयात्, स्फोटिषीष्ट। बालकल्कौ—स्फोटिता। कल्कौ—स्फोटिष्यते। अजिते—अस्फोटिष्यत्, अस्फोटिष्यत। एवं श्च्युतिर् क्षरणे; दम्भ्यादिरयम्; 'सस्य शश्चवर्गयोगे' (२४६)—श्च्योतति; अश्च्युतत्, अश्च्योतीत्; चुश्च्योत। एवं च्युतिर् आसेचने॥ ४५५॥

नेन नस्य हरः स्यादित्यरामस्य पूर्ववत्त्वं विहितमतो न नस्य हरः। स्फुटच्यतेति कर्मणि एवमन्यत्र च॥

४५३। इरनु। भूतेशस्य परपदे इरनुबन्धाद्धातोरुत्तरे ङो वा भवति। अस्फुटदिति—ईशस्येत्यादिना गोविन्दनिषेधः। ननु अस्फोटिध्वमित्यादौ इट ईश्वरत्वात् 'ईश्वरहरिमित्रे'त्यादिना ढत्वं कथं नस्यादिति चेत्तत्राह—इट इति। न निमित्तत्वमिति, ढत्वे इति शेषः। ततो न ढत्वमिति; अन्यथा इड् व्यवधाने तु वेत्यत्र इटस्तु वेति विदध्यात्॥

४५४। नर। नरविष्णुजनानामादिः शिष्यते, अवशिष्टतया स्थाप्यते, अन्यो विष्णुजनो न रक्ष्यते। यथा—प्रच्छादीनां प्रादेर्द्विर्वचने कृते पादेरेव स्थितिर्नतु रादेः॥

४५५। शौरि। शौरिशिरस्कस्तु सात्वतः शिष्यते, अन्यो न रक्ष्यते। पुस्फोटेति, 'हरिखड्गस्य हरिकमलमि'त्यादिना फस्य पत्वम्। अश्च्युतदिति, 'इरनुबन्धान् ङो वे'त्यादिना ङः॥

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

मन्थ् विलोड़ने--मन्थति ;--

४५६। अनिरामेतां विष्णुजनान्तानामुद्धवनरामहरः कंसारौ।

४५७। लगि-कप्योरुपताप-शरीरविकारयोः।

मथ्यते। भूतेशे—अमन्थीत्, अमन्थि। अधोक्षजे—ममन्थ, ममन्थे। कामपाले—मथ्यात्, मन्थिषीष्ट ॥ ४५६-४५७ ॥

कुथि हिंसा-संक्लेशयोः; इराम इत्--

४५८। इरामेद्धातोर्नुम्।

उपदेश एवायं नुम्; कुन्थति। इरामेत्वान्न नस्य हरः (४५६)—कुन्थ्यते ॥ ४५८ ॥

४५९। कवर्ग-नरस्य चवर्गः।

चुकुन्थ। लगि गतौ—विलग्यते। कपि चलने—विकप्यते। उपतापादिभ्यामन्यत्र तु—लंग्यते; कम्प्यते ॥ ४५९ ॥

षिधु गत्याम्, उराम इत्;—

४६०। धात्वादेः षः सः।

४५६। अनि। इराम इत् येषां ते इरामेतः, न इरामेतः अनिरामेतस्तेषां विष्णुजनान्तानां कंसारौ उद्धव-नरामस्य हरो भवति॥

४५७। लगि। उपतापशरीरविकारयोर्वर्तमानयोर्लंगिगतौ, कपि-चलने इत्येतयोरुद्धव-नरामस्य हरो भवति। इरामेत्त्वादप्राप्ते विधानम्॥

४५८। इरामे। इराम इद् यस्य स इरामेत्, इरामेच्चासौ धातुश्चेति इरामेद्धातुस्तस्य नूम् भवति। उपदेशेति—उपदेश एव उच्चारणमात्रएव॥

४५९। कवर्ग। कवर्ग-नरस्य स्थाने चवर्गो भवति। विलग्यत इति उपतापोऽत्रार्थः। विकप्यत इति—शरीरविकारोऽत्रार्थः। उपतापादिभ्याम् उपतापशरीरविकाराभ्याम्॥

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

४६१। सर्वेश्वर-दन्त्यपरा धातोरादिसाः षोपदेशाः।

४६२। स्वक्क-स्विद-स्वद स्वञ्ज-स्वप-स्मिङाञ्च।

४६३। सृप्लृ-सृ-स्तृ-सृज्-स्तॄ-स्त्या-सूच-सूत्र-स्तन-संग्राम-सार-साम-सभाज-सेक्व-स्तेन-स्तोम-वर्जम्।

सूत्र-स्थूल-सुखाश्च धातुप्रदीपे दृश्यन्ते। दन्त्यपरत्वेऽपि स्वक्कादीनां पाठो नियमार्थस्तेन स्वृ-प्रभृतीनां न स्यादिति। सेधति ॥ ४६३ ॥

४६०। धात्वादेः। धात्वादेः षरामः सरामो भवति। ष इत्यत्र षस्येति पाठः सभ्यः; कार्यस्थानेतु षष्ठिकेत्युक्तत्वात्, ष इति षष्ठयन्तं वा, ष इत्यराम उच्चारणार्थः ॥

४६१। सर्वे। सर्वेश्वराश्च दन्त्याश्च सर्वेश्वरदन्त्यास्ते पराः परभूता येभ्यस्तादृशा धातोरादिसाः षोपदेशाः। सरामाणां षोपदेशत्वं कष्टप्रतिपाद्यं, तस्मात् सर्वेश्वरदन्त्यपरसादयो धातवः षोपदेशा इति सुसङ्गतः पाठः ॥

४६२। स्वक्क। ष्वक्क गतौ, ष्विद गात्रप्रक्षरणे, ष्वद आस्वादने, ष्वन्ज परिष्वङ्गे (आलिंगे), ञिष्वप शये, ष्विङ् ईषद्धसने इत्येषाञ्च आदिसाः षोपदेशाः ॥

४६३। सृप्लृ। सृप्लृ गतौ, सृ गतौ, स्तृञ् आच्छादने स्वादिः, सृज् विसर्गे, स्तॄञ आच्छादने क्र्यादिः, स्त्यैं शब्दसङ्घातयोः, सूच पैशुन्ये, सूत्र-वेष्टने, स्तन शब्दे, संग्राम युद्धे, सार दौर्बल्ये, साम सान्त्वने, सभाज संपूजायां, सेक्व गतौ, स्तेन चौर्ये, स्तोम श्लाघायाम् इत्येतान् वर्जयित्वा एते सर्वेश्वर-दन्त्यपरसादयोऽपि न षोपदेशा इति। सत्र सन्तानक्रियायां, स्थूल परिवृंहणे, सुख-तत्क्रियायाम् इत्येते च धातुप्रदीपे दृश्यन्ते, वर्जन इति शेषः। दन्त्यपरत्वेऽपीति—तेन स्वृ-प्रभृतीनां न स्यादिति, षोपदेशत्वमिति शेषः। दन्त्यपरत्वेऽपि स्वक्कादीनां पाठो नियमार्थ इति चेत्तर्हि स्तृ, स्तॄ, स्त्या, स्तन, स्तेन, स्तोम इत्येते कथं वर्ज्यन्ते, उच्यते, वरामपरत्वेन ये दंन्त्यपरसादयस्तेषां मध्ये स्वक्कादीनामेव षोपदेशत्वं न स्वृ-प्रभृतीनां; तराम-

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

४६४। उपेन्द्रादपि षोपदेशस्य षत्वं क्वचित्।

निषेधति। अद्व्यवधानेऽपि षत्वम्—न्यषेधत्। षिधू शास्त्रे माङ्गल्ये च; ऊराम इत्; शास्त्रम्—अनुशासनम्; माङ्गल्यम्—शिवम्; सेधति शिष्यं गुरुः; सेधति हरिभक्तिः॥ ४६४॥

४६५। स्वरति-सूति-सूयति-धूञ्‌ूदित इड् वा।

असेधीत्, असेधिष्टाम् इत्यादि॥ ४६५॥

४६६। विष्णुजनान्तानामनिटां वृष्णीन्द्रः सौ परपदे।

'यादवमात्रे हरिकमलम्' (८९)—असैत्सीत्॥ ४६६॥

४६७। वामन-वैष्णवाभ्यां सेर्हरो वैष्णवे, न त्विटः।

४६८। हरिघोषात्त-थोर्धो धा-वर्जम्।

असैद्धाम् इत्यादि। वस्यापि वैष्णवत्वाभावात् सेर्हराभावः;—

परत्वेन ये दन्त्यपरसादयस्तेषां मध्ये स्तृप्रभृतीनामेव वर्जनं भवति। अन्येषां तु षोपदेशत्वं भवतीति न कश्चिद्विरोधः॥

४६४। उपे। उन्द्रपेन्द्रादप्युत्तरस्य षोपदेशस्य सस्य षत्वं क्वचिद्भवति। अद्व्यवधानेऽपीति—षत्वं भवतीति शेषः। सेधति शिष्यं गुरुरिति, अनुशासनमत्रार्थः। सेधति हरिभक्तिरिति—शिवमत्रार्थः॥

४६५। स्वरति। स्वृ-शब्दोपतापयोः, सूङ्-प्राणिगर्भविमोचने अदादिर्दिवादिश्च, धूञ-कम्पने, ऊत् इत् यस्य स ऊदित्, इत्येतेभ्य उत्तरे इड् वा भवति॥

४६६। विष्णु। परपदे सौ परे सति अनिटां विष्णुजनान्तानां वृष्णीन्द्रो भवति। 'यादवमात्रे हरिकमलम्' इति धस्य तः॥

४६७। वामन। वैष्णवे परे वामनवैष्णवाभ्यां परस्य सेर्हरो भवति, इट् उत्तरस्य सेर्हरो न भवति। इटो वामनत्वात् प्राप्ते निषेधः, तेन असेधिष्टामित्यादौ न सेर्हरः॥

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

उदूठौ यत्र विद्येते प्रत्ययोऽच्प्रभवश्च यः ।
अन्तःस्थं वं विजानीयात्तदन्यो वर्ग्य उच्यते ॥ *

इति स्मरणात्—असैत्स्व, असैत्स्म । कर्मणि—असेधि, असेधिषाताम् ॥ ४६७-४६८ ॥

४६९ । ऋद्वयाद्विष्णुजनान्तेशोद्धवाच्च वैष्णवादिसि-कामपालौ कपिलावात्मपदे, गमेस्तु वा ।

असित्साताम् ॥ ४६९ ॥

४७० । कृ-सृ-भृ-वृ-स्तु-द्रु-श्रु-स्रुभ्य एवाधोक्षज-मात्रे नेट् ।

अन्येभ्यस्त्वनिड्भ्योऽपीट् इति नियमादधोक्षजे नित्यमिट्—सिषेधिथ ; सित्सीष्ट सेधिषीष्ट ॥ ४७० ॥

---

४६८ । हरि । धावर्जं हरिघोषादुत्तरयोस्तथोः स्थाने धो भवति । वस्यापीति । कथं वैष्णवत्वाभाव इति चेत्तत्राह—उदूठाविति । यत्र व उदूठौ विद्येते भवतः, यो वः प्रत्ययः, अच्प्रभवश्च यो वः, तं वं अन्तस्थं विजानीयात् । असैत्स्वेत्यत्र वस्य प्रत्ययत्वादन्तस्थत्वम् ॥

४६९ । ऋद्वयात् । वैष्णवादी च तौ सि-कामपालौचेति वैष्णवादिसि-कामपालौ ; ऋद्वयात्—विष्णुजनान्तेशोद्धवाच्च परौ वैष्णवादिसि-कामपालौ आत्मपदे कपिलौ भवतः, गमेस्तु वैष्णवादिसि-कामपालौ कपिलौ वा भवतः । वैष्णवादीति विशेषणात् असेधिषातां, असेधिष्टेत्यादौ न कपिलत्वम् । अन्यथा टिदागमः परसम्बन्धीति इटोऽपि कपिलत्वेन गोविन्दनिषेधः स्यात् । असित्सातामिति, कपिलत्वाद्गोविन्दनिषेधः ॥

४७० । कृ-सृ । डुकृञ् करणे, सृ गतौ, डुभृञ् धारणपोषणयोः, वृङ् सम्भक्तौ, वृञ् वरणे, द्वयोरेव ग्रहणं, ष्टुञ् स्तुतौ, दु-द्रु-स्रुगतौ, श्रु श्रवणे, इत्येतेभ्य एव अधोक्षजमात्रे परे इट् न भवति, तेन अन्येभ्यस्तु अनिड्-भ्योऽपि इड़िति ॥

---

* उदूठौ यत्र विद्येते यो वः प्रत्ययसन्धिजः ।
अन्तःस्थं तं विजानीयात्तथोपसर्गयोर्द्वयोः ॥

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

गद् व्यक्तायां वाचि--

४७१। विष्णुजनादेर्लंघोररामस्य वृष्णीन्द्र इड़ादौ सौ वा परपदे।

अगादीत्, अगदीत् ॥ ४७१ ॥

४७२। उद्धवारामस्य वृष्णीन्द्रो नृसिंहे।

भावे—अगादि। जगाद ॥ ४७२ ॥

४७३। उत्तम-णल् नृसिंह-कार्यकरो वा।

जगाद, जगद ॥ ४७३ ॥

४७४। सर्वेश्वरादेर्वृष्णीन्द्रोऽत्प्रसङ्गमात्रे।

'आट्वृद्धिः' च पा (६।४।७२)। आटत्। आटीत्। विष्णुजनादित्वाभावात्—मा भवानटीत् ॥ ४७४ ॥

अधोक्षजे द्विर्वचने कृते लोपापवादमाह—

४७५। नरादेररामस्य त्रिविक्रमः।

४७१। विष्णु। परपदे परे इड़ादौ सौ परे विष्णुजनादेर्धातोर्लघोररामस्य वृष्णीन्द्रो भवति। सर्वेश्वरव्यवधाने विष्णुजनादेर्लंघोरिति न मन्यन्ते, तेन अचकासीदित्यादौ न वृष्णीन्द्र इति वक्ष्यते ॥

४७२। उद्धवा। नृसिंहे परे उद्धवारामस्य वृष्णीन्द्रो भवति। जगादेति—कवर्गनरस्य चवर्ग इत्येनेन गस्य जत्वम् ॥

४७३। उत्तम। उत्तमपुरुषस्य णल् नृसिंहकार्यकरो वा भवति ॥

४७४। सर्वे। अत्प्रसङ्गमात्रे सर्वेश्वरादेर्धातोर्वृष्णीन्द्रो भवति, आदेरिति शेषः। आट् वृद्धिश्च, पेति ; अस्माकं मते सर्वेश्वरादेर्धातोरत्प्रसङ्गमात्रे आदेर्वृष्णीन्द्रो भवति, नत्वत्, प्रयोजनाभावात्, पाणिनीयानान्तु मते आट् वृद्धिश्च भवतीत्यर्थः। विष्णुजनादित्वाभावादिति, विष्णुजनादेर्लंघोरित्यादिना न वृष्णीन्द्र इति शेषः। अधोक्षज इति। लोपापवादलक्षणमाह लोपस्तु अरामहर ए अयोरित्यादिना विहितः ॥

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

४७६ । तस्मान्नुड् द्विविष्णुजने धातौ ।

आट, आटतुः ॥ ४७५-४७६ ॥

रद् विलेखने—रराद ;—

४७७ । आदेशहीन-नराद्यक्षरस्य धातोरसंयुक्तविष्णुजनमध्यस्यारामस्य एत्वं नरादर्शनंच कपिलाधोक्षजे सेट्थलि च ।

४७८ । तॄ-फल-भज-त्रपां, नलोपि-ग्रन्थि-श्रन्थि-दन्भीनाञ्च ।

---

४७५ । नरादे । नरश्चासौ आदिश्चेति नरादिस्तथाभूतस्य अरामस्य त्रिविक्रमो भवति । ननु नरारामस्येति कृते को दोष इति चेत्तत्रोच्यते, नरस्यारामः नरारामस्तस्येति अनिष्टविग्रहे पपाटेत्यादावपि त्रिविक्रमः स्यात् ॥

४७६ । तस्मात् । द्विविष्णुजने धातौ परे तस्मात् त्रिविक्रमादुत्तरे नुड् भवति ॥

४७७ । आदेश । नरस्य आद्यक्षरं नराद्यक्षरं, आदेशहीनं नराद्यक्षरं यस्य, तादृशस्य धातोरसंयुक्तविष्णुजनयोर्मध्यस्य मध्यवर्तिनोऽरामस्य स्थाने कपिलाधोक्षजे सेट् थलिच परे एत्वं भवति, नरादर्शनञ्च भवति, असंयुक्तेति, एकैकहलौ सन्निहितौ यस्य तादृशस्यैवारामस्य एत्वं भवतीति । ततक्षुः, तत्सरुरित्यादौ न भवति । ननु आदेशहीननरस्येति कृते को दोष इति चेत्तत्रोच्यते—आदेशहीन-नरस्येति कृते जगदतुरित्यादावपि एत्वं नरादर्शनञ्च स्यात्, यतोऽराम सहितगराम एव नरः, आदेशस्तु अरामरहितगरामस्य, सारामगरामस्य आदेश इति न वाच्यं, यतो हि गतावित्यस्य हेर्द्विर्वचने कृते हरामस्य जत्वं न स्यात्, तस्मादरामरहितस्यैव जत्वमिति । इदानीन्तु जगदतुरित्यादौ आदेशहीननराद्यक्षरत्वाभावादेत्वं, नरादर्शनञ्च न भवतीति न कश्चिद्विरोधः ॥

४७८ । तॄ-फल । तॄ प्लवनतरणयोः, फलनिष्पत्तौ ञिफला विशरणे द्वयोरेव ग्रहणं, भज सेवायां, त्रपुष लज्जायाम् इत्येतेषां नलोपिनां

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

४७६। जॄ-भ्रमु-त्रस-फणादीनां हिंसार्थ-राधश्च वा।

रेदतुः, रेदुः ; रेदिथ। आदेशयुक्तस्य तु—जगदतुः। संयुक्त-विष्णुजनमध्यस्य तु—ननन्दिथ ॥ ४७७-४७९ ॥

णद् अव्यक्तशब्दे—

४८०। धात्वादेर्णो नः।

४८१। सर्वे नादयो णोपदेशा नॄ-नृति-नर्दि-नन्दि-नक्कि-नाथि-नाधि-नटिवर्जम्।

नाथौ तु भाष्ये णोपदेशत्वं ; पारायणे तु न। नदति ॥४८०-४८१॥

श्रन्थमोचनप्रतिहर्षणयोः, ग्रन्थ सन्दर्भे, दन्भ दम्भे इत्येषाञ्च अरामस्य एत्वं, नरादर्शनञ्च भवति, तरतेः सत्सङ्गादृदन्तस्येत्यादिना गोविन्दे कृते, शसुददवरामादीनां गोविन्दारामस्य च नैत्वादीत्येनेन निषेधे प्राप्ते फल भजोरादेशहीननराद्यक्षरत्वाभावेनाप्राप्ते, त्रपस्त्वरामस्य असंयुक्त-विष्णुजनमध्यत्वाभावादप्राप्ते च विधानं, ग्रन्थेरादेशहीननराद्यक्षरत्वा-भावात्, अरामस्यासंयुक्तविष्णुजनमध्यत्वाभावाच्चाप्राप्ते विधानम्। दम्भेस्तु पूर्वेणैव सिद्धे पृथगुपादानं नियमार्थं, नलोपिनां मध्ये दम्भेरेवेति ॥

४७६। जॄभ्रमु। जॄष झॄष वयोहानौ, भ्रमु अनवस्थाने दिवादिः, भ्रमु चलने भ्वादिः, द्वयोरेव ग्रहणं, त्रसी उद्वेगे एषां, फणादीनां हिंसार्थ-राधश्च एत्वं, नरादर्शनञ्च वा भवति। अप्राप्ते विभाषेयम्। फणादयः सप्त भ्वाद्यन्तर्गणा एकत्रैव पठिताः। यथा—फण गतौ, राजृ दीप्तौ, टुभ्राजृ टुभ्राशृ टुभ्लाशृ दीप्तौ, स्यमु-स्वन् शब्दे। हिंसार्थेति—यद्यपि राध-साध संसिद्धाविति राध वृद्धाविति पठ्यते, तथापि धातूनामनेकार्थत्वात्तस्य हिंसार्थे वृत्तिरिति ज्ञेयम्। टुनदि समृद्धौ, इरामेत्त्वान्नुम् ॥

४८०। धात्वा। धात्वादेर्णो नो भवति, णो न इति षः स इति-वद् बोद्धव्यम् ॥

४८१। सर्वे। नॄ नये क्र्यादिः, नृति गात्रविक्षेपे दिवादिः, नर्द शब्दे, टुनदि समृद्धौ, नाथृ नाधृ याच्ञोपतापैश्वर्याशीःषु, चत्वारो भ्वादयः।

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

४८२। उपेन्द्रात् णोपदेशस्य णत्वम्।

प्रणदति ॥ ४८२ ॥

४८३। उपेन्द्रान्नेर्णत्वं नद-गद-पत-पद-बह-बप-हन्ति-द्राति-मा-या-दामोदर-शमु-सो-चिञ्-दिहि-बाति-प्साति-ष्वद्-व्यवधानेऽपि, क-खादि-सहज-षान्तौ विना शेषे तु वा।

'मा' इति मेङ्माङोर्ग्रहणम्; 'मातेरपि' इति केचित्। प्रणिनदति, प्रण्यनदत्। एवं प्रणिगदति इत्यादि। ननाद, नेदतुः। अर्द गतौ याचने च—अर्दति; प्रण्यर्दति प्रन्यर्दति। 'कखादिसहजषान्तौ विना' इति किम्? प्रनिकषति, प्रनिखनति। भूतेश्वरे—आर्दत्। 'नरादे'-इति, 'तस्मान्नुड्' इति; उटावितौ—आनर्द। इदि परमैश्वर्ये, इराम इत्; 'इरामेद्धातोर्नुम् (४५८)—इन्दति ऐन्दत् ॥ ४८३ ॥

नट नृतावित्यपि भ्वादिः, नक्क नाशने चुरादिः, एतान् वर्जयित्वा सर्वे नादयो णोपदेशाः, ण-उपदेश आद्योच्चारणं येषां ते, एवं षोपदेशा ज्ञेयाः। नाटीति केचिद्वदन्ति, तन्मते नट अवस्कन्दने चुरादिः, भ्वादिस्तु णोपदेश-एव। नाथौ त्विति। अत्र पारायणमतमङ्गीकृतम्॥

४८२। उपेन्द्र। उपेति सुगमम्॥

४८३। उपे। नद अव्यक्तशब्देगद व्यक्तायां वाचि, पत्लृ गतौ, पद गतौ, वह प्रापणे, डुवप् वीजतन्तुसन्ताने, हन-हिंसागत्योः, द्रा कुत्सायां, मेङ्—प्रणिदाने भ्वादिः, माङ्मामे ह्वादिः, या प्राप्तौ, दामोदर उक्त, शमु उपशमे, षोऽन्तकर्मणि, चिञ् चयने, दिह प्रलेपे, वा गतिगन्धनयोः, प्सा-भक्षणे, इत्येतेषु परेषु उपेन्द्रादुत्तरस्य नेरुपेन्द्रस्य णत्वं भवति, अद्व्यवधानेऽपि भवति। कश्च खश्च कखौ, कखावादी यस्य स कखादिः, कखादिश्च सहजषान्तश्च कखादिसहजषान्तौ, तौ विना नदादिभ्योऽन्यस्मिन् धातौ परे उपेन्द्रादुत्तरस्य नेर्णत्वं वा भवति, अद्वयवधानेऽपि वा भवति। मातेरिति, मा माने इत्यस्यादादेः। कखादिसहजषान्तौ विनेति किं,

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

४८४। ऋच्छ-वर्जित-गुर्वीश्वरादेरामधोक्षजे।

आमो मस्येत्त्वनिषेधः ॥ ४८४ ॥

४८५। आमः कृ-भ्वस्तयोऽनुप्रयुज्यन्ते।

४८६। कृञ आमन्तधातुवत् परपदादि।

४८७। अस्भुवोस्त्वस्भूवत्।

४८८। नर-ऋरामस्यारामः।

इन्दाञ्चकार ॥ ४८५-४८८ ॥

४८९। आमो मस्य हरिवेणु-विधिर्वा।

इन्दांचकार। कर्तरि न त्विन्दाञ्चक्रे ॥ ४८९ ॥

प्रनिकुन्थति, प्रनिखनति, प्रनिघोषति, एवमन्यदपि बोद्धव्यम्। अधोक्षजे 'नरादेररामस्य त्रिविक्रम', तस्मान्नुड़ित्यादिना नुट् ॥

४८४। ऋच्छ। अधोक्षजे परे ऋच्छवर्जिताद् गुर्वीश्वरादेर्धातोरुत्तरे आम् भवति। आम्। आमो मस्य इत्वनिषेधो भवति ॥

४८५। आमः। आम उत्तरे डुकृञ् करणे, भू सत्तायाम्, अस्भूरित्येते अनुप्रयुज्यन्ते ॥

४८६। कृञ। आमन्त इव आमन्तवत्, कृञ उत्तरे आमन्तवत् परपदादि भवति; अत आमन्तस्यात्मपदित्वे कृञोऽप्यात्मपदं भवति, ईहाञ्चक्रे इत्यादि। भुवोऽस्तेश्च कर्तरि परपदमेव, नत्वामन्तवत् परपदादि, ईहाम्बभूव ईहामासेत्यादि ॥

४८७। अस्। अस्भु सुगमम् ॥

४८८। नर। नर-ऋरामस्य स्थाने अरामो भवति। इन्दाञ्चकारेति—अविष्णुपदान्तस्येत्यादिना मस्य विष्णुचक्रं, हरिवेणुरित्यादिना विष्णुचक्रस्य अरामः ॥

—२५

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

४९० । द्विर्वचननिमित्त-सर्वेश्वरपरमात्रे सति यः सर्वेश्वरस्यादेशः, स स्थानिवत् द्विर्वचने एव कर्तव्ये ।

अत्र लोपोऽप्यादेशवत् । ततो गोविन्द-वृष्णीन्द्रौ, यादयश्चादयादयश्चादेशा आरामोद्धव-णि-लोपाश्च स्थानिवत् । ततो ररामादेशस्य स्थानिवत्त्वे कृते क्ररामस्य द्विर्वचनम् । अतः पश्चादेव द्विर्वचनं यत्,

---

४८९ । आमो । मस्येत्यत्र विष्णुचक्रस्येति ज्ञेयम् । आमो विष्णुचक्रस्य स्थाने हरिवेणुविधिर्वा भवति, अविष्णुपदान्तत्वात् नित्यं प्राप्ते विभाषा । कर्तरि नत्विन्दाञ्चक्र इति, इन्दधातोः परपदित्वादिति शेषः ॥

४९० । द्विर्वचन । द्विर्वचनस्य निमित्ते सर्वेश्वरे परमात्रे सति, यः सर्वेश्वरस्य आदेशः स द्विर्वचन एव कर्तव्ये स्थानिवद्भवति परमात्र इति, व्यवधानेन अव्यवधानेन वेत्यर्थः । द्विर्वचन एवेति, नान्यस्मिन् कार्ये कर्तव्ये इत्यर्थः । अत्रेति । अत्र लोपोऽपि आदेशवत् मन्तव्य इति शेषः । यदुक्तं तदेव विवृणोति तत इति । आरामेति—आरामोद्धवणिलोपाश्च स्थानिवद्भवन्ति इत्यर्थः ; आराम इति—आरामश्च उद्धवश्च णिश्च, ते आरामोद्धव-णयः, लोपश्च लोपश्च लोपश्च लोपाः, आरामोद्धवणय एव लोपा आरामोद्धव-णिलोपाः। अथवा लोपश्चेत्यत्र लिपिकारप्रमादात् बहुवचनान्तप्रयोगः, लोपएव पाठः सभ्यः, तर्हि आरामोद्धव-णीनां लोपश्चेत्येवं व्याख्यातम् । आराम । लोपस्य प्रयोजनं, ग्लै हर्षक्षये इत्यत्र 'आरामहरः कंसारिसर्वेश्वरे'त्यादिना आरामहरे सति पश्चात् द्विर्वचने सेत्स्यति । उद्धवलोपस्य तु प्रयोजनं 'गम-हन-जनित्यादिना विहितोद्धवारामहरस्या'नेन सूत्रेण स्थानिवत्त्वे जग्मतुरित्यादौ वक्ष्यते, णि-लोपस्य आटिटदित्यादौच । तत इति ररामादेशस्य ररामरूपादेशस्य । ननु प्रथममेव द्विर्वचनं क्रियतामिति चेत्तत्राह अत्रेति, सेत्स्यतीति सिद्धं भविष्यतीत्यर्थः, दुद्यूष्यतीति, दिवुक्रीड़ादौ सन् ऊठि षत्वेच कृते द्विर्वचनं, तिप्, शप्, देवितुमिच्छतीत्यर्थः । द्विर्वचननिमित्तसर्वेश्वर इत्युक्तत्वादत्र सर्वेश्वरादेशो न स्थानिवत् । कृ-सृभृ-वृ इत्यादिना इड्निषेधः । मात्रेति—उवोखेत्यत्र द्विर्वचन एव कर्तव्ये ओरामस्य स्थानिवत्त्वं मात्रग्रहणादेव भवति, अन्यथा खरामस्य व्यवधाने

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

तत् प्रयोजनं 'दुद्यूषति' (८२६) इत्यादौ सेत्स्यति। इन्दाञ्चक्रतुः इन्दाञ्चक्रुः। 'कृ-सृ-भृ वृ'- (४७०) इति नेट्—इन्दाञ्चकर्थ, इन्दाञ्चक्रथुः, इन्दाञ्चक्र ; इन्दाञ्चकार इन्दाञ्चकार, इन्दाञ्चकृव, इन्दाञ्चकृम। इन्दांवभूव इत्तादि, इन्दामास इत्यादि। 'मात्र'-ग्रहणात् उवोख इति सेत्स्यति, आटिटत् इति च ॥ ४९० ॥

उख् गतौ—ओखति ;—

४९१। उपेन्द्राद्वयहर ए-ओ-रामयोरिनेधौ विना।

४९२। नामधातौ वा।

प्र-ओखति इति स्थिते—असिद्धत्वात् न सत्सङ्गान्तहरः। अतः प्रोखति। 'इनेधौ विना' इति किम् ? उपैति ; प्रैधते ; औखत् ; औखीत्। अधोक्षजे—॥ ४९२ ॥

नस्यादिति, उवोखेति निकट एव वक्ष्यते। आटिटदिति चेति, सेत्स्यति इति शेषः ; आटिटदित्यस्य सिद्धेर्मात्रग्रहणं न हेतुः, किन्तु अत्र लोपोऽप्यादेशवदिति यदुक्तं तदेव। आटिटदिति ण्यन्तादाटिधातोर्भूतेशदिप्, अङ्णेर्हरः, लोपोऽप्यादेशवदिति द्विर्वचन एव कर्तव्ये आरामोद्धवेत्यनेन णि-लोपः स्थानिवत्, ततष्टेर्द्विर्वचनम् ॥

४९१। उपे। एरामे ओरामे च परे उपेन्द्रसम्बन्धिनोऽद्वयस्य हरो भवति, इनेधौ विनेति, इन् गतौ ए-ध वृद्धौ इत्येतौ विना, एतयोरेरामे परे न भवतीत्यर्थः ॥

४९२। नाम। नामधातौ स्थिते एरामे ओरामे च परे उपेन्द्राद्वय-हरो वा भवति। ननु प्रोखतीत्यत्र अरामहरे कृते तस्य महाहरत्वात् सत्सङ्गान्तस्येत्यादिना सत्सङ्गान्तहरः कस्मान्न भवतीति चेत्तत्राह असिद्ध-त्वादिति, क्वचिदन्तरङ्गे कार्ये क्रियमाणे तदनिमित्तं वहिरङ्गमसिद्धं स्यादिति न सत्सङ्गान्तहरः। अत्र अन्तरङ्गकार्यं सत्सङ्गान्तहरः, वहिरङ्गमराम-हरः। इनधौ विनेति किम् ? उपैति, प्रैधते। कुत्रचित् पुस्तके एतत् प्रत्युदाहरणं दृश्यते, तत्तु न ग्रन्थकारलिखितमिति लिखितम् ॥

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

४९३। नरेदुतोरियुवावेकात्मकेतरसर्वेश्वरे।

द्विर्वचने कृते परस्य न स्थानिवत्त्वम्; तत उव्। आम् तु न स्यात्, 'गुर्वीश्वरादेः' इति सहजस्यैव ग्रहणात्। उवोख, ऊखतुः। कथमिदेराम्? परानपेक्षत्वेन, नुमः सहजत्वात्। गोविन्दस्तु कंसारिवर्जमपेक्षते। अन्चु गति-पूजनयोः—'तवर्गस्य चवर्गं'-(२४२)—अञ्चति। कर्मणि गतौ—अच्यते; 'अनिरामेतां' (४५६) इति नस्य हरः ॥ ४९३ ॥

४९४। अञ्चेः पूजायां नलोपाभावः।

अञ्च्यते; आनञ्च, आनञ्चतुः, आनञ्चुः। कामपाले गतौ-अच्यात्; पूजायाम्—अञ्च्यात्। आञ्छि आयामे आञ्छति—॥४९४॥

४९५। नरस्य वामनः।

'नरादे'-(४७५) इति कृते, ततो नुट्—आनञ्छ। 'न' इति बहवः।. आञ्छ। षस्ज गतौ—॥ ४९५ ॥

४९३। नरे। एकात्मकादितरस्मिन् सर्वेश्वरे परे नरेदुतोः स्थाने इयुवौ भवतः। उवोखेति प्रथमं गोविन्दः, तत ओरामस्य स्थानिवत्त्वादुरामस्य द्विर्वचनम् एव कर्तव्य इति नियमाद् द्विर्वचने कृते, परस्य ओरामस्य न स्थानिवत्त्वं, ततः सर्वेश्वरस्य एकात्मकेतरत्वादुर्। गोविन्दे कृते गुर्वीश्वरत्वादुखधातोराम् कस्मान्नस्यादिति चेत्तत्राह—आम्त्विति, अस्माद्धातोराम् तु न स्यात्, गुर्वीश्वरादेरित्यत्र सहजस्यैव ग्रहणात्, सहजगुर्वीश्वरादेरेव ग्रहणात्। कथमिति सिद्धान्तमाह—परानपेक्षत्वेनेति। गोविन्दस्तु कंसारिवर्जमपेक्षत इति न सहजत्वं, परापेक्षत्वात्। अच्यत इति, 'अनिरामेतामित्यादिना नरामहरः' ॥

४९४। अञ्चेः। पूजायामर्थे वर्तमानस्य अञ्चेर्नलोपाभावो भवति। आनञ्चेति—नरादेरित्यादिना त्रिविक्रमः, तस्मान्नुड़ित्यादिना नुट्। आञ्छि आयाम इति, आयामो दैर्घ्यम्। 'दैर्घ्यमायाम आरोह' इत्यमरः ॥

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

४९६। सस्य जो जे, न तु वैष्णवे।

सज्जति। वैष्णवग्रहणम् अमांक्षीदित्यादौ सेत्स्यति। वज् गतौ—॥ ४९६॥

४९७। शसुददवरामादीनां गोविन्दारामस्य च नैत्वादि।

'शसिति द्वितालव्य' इत्येके। वजोऽयं दन्तौष्ठचादिगण-पठितः। तत्प्रसङ्गाद्वरामादिरपि तदादिरेव; ववजतुः। व्रज गतौ—॥ ४९७॥

४९८। वद-व्रजयोर्वृष्णीन्द्रः सौ परपदे।

४९५। नरस्य। नरस्य वामनो भवति। आनाञ्छेति—वामने कृते नरादेरिति त्रिविक्रमः, ततो नुट्। नेति बहव इति, त्रिविक्रमो, नुट्च न भवतीति बहूनां मतं, तन्मते आञ्छेति॥

४९६। सस्य। जे परे सस्य स्थाने जो भवति, वैष्णवे तु विषये न भवति। अमाङ्क्षीदिति, टुमस्जो शुद्धौ भुतेश-दिप्, सिः, अस्ति-सिभ्यामित्यादिना ईट्, धातोः पूर्वमत् स्कोरित्यादिना सलोपः। 'मस्-जिनशोर्नुम् वैष्णवे' इत्यनेन नुम्, विष्णुजनान्तानामित्यादिना वृष्णीन्द्रः, च-वर्गस्य क-वर्ग इत्यादिना जस्य गः, यादवमात्रे हरिकमलमिति गस्य कः, अविष्णुपदान्तस्येत्यादिना नस्य विष्णुचक्रं, विष्णुचक्रस्य हरिवेणुरित्यादिना विष्णुचक्रस्य ङरामः, षत्वं—क-प-संयोगे क्षः। अत्र वैष्णवग्रहणात् न सस्य जः॥

४९७। शसु। शसु हिंसायां, दद दाने एतयोर्वरामादेश्च, गोविन्दा-रामस्य च एत्वादि न, एत्वं, नरादर्शनञ्च न भवति, कपिलाधोक्षजे, सेट् खलि च। आदेशहीनत्वादिना प्राप्ते निषेधोऽयमिति। वजोऽयमिति। वरामो द्विविधः—दन्त्योष्ठच ओष्ठचश्च, तत्रायं वजस्य वरामः, दन्त्योष्ठचः। तत्प्रसङ्गात् वज-प्रसङ्गात्, वरामादिरपि तदादिरेव, दन्त्योष्ठच वरामा-दिरेव गृह्यत इति शेषः॥

४९८। वद। परपदे सौ सति वद व्यक्तायां वाचि व्रज गतौ इत्येतयोर्वृष्णीन्द्रो भवति। विष्णुजनादेरित्यादिना विकल्पे प्राप्ते नित्य-तार्थं वचनमिदम्॥

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

अव्राजीत् । अज् गतौ क्षेपणे च । अजति ॥ ४६८ ॥

४६६ । अजेर्वी घणं विना रामधातुके ।

५०० । बले तु वा, यपि च ।

घण्-यपौ कृत्प्रत्ययौ । वीयते ; वीरयमनिट् ।

अथानिटः

ऊ-ऋरामान्त-रु-स्नु,-क्ष्नु,-शी-यु-नु-क्षु-श्वि-डी-श्रिभिः ।
वृङ्-वृञभ्यां च विनैकाचः, स्वरान्ता धातवोऽनिटः ॥
अनिड़ेकः शक्लृः कान्ते, चान्ते पचि-वची विचिः ।
सिचिर्मुचिरिची चैक,-श्छान्ते प्रच्छिरुदाहृतः ॥
भजि-भञ्जि-यजि-त्यजि-रञ्जि-रुजो
भुजि-सञ्जि-सृजोऽप्यथ मज्जिरपि ।
युजि-भृज्जि-निर्जिविजिरश्च तथा
स्वजिरुद्धरणे जगणेऽप्यनिटः ॥

---

४६६ । अजे । घणं विना रामधातुके परे अजेः स्थाने वी भवति ॥

५०० । वले । बलेतु परे अजेः स्थाने वी वा भवति, यपिच वा भवति । नन्वनिटएव के इति चेत्तत्राह अथानिट इति उच्यन्ते इति शेषः । ऊ-ऋ इति । ऊ-रामान्तेन, ऋ-रामान्तेन, रु-शब्दे, स्नु-प्रस्रवणे, क्ष्नु-तेजने, शीङ् स्वप्ने, यु मिश्रणे, णु स्तुतौ, टुक्षु शब्दे, टुओश्वि गतिवृद्धयोः, डीङ्विहायसां गतौ, श्रिञ् सेवायाम् इत्येतैः, वृङ् संभक्तौ, वृञ् वरणे इत्येताभ्याञ्च विना, स्वरान्ता एकाचो धातवोऽनिटः । उभयत्र विनायोगे तृतीया । अनिड़ेक इति, कान्ते कान्तगणमध्ये एकः शक्लृ शक्तावित्येष धातुरनिट् । चान्त इति चान्ते, डुपचस् पाके, वच भाषणे, विचिर् पृथग्भावे, सिचिर् क्षरणे, मुच्लृ मोक्षणे, रिचिर्वि रेचने इत्येते अनिटः । एक इति, च्छान्ते एकः प्रच्छज्ञीप्सायामित्येष धातुरनिडु-दाहृतः कथितः । भजीति, भज सेवायां, भन्जो आमर्दने, यज देवपूजादौ, त्यज व्ययहानौ, रन्ज रागे, रुजो भङ्गे, भुज पालनाभ्यवहारयो ; रुधादिः,

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

अदिं हदिं स्कन्दि-भिदि-च्छिदि-क्षुदीन्
शदिं सदिं स्विद्यति-पद्यती खिदिम् ।
तुदिं नुदिं विद्यतिकं विनत्तिकं
प्रतीहि दान्तान् दश पञ्च चानिटः ॥
क्रुधि-राधि-रुधि-क्षुधि-बुध्यतयो
व्याधि-शुध्यति-सिध्यति-बन्धि-युधः ।
सह साधय इत्यनिटो ध-गणे
हनि-मन्यति चेत्यपि नान्तगणे ॥
स्वपि-वपि-तिपि-तपि-तृप्यापि-शपोऽपि
क्षिपि-सृपि-लिपि-लुम्प-च्छृपि-दृपयः ।
पान्तगणेष्वथ भान्ते — लभि-रभि-जभि-
यभयो मगणे — यमि-रमि-णमि-गमयश्च ॥
शिषि-श्लिषी दुष्य-विषि-त्विषि-द्विषीन्
पिषिं कृषिं पुष्यति-शुष्य-तुष्यतीन् ।
दिशिं दृशिं दंशि-मृशी रिशिं रुशिं
लिशि-स्पृशि-क्रोश-विशोऽनिटो जगुः ॥

भुजो कौटिल्ये तुदादिः ; द्वयोरेव ग्रहणं, षन्ज सङ्गे, सृज विसर्गे, टुमस्जो शुद्धौ, युज समाधौ दिवादिः ; युजिर योगे रुधादिः ; द्वयोरेव ग्रहणं, भ्रस्ज पाके, निजिर शौचपोषणयोः, विजिर पृथग्भावे, ष्वन्ज परिष्वङ्गे इत्येते धातवो जगणे जान्तगणेऽनिटः । अदिमिति—अद भक्षणे, हद पुरीषोत्सर्गे, स्कन्दिर गतिशोषणयोः, भिदिर विदारणे, छिदिर द्विधाकरणे, क्षुदिर संपेषणे, शद्लृ शातने, षद्लृ खेदनगत्यवसादनेषु भ्वादिः ; सद्लृ विशरणे तुदादिः ; द्वयोरेव ग्रहणं ञिष्विदा गात्र प्रक्षरणे दिवादिः ; पद गतौ खिद दैन्ये दिवादिः, रुधादिश्च ; खिद परिघाते तुदादिस्त्रयाणामेव ग्रहणं, तुद व्यथने, नुद प्रेरणे, विद सत्तायां, विद विचारणे, इत्येतान् दशपञ्चच दान्तान् अनिटः प्रतीहि जानीहि । स्विद्यतीति निर्देशात् ञि ष्विदा स्नेहनमोचनयोरित्यस्य भ्वादे र्न ग्रहणम । 'विद्यति विनत्तीति निर्देशात्

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

घसिश्च वसतिः सान्ते, हान्ते दहति-मेहती ।
दिहिर्दुहि-लिही रोही,-वहि-नहिरिमेऽनिटः ॥

यु इति—यु मिश्रणे । 'युल् मिश्रणामिश्रणयोः' इति वोपदेवः, नु-साहचर्यात् । शक्लृरिति कृष्णपण्डितः । प्रक्रियाटीकायामत्र लृदिदेव शक्लृर्गृह्यते । कविकल्पद्रुमे तु स्वादि-शक्लृर्विकल्पितेट्, दिवादिशक्लृस्तु सेट् । 'भुज्' इति भुजो-भुजौ गृह्येते । 'युजि' इति युज्-युजिरौ । स्वजिरुद्धरण इति स्वञ्जिरित्यर्थः । कालापा विन्दतिमपि गृह्णन्ति । लुम्पादयो लुम्पत्यादीनामेकदेश-निर्देशाः । 'लिशि' इति लिश् अल्पीभावे ; 'निशि' इत्यपपाठः, वोपदेवाद्यसम्मतत्वात् । अत एकसर्वेश्वरः सर्वेश्वरान्तश्चेति वीरनिट् ॥ ५०० ॥

ज्ञानार्थलाभार्थयोर्णानिट्त्वं, क्रुधि इति, क्रुध कोपे, राध साध संसिद्धौ, रुधिरावरणे रुधादिः, अ नौ रुध कामे दिवादिर्द्वयोरेव ग्रहणम्, क्षुध वुभुक्षायाम्, वुध अवगमने दिवादिः, व्यध ताड़णे, शुध शौचे, सिधू संराद्धौ, वन्ध वन्धने, युध संप्रहारे, राध साध संसिद्धौ इत्येते धातवो धगणे धान्तगणेऽनिटः । वुध्यतीति निर्देशात् भ्वादेर्नग्रहणं ; सिध्यतीति निर्देशात् सिधुगत्यामित्यस्य भ्वादेर्नग्रहणं, सहसाधय इति, साधिना सह वर्तमाना इति । हनीति–हनहिंसागत्योः मन ज्ञाने एतौ नान्तगणेऽनिटौ । मन्यतीति निर्देशात् मनुवोधन इत्यस्य तनादेर्नग्रहणम् । स्वपीति । ञि ष्वपशये, डुवप वीजतन्तुसन्ताने, तप सन्तापे भ्वादिः, तप ऐश्वर्ये दिवादिर्द्वयोरेव ग्रहणं, तृप प्रीणने दिवादिः, आप्लृव्याप्तौ, शप आक्रोशे, क्षिप प्रेरणे सृप्लृगतौ, लिप उपदेहे, लुप्लृ च्छेदने, च्छुप संस्पर्शे, दृप हर्षविमोचनयोर्दिवादिः, एते धातवः पान्तगणेष्वनिटः । तृपिदृप्योरनिङ्गणे पाठः शास्त्रान्तरानिट्कारिकादर्शनाद्गतानुगतिकतया । यतोऽनयोः रुधादिपाठादिविकल्पितेट्त्वम्, अथेति । डुलभष् प्राप्तौ, रभ राभस्ये, यभ मैथुने एते भान्तेऽनिटः । मगण इति । यमु उपरमे, रमु क्रीड़ायां, णम प्रह्वत्वे, शब्देच, गम्लृ गतौ, ए तेचत्वारो मान्तगणेऽनिटः । शिषीति । शिष हिंसायां भ्वादिः, शिष्लृ विशेषणे रुधादिर्द्वयोरेव ग्रहणं, श्लिष आलिङ्गने दिवादिः,

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

५०१। ईशान्तस्य वृष्णीन्द्रः सौ परपदे।

५०२। ऊर्णोतेर्वा।

'बले तु वा' (५००) इत्यस्य वैयर्थ्यात् 'विष्णुतः सर्वविरिञ्चिः' इत्यतश्चेटः पूर्वमेव पक्षे वीभावः—अवैषीत्, आजीत् ॥ ५०१-५०२ ॥

दुष वैकृत्ये, विषऌ व्याप्तौ ह्वादिः, वियु सेचने भ्वादिर्द्वयोरेव ग्रहणं, त्विष दीप्तौ, द्विष अप्रीतौ, पिष्ऌ संचूर्णने, कृष विलेखनाकर्षणयोः, पुष पुष्टौ, शुष शोषणे, तुष तुष्टौ, एते षान्तगणेऽनिटः। दुष्येति, दुष्यतेरेकदेशनिर्देशः। पुष्यतीति निर्देशात् भ्वादेः, क्र्यादेश्च न ग्रहणम्। शुष्येति, शुष्यतेरेकदेशनिर्देशः। विकरणनिर्देशस्तुच्छन्दोनुरोधात्, न पुनरितरव्यावृत्तये।

दिशिमिति। दिश अतिसर्जने, दृशिर प्रेक्षणे, दन्श दंशने, मृश आमर्षणे, रुश रिश हिंसायां तुदादिः, लिश अल्पीभावे, स्पृश संस्पर्शे, क्रुश आह्वाने, विश प्रवेशने, एतान् शान्तगणेऽनिटो जगुः, पण्डिता इति शेषः। क्रोशेति, क्रोशतेरेकदेशनिर्देशः। घसिश्चेति, घस्ऌ अदने, वस निवासे, एतौ सान्ते अनिटौ। वसतीतिनिर्देशात् वस आच्छादन इत्यस्यादादेर्नानिट्त्वम्। हान्त इति, दह भस्मीकरणे, मिह सेचने, दिह उपचये, दुह प्रपूरणे, लिह आस्वादने, रुह जन्मनि प्रादुर्भावेच, वह प्रापणे, नह बन्धने, इमे हान्तेऽनिटः, रोहेति, रोहतेरेकदेशनिर्देशः। युलिति, अदादिरयमिति सूचनार्थं वोपदेवेन लशब्दोपादानं कृतं, नु-साहचर्यादिति, नुसाहचर्याददादेर्ग्रहनं, नतु युञ बन्धन इत्यस्य क्र्यादेः। शक्ऌरितीति, कृष्णपण्डितस्य प्रक्रियाटीकायाम्। अत्र कारिकायां ऌदिदेव शकधातुर्गृह्यते कृष्णपण्डितेनेति शपः, कृष्णपण्डितः प्रक्रियाटीकाकारः। एतन्मते यः शकधातु ऌदित् सोऽनिड़ेवेति। कविकल्पद्रुमे तु स्वादिर्विकल्पितेट्, दिवादिस्तु सेड़िति, शक मृष क्षमायां दिवादिः। कालापा इति, विद्ऌलाभ इत्येतमपि गृह्णन्ति, अनिट्कारिकायामिति शेषः ॥

५०१। ईशा। परपदे सौ सति ईशान्तस्य धातो र्वृष्णीन्द्रो भवति॥

५०२। ऊर्णो। परपदे सौ सति ऊर्णुञ आच्छादने इत्यस्य वृष्णीन्द्रो वा भवति। नन्वजधातोः सेट्त्वात् प्रथममेव इड़ भवत्विति

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

५०३। नरस्य वामनः।

विवाय ॥ ५०३ ॥

५०४। धातोश्चतुःसनस्येयुवौ सर्वेश्वरे।

५०५। संयुक्तश्नोश्च।

५०६। असंयोगपूर्वस्यानेकसर्वेश्वरस्येद्वयस्य तु यः।

५०७। एति-हुवोर्य-वौ कृष्णधातुक एव।

गोविन्दवृष्णीन्द्राभ्यामन्यत्रैते। इद्वयादीनां याद्यादेशः स्थानिवत्, न तु द्वित्वविधाविति। 'धातो र-व-प्राक्' (२६४) त्रिविक्रमो न स्यात्। 'विष्णुजने विष्णुजनो वा' (१२०) इति पक्षे द्वित्वं तु स्यात् —विय्यतुः, विय्व्यतुः। 'वी प्रजनकान्त्यसन-खादनेषु' इति 'वी'-धातुरप्यस्ति। तत्र च सति 'धातुप्रतिरूपादेशस्तद्धातुवत् प्रयोगो वक्तव्यः' इति न्यायेन वी-वदेवास्य प्रयोगः। ततश्च— ॥५०४-५०७॥

चेत्तत्राह वलेतु वेति, यदि वीभावात् पूर्वमिट् स्यात्तदा वलेतु वेति व्यर्थं स्यात्, तस्मात् तस्य वैयर्थ्यात्, विष्णुतः सर्वविरिञ्चिर्बलवानिति न्यायाच्च इटः पूर्वमेव पक्षे वीभाव इति ॥

५०३। नर। सुगमम् ॥

५०४। धातो। सर्वेश्वरे परे धातोश्चतुःसनस्य स्थाने इयुवौ भवतः। धातोरिति स्पष्टार्थं कृतम् ॥

५०५। संयुक्त्। सर्वेश्वरे परे संयुक्तश्नोरुरामस्य स्थाने उव् भवति ॥

५०६। असंयोग। अनेकसर्वेश्वरस्य धातोरसंयोगपूर्वस्य असंयुक्तपूर्वस्य इद्वयस्य तु यो भवति ॥

५०७। एति। इण् गतौ, हु वह्नौ दाने इत्येतयोरिरामोरामयोः स्थाने कृष्णधातुक एव यवौ भवतः। गोविन्देति, एते इयुव्यवः गोविन्दवृष्णीन्द्राभ्यामन्यत्र भवन्ति। एतेनैतदुक्तं, गोविन्दवृष्णीन्द्रौ यत्र न प्राप्नुतस्तत्रैषां विषय इति। इद्वयादीनां याद्यादेशः स्थानिवद्भवति, अतो विय्यतु-

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

५०८। सर्वेश्वरान्तात् सहजानिट इड् वा थलि।

५०९। सहजारामवतश्च तादृशात्।

५१०। सृजि-दृशिभ्याञ्च।

५११। अत्त्यर्ति-वृ-व्येञ्भ्यो नित्यम्।

५१२। ऋरामात्तु नित्यं नेट्।

सहजा अनिटः शकादिगण-पठिताः। 'सहज'-ग्रहणं सनादावनिट्त्वेऽपि 'वभूविथ' इत्यादौ नित्यमिड्भावार्थः। विवेथ, विवयिथ; अनादेशपक्षे—आजिथ। क्षि क्षये—क्षयति, क्षयन्ति ॥ ५१२ ॥

रित्यादौ 'धातो र व-प्रागिदुतोस्त्रिविक्रमो रवतो विष्णुजने' इत्यनेन त्रिविक्रमो न स्यात्, विष्णुजनस्य परत्वाभावात्। द्वित्वविधौ तु स्थानिवन्न-भवति, अतो विष्णुजने विष्णुजनोवेत्यादिना पक्षे द्वित्वं तु स्यात्। वीति। प्रजनो गर्भग्रहणं, असनं क्षेपणं, तत्र चेति, तत्रच वीधातौ। प्रतिरूपत्वं सादृश्यम्। वीवदेव वीधातुवदेव। अस्य आदेशवीत्यस्य ॥

५०८। सर्वे। थलि परे सर्वेश्वरान्तात् सहजानिटो धातोरुत्तरे इड्वा भवति ॥

५०९। सह। तादृशात् सहजानिटः सहजारामवतश्च उत्तरे थलि इड्वा भवति, सहजारामावत इत्यत्र सहजग्रहणं ससर्थेत्यादौ इट् प्राप्ति-शङ्कानिरासार्थम् ॥

५१०। सृजि। सृज विसर्गे, दृशिर् प्रेक्षणे इत्येताभ्याञ्चोत्तरे थलि इड्वा भवति ॥

५११। अत्त्यर्ति। अद भक्षणे, ऋगतौ प्रापणे च भ्वादिः, ऋगतौ ह्वादिः, द्वयोरेव ग्रहणम्, वृञ वरणे, व्येञ सम्वरणे इत्येतेभ्य उत्तरे नित्यमिड् भवति ॥

५१२। ऋरा। उक्तादन्यत ऋरामात्तु थलि नित्यं इट् न भवति। सहजग्रहणमिति सहजानिटः इत्यत्रेति शेषः। सहजानिट इत्यत्र सहजग्रहणं उद्वयग्रहगुहेभ्य इत्यनेन सनादौ प्रत्यये परे अनिट् त्वविद्यमानेऽपि वभूविथे-त्यादौ प्रयोगे नित्यमिड्भावार्थमिति, अन्यथा इटो विकल्पः स्यादिति ॥

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

५१३। वामनस्य त्रिविक्रमः कृत्-कृष्णधातुकेतर-य-प्रत्यये।

क्षीयते ; अक्षैषीत् ; चिक्षाय, चिक्षियतुः, चिक्षियुः ; चिक्षयिथ चिक्षेथ। कृति तु क्षेयम्। कृष्णधातुके क्षियात्। लगे सङ्गे ॥ ५१३ ॥

५१४। ह-म-यान्त-क्षण-श्वस-श्वीनामेरामेतश्च न वृष्णीन्द्रः, सेटि सौ परपदे।

अलगीत्। गुपू रक्षणे ; ऊराम इत् ॥ ५१४ ॥

५१५। गुपू-धूप-विच्छि-पणि-पनिभ्य आयः।

गोपाय। सनाद्यन्ताश्च धातवः ;—

सन्-क्यन्-क्यङश्च काम्यश्च क्यङर्थ-क्विप् च णिस्तथा।
कण्ड्वादि यक् तथैवाय ईयङ् यङ् स्युः सनादयः ॥

तिप्, शप्—गोपायति ॥ ५१५ ॥

५१३। वामनस्य। कृत्कृष्णधातुकाभ्यामितिरस्मिन् य-प्रत्यये परे वामनस्य त्रिविक्रमो भवति। अक्षैषीदिति, 'ईशान्तस्य वृष्णीन्द्रः सौ परपदे' इत्यनेन वृष्णीन्द्रः। चिक्षायेति, 'नरविष्णुजनानामादिः शिष्यते' इति 'क-वर्गनरस्य चवर्गः' इति। चिक्षियतुरिति, 'धातोश्चतुःसनस्ये'-त्यादिना इय्। कृति तु क्षेयमिति, सर्वेश्वरान्तधातोर्यदिति यत्। नात्र वामनस्य त्रिविक्रमः ॥

५१४। हम। हश्च मश्च यश्च ते हमयास्ते अन्ते येषाम्। क्षणु हिंसायां श्वस प्राणने, टुओश्विगतिवृद्धयोरित्येतेषाम्, एरामेतश्च परपदे सेटि सौ सति वृष्णीन्द्रो न भवति, अलगीदिति, विष्णुजनादेर्लघोरित्यादिना वृष्णीन्द्रः नः स्यात् ॥

५१५। गुपू। गुपू रक्षणे, धूप सन्तापे, विच्छ गतौ, पणपन व्यवहारे स्तुतौ च इत्येतेभ्य उत्तरे आयो भवति। ननु सनाद्यन्ताश्च धातव इत्युक्तं, सनादय एव के इति चेत्तत्राह सन्, क्यन्, क्यङश्चेति। आय उक्तः, अन्येतु वक्ष्यन्ते। गोपायतीति, अरामहर इत्यादिना अरामहरः ॥

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

५१६। अरामहरो रामधातुके।

अत्र लिखनाद्वामनस्य त्रिविक्रममपि बाधते ; गोपायते ॥ ५१६॥

५१७। आय ईयङ् कमेर्णिङ् च रामधातुके तु वा।

'भाविनि भूतवदुपचारः'—गुप्यते ; अगोपायीत्। ऊदित्वादिड् वा (४६५)—अगोपीत्, अगौप्सीत् ; अगौप्ताम् ; अगोपायि, अगोपि ; 'अगोपायायि' इत्यपि मन्यन्ते ॥ ५१७॥

५१८। अनेकसर्वेश्वरकासिभ्यामामधोक्षजे।

कृञादेरनुप्रयोगः (४८५) ; गोपायाञ्चकार, जुगोप। अरामहरस्य नित्यत्वादन्तरङ्गत्वाच्च 'गोपाय्यात्' इत्यादौ न 'अ-तो या ईः' (४०१)।

धूप् सन्तापे—धूपायति ; अधूपायीत्। इट् तु नित्यम्, अधूपीत्। 'कासि-प्रत्ययात् इत्यत्र कास्यनेकाच इति वक्तव्यम्' इति काशिका।

५१६। अरामः। रामधातुके परे अराम हरो भवति। ननु गोपाय्यत इत्यादौ वामनस्य त्रिविक्रमः कस्मान्न भवतीति चेत्तत्राह अत्रेति, अत एतस्य लक्षणस्य लिखनात् वामनस्य त्रिविक्रममपि बाधते, अरामहर इति शेषः, तेन गोपाय्यत इति ॥

५१७। आय। व्यक्तार्थमेतत्, भाविनीति, भाविनि रामधातुके भूतवदुपचारः, रामधातुक इति विषयसप्तमीत्यपि सिद्धान्तान्तरं ज्ञेयम्। ऊदित्वादिड्वेति, स्वरति सूतीत्यादिनेति शेषः। अगौप्सीदिति, विष्णुजनान्तानामनिटामित्यादिना वृष्णीन्द्रः, अगौप्तामिति, वामनवैष्णवाभ्यामित्यादिना सेर्हरः। अगोपायायीत्यपि मन्यन्ते इति, अगोपायीत्यत्रेति अगोपायायीति एवं साध्यम्, अग्लोपित्वमित्यनेन अरामहरविकल्पात् तत्स्थितिः, पक्षे इणि कृते अन्तस्य वृष्णीन्द्र इत्यनेन त्रिविक्रमस्तत 'आतोः युगि'त्येनेन युक् ॥

५१८। अनेक। अनेकसर्वेश्वरात्, कासृदीप्तौ इत्येतस्माच्चोत्तरे अधोक्षजे परे आम् भवति। ननु कामपाले गोपाय्यादित्यादौ अरामहरात् पूर्वं अतो याः ईरिति कथं न प्रवर्तते इति चेत्तत्राह, अरामहरस्येति। नित्यत्वा-

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

'प्रत्ययग्रहणमनेकाजुपलक्षणम्' इति भाषावृत्तिः (पा ३।१।३५)। चुलुम्प लोपे—चुलुम्पाञ्चकार। तप् सन्तापे—तपति; —॥ ५१८॥

५१९। निसः षत्वं तपतौ सकृत् सेवने।

निष्टपति सुवर्णम्; सकृदग्निं स्पर्शयति इत्यर्थः। अताप्सीत्, अताप्ताम्॥ ५१९॥

५२०। नानोस्तप इण्।

अन्वतप्त; तताप। 'सहजारामवतश्च तादृशात्' (५०९) इति वेट्—तेपिथ, ततप्थ। चमु अदने—॥ ५२०॥

५२१। ष्ठिव्वाचमु-क्लमां त्रिविक्रमः शिवे।

आचामति। स्वादावपि पाणिनीयाः पठन्ति—आचाम्नोति। वैष्णवपरत्वाभावान्न विष्णुचक्रम्। आचाम्यते। इणि—आचामि।

क्लमु ग्लानौ—क्लामति। 'भौवादिकस्य तु न त्रिविक्रमः' इति तस्यां भ्रमः। पाणिनीयादौ हि भुवादौ नैवायं पठ्यते, किन्तु दैवादिकादेव श्यो विकल्प्यते। तथैव क्लमतीति न कुत्रापि दृश्यते च॥ ५२१॥

दन्तरङ्गत्वाच्च प्रथमं अरामहरे कृते पश्चात् तस्य महाहरत्वात् 'अतो या ईरि'ति न प्रवर्तते। इट्तु नित्यमिति उदित्वाभावान्नास्य विकल्पितेट्-त्वम्। अनेकसर्वेश्वरेति यदुक्तं तदेव द्रढयति कासीति। कासिप्रत्यया-दित्यत्र लक्षणे अनेकाजुपलक्षणमिति अनेकाचो धातून् उपलक्षयतीति, अन्यथा चुलुम्पाञ्चकार, दरिद्राञ्चकार, चकासामासेत्यादि न स्यात्॥

५१९। निसः। सकृत्सेवनेऽर्थे तपतौ तपधातौ परे निसः सरामस्य षत्वं भवति। सकृत्सेवनमेकवारसेवनम्॥

५२०। नानो। अनोरुत्तरस्मात्तप उत्तरे इण् न भवति 'इण् भूतेश-ते भाव-कर्मणो'रित्यनेन प्राप्ते निषेधः। तेपिथेति, आदेशहिनेत्या-दिना अरामस्य एत्वं, नरादर्शनञ्च। सेट्थलि विधानात् ततप्थेत्यत्र न एत्वनरा दर्शने॥

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

५२२। जनि-वध्योर्मान्तानाञ्चाचम्यमि-कमि-वमि-यमि-रमि-नमि-गमां न वृष्णीन्द्रः इणि कृति च।

अक्लमि ॥ ५२२ ॥

५२३। अम-चम-विश्रमां वेत्येके।

क्रमु पादविक्षेपे ॥ ५२३ ॥

५२४। क्रमस्त्रिविक्रमः परपदे शिवे।

क्रामति ॥ ५२४ ॥

५२५। स्नु-क्रमिभ्यामिड् नात्मपद एव।

अक्रमीत्। अक्रमि। 'हरेर्थदक्रामि पदैककेन खम्' इत्यादि-प्रयोगे वाहुल्याद्विकल्पः। अक्रंसाताम्। यमु उपरमे –॥ ५२५ ॥

५२१। ष्ठिव्वा। ष्ठिवु निरसने, आङ पूर्व चमु अदने, क्लमु ग्लानौ एषां शिवे परे त्रिविक्रमो भवति। पाणिनीयाः पठन्तीति, चमु-मिति शेषः। वैष्णवेति, वैष्णवपरत्वाभावात् अविष्णुपदान्तस्येत्यादिना नविष्णुचक्रम्. भौवादिकस्येति। तस्यां प्रक्रियाकौमुद्यां भ्रममुक्त्वा तत्र हेतु-माह पाणिनीयादौहीति। हि यतः भूवादौ भ्वादिगणे नायं क्लमधातुः पठ्यते। किन्तु दैवादिकादेव क्लमधातोः श्यो विकल्प्यते विकल्पेन क्रियते, दीर्घस्तु नित्यं क्रियते. तस्मात् पाणिनीयादिमते क्लाम्यति, क्लामतीति भवतीति। अपरमपि हेतुमाह तथैवेति ॥

५२२। जनि। जनिप्रादुर्भावे, वध सौत्रा हिंसायाम् एतयोः, आङ पूर्व चमु अदने, अमु रोगे, कमु कान्तौ, टुवम उद्गिरणे, यमु उप-रमे, रमु क्रीड़ायां, णम प्रह्वत्वे शब्देच, गम्लृ गतौ एतेभ्यो भिन्नानां मान्तानाञ्च, इणि कृति च परे वृष्णीन्द्रो न भवति। अत्र इणीत्यत्र वृष्णीन्द्रप्राप्ते निषेधः सम्भवति, कृति तु नेति चेत्, तदैवं वाच्यम्, इणः साहचर्यात् कृतिच नृसिंहकृतीति, नतु सामान्यकृतिः ॥

५२३। अम। अमुरोगे, चमू अदने, वि पूर्व श्रमु तपसि खेदे च इत्येतेषां इणि कृति च वृष्णीन्द्रो वा भवतीत्येके वदन्ति ॥

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

५२६। इषु-गमि-यमां छः शिवे।

यच्छति ॥ ५२६ ॥

५२७। यम-रम-नमारामान्तेभ्यः सुगिटौ सौ परपदे।

अयंसीत्, अयंसिष्टाम् ; अयामि ॥ ५२७ ॥

५२८। सूचनार्थाद्यमः सिः कपिल आत्मपदे स्वीकारार्थाद्वा।

५२९। हरिवेण्वन्त-सहजानिटां तनु-क्षणु-क्षिणु-तृणु-वनु-मनूनामपि हरिवेणु-हरो वैष्णवादि-कंसारौ।

उदायसाताम्, सूचितावित्यर्थः ; उपायसाताम्, उपायंसाताम् वा, स्वीकृतावित्यर्थः। 'सहज' इति किम् ? क्तप्रत्यये शान्तः।

णय् हय् गतौ—अनयीत्। दल् विदारणे—॥ ५२८-५२९ ॥

५२४। क्रम। परपदसम्बन्धिनि शिवे परे क्रमस्त्रिविक्रमो भवति॥

५२५। स्नुक्रमि। स्नुप्रस्रवणे, क्रमु पादविक्षेपे इत्येताभ्यामुत्तरे आत्मपदएव इट् न भवति, परपदे तु भवत्येव। अक्रंसातामिति आत्मपदे इड़भावः॥

५२६। इषु। शिवे परे इषु इच्छायां, गम्लृगतौ, यमु उपरमे एषामन्तस्य स्थानेच्छो भवति। यच्छतीति मस्य छे कृते, 'द्विः सर्वेश्वरमात्राच्छः' इत्यनेन द्वित्वेच कृते, यादवेत्यादिना छस्य चत्वम्॥

५२७। यम। यमु उपरमे, रमु क्रीड़ायां, णम प्रह्वत्वे शव्देच, एतेभ्य आरामान्ताच्चोत्तरे परपदे सौ सति सुगिटौ भवतः, अयंसीदिति इटः सिलोप इत्यादिना सिलोपः। अयामीति यमे र्वर्जनात् नात्र वृष्णीन्द्रनिषेधः॥

५२८। सूच। आत्मपदे सूचनार्थाद्यम उत्तरः सिः कपिलोभवति। आत्मपदे स्वीकारार्थाद्यम उत्तरः सिः कपिलो वा भवति॥

५२९। हरि। हरिवेणुरन्ते येषां तादृशां सहजानिटां तनुविस्तारे क्षणु क्षिणु हिंसायां तृणु अदने वनु याचने मनु वोधने इत्येतेषांच वैष्णवादिकंसारौ परे हरिवेणु हरोभवति। उदायसातामिति आद्यन्तवदेकमिति वैष्णवादिकंसारिपरता। वैष्णवादीति किं तेनिव तनित्वा॥

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

শ্রীকৃষ্ণকর্ণামৃতম্

লীলাশুক-

শ্রীবিল্বমঙ্গল-গোস্বামিপাদ-বিরচিতম্

শ্রীধাম-মায়াপুরস্থ-

শ্রীচৈতন্যমঠতঃ প্রকাশিতম্।